

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

A kultúra: teremtés – fogság – kollázs

◆
Devolúció: a skót modell

◆
Kisebbségpolitika és állampolgárság

◆
Mi újság a régió szociológiai gondolkodásában?

2000/1

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 11. évfolyam 2000. 1. szám

MINERVA

INA-MARIA GREVERUS

A kultúra: teremtés - fogság - kollázs

Védőbeszéd egy ellentmondásos fogalom ügyében 5

INTERJÚ

Beszélgetés Henrik Laxszal és Christian Brandttal,
a finnországi svéd kisebbség két prominens képviselőjével

(*Köpi*   *Eszter*   *Mária*) 43

DEVOLÚCIÓ: ASKÓT MODELL

ROBERT CHRISTIAN THOMSEN

Egy új dal kezdete: a devolúcióhoz vezető út és az új skót
parlament kezdetei 55

DAVID McCRONE

Skócia: ország, társadalom, nemzet? 65

NEIL MacCORMICK

Az angol alkotmány, a brit állam és a skót anomália 86

ROSS BOND - MICHAEL ROSIE

Politika és nemzeti identitás Skóciában 106

KISEBBSÉGPOLITIKA ÉS ÁLLAMPOLGÁRSÁG

STEFANO BOTTONI	
A külföldön élő olaszok választójogáról	129
GYERTYÁNFY ANDRÁS	
A határon túli németek jogállása a magyar Schengen-probléma tükrében	140
DEÁK ANDRÁS	
Orosz diaszpórapolitika a posztszovjet térségben	158
LJUBA SISELINA	
A közel-külföldön élő oroszok és Oroszország	167

MŰHELY

MI ÚJSÁG A RÉGIÓ SZOCIOLÓGIAI GONDOLKODÁSÁBAN?	187
KOVÁCS ÉVA	
Előszó	187
GOMBOS GYULA	
Szociológia az 1989 utáni Lengyelországban	189
GYURGYÍK LÁSZLÓ	
A szlovák szociológia a kilencvenes években	205
HORVÁTH GYÖRGY	
Szociológia a háborús évek Szerbiájában	222
LŐRINCZ D.JÓZSEF	
A társadalomtudományok helyzete Romániában 1989 után	238
PAPP Z. ATTILA	
Budapesti egyetemek és folyóiratok a „szakmában”	249

SZEMLE

ERDŐSI PÉTER

Feljegyzések az örökség diskurzusáról (Két konferencia tanulságai)	267
---	-----

KÖNYVISMERTETÉSEK

Mit jelent a földrajzi honismeret? (Bencsik Péter)	277
Két évszázad nemzeti mitológiája (Novák Andrea)	280
Kárpátalj a-történet: látószögek egymás mellett (Kobály József)	285

MINERVA

INA-MARIA GREVERUS

A kultúra: teremtés - fogság - kollázs Védőbeszéd egy ellentmondásos fogalom ügyében¹

Kényszer-e a kultúra?

A kultúra manapság szinte korlátlan kényszeret jelent." - nemrég így reklámozta a kiadó azt a könyvet, amely mindenről szól, ami csak kultúrának számít. A reklám igazán mesteri: a bevezetés dekonstruktív fogalmai - „kényszer”, „eszmék zűrzavara”, „egészséges bizalmatlanság” - valójában csak arra szolgálnak, hogy hírverést csapjanak a szerzőnek, és annak, ahogyan ő konstruálja a kultúrát. Megtudjuk belőle, hogy szerzőnk „leporolja a kultúra szokványos definícióját”.² A reklám szándékosan homályoskodik, amikor a különbségtétel és széttöredezés („zűrzavar”) kérdéséhez ér - „többet törődnek a fákkal, mint az erdővel” -, mégpedig azzal a céllal, hogy a posztmodern által tematizált, elszigetelt, de végeredményben nagyon is hasonló „fák” törekeny világát az információs társadalom biztonságába menekítse. Így az egyetemi hallgató is megláthatja az „erdőt”; elég, ha tanulmányai alatt rábízta magát a beavatottak láncolatára. Különbözik is „szüksége van” a kultúrára és a kultúra tudományára, ezért bevezetik „a kultúra tudományának széles áramlatában” felbukkanó „teendőket”. Ha már ő is ezt a tudományágat műveli, bizvást remélheti, hogy jövedelmező álláshoz jut.

Mi más lehetne ez a reklámszöveg - amely egyszerre hirdeti és veti el a kultúrát - mint kultúra, azaz olyan jelenség, mellyel az emberek befolyásolni és megváltoztatni próbálják (ez esetben társadalmi) környezetüket? Az emberek azért dolgoznak ki attitűdöket, cselekvési formákat, tárgyakat és jelentéseket, hogy konfigurációkat és distinkciókat teremtsen-

nek, és általuk osztályozzák, hozzá-, alá- és fölérendeljük a dolgokat. Egy kultúra mindig kétféle embert foglal magába: azokat, akik kidolgozzák a kategóriákat, és azokat, akiket a kategóriákhoz rendelnek, illetve akik magukat rendelik hozzájuk. A fenti reklámszöveg mindenekelőtt hozzárendelni akar.

A hozzárendelés kényszere manapság azért erősödhetett meg, mert vagy az egyéni invenció lehetőségei csökkentek, vagy mert a posztmodern kor különbözőségről szóló diskurzusa arra kényszeríti az egyént, hogy saját stílusáért újabb és újabb harcokat vívjon meg. Főleg azokat, akiknek „sérült az invenciójuk”. Akárhogy is, a posztmodern kor bűnbakká tette a kultúra fogalmát, és egyoldalúan csak azokat a módzatokat hangsúlyozza, ahogyan a kultúra meghatározza az egyént. Ezt az irányvonalat a francia eredetű „civilisation”¹⁸ fogalma iránti nosztalgiával párosul. A kultúra fogalmának elterjedése kiszorította ezt a terminust a szellemi piacról, de sokan szeretnék, ha megint régi fényében tündökölné. A hagyományosan empirikus beállítottságú kulturális tudomány (Cultural Studies) kivételével a kultúra fogalmára szégyenbélyeget ütnek: „a kultúra börtönéről” (Tanguieff 1991), „kulturális rasszizmusról” (Welsch 1991), kulturális identitásról beszélnek, mellyel „a szolgaságra kapunk felhatalmazást” (Finkielkraut 1989), és még folytathatnánk a definíciók sorát, amelyekkel a kultúrát az etnikai partikularizmus irányába akarják tolni, hogy aztán oda is rögzítsék. Az ebből fakadó univerzalizmus/partikularizmus ellentétpárjegyében (vö. Berthoud és mások 1993) a kulturális antropológusokat és az etnológusokat azzal vádolták meg, hogy elárulják az egyetemes emberi jogokat, mert a kultúra partikularisztikus fogalmának konstrukcióján dolgoznak, és a jelenkor antihumanistáivá válnak, akikből állítólag hiányzik „la vie avec la pensée”, a gondolkodás és az élet kapcsolata (Finkielkraut 1987:9).

Vissza a karosszékbe?

Kezdetben az etnológusok nem vettek részt ebben a vitában, majd annak a sajátos próbálkozásnak lehattunk tanúi, hogy néhányan „haza akartak térni”, újra elfoglalni karosszéküket a tudományos közösség aszta-

lánál. Az utazó antropológus, vagyis a „kísérletileg marginális ember” (Lindner 1989), aki azért járta az úgynevezett „terepet”, hogy „részt vevő megfigyelőként” fáradtságos munkával tanulmányozza az idegen más kultúráját⁴, hamarosan ismét karosszékben üldögélő etnológus lesz. Elődjével ellentétben azonban az új szobaetnológus már nem annyira a többi utazó beszámolóí alapján megismert Más kultúráján gondolkodik, hanem inkább saját tudományos módszerein. A legjobb esetben is saját kultúrafogalmának meghatározása foglalkoztatja; mert különben azon töri a fejét, hogyan kritizálhatná kollégái tévesnek ítélt fogalmait. Ha pedig kimondottan tréfás kedvű, akkor valószínűleg önmagát is a pocskondiázott etnológusok közé sorolja.

Persze az „új, javított” kiadású kultúr- vagy szociálanropológus ideáját nem fogadta általános lelkesedés (elvégre vannak még, akik továbbra is ragaszkodnak a terepmunkához!); mindamellett az irányvonal egyik paradigmájának számít, hogy a Másat azonossá változtatja - s mivel nem különbözik, közömbössé válik -, mégpedig azért, hogy figyelmét az Énjének szentelhesse: saját személyének, saját közösségének, a saját kultúrában élő Mások kritikájának, mintegy saját Másainak. Úgy tűnik, a nyilvános (vagy nyilvánosságra hozott) érdeklődés igazolja ezt az irányzatot: azok az antropológusok, akik valaha otthon ültek és lelkesen vásárolták az idegen Mások kultúrájáról szóló könyveket, ma annak a roppant kifinomult diskurzusnak a termékeit olvassák, amely a saját társadalmukon belüli Mások közt folyik, akik egyébként gyakran „idegennek” állítják be magukat. Egyesek újabb és újabb fogalmakat keresnek, hogy elfogadhassák, elutasíthassák, elfogyaszthassák őket; mások szerint az „etnográfiai reprezentáció krízise”⁵ afelé tereli a posztmodern etnográfiát - amely Tyler számára „okkult dokumentum” (vö. Tyler 1986) -, hogy arról kell *írni*, amiről nem lehet *beszélni*.

Kétségtelen, hogy diszciplínáinkban szükség van az önreflexióra, de fennáll a veszély, hogy öncélúvá válik, és annyira belegabalyodunk a megnevezésről szóló diskurzusba, hogy elfeledjük kutatásunk voltaképpeni tárgyát. Az antropológia diszciplínájában ez a változás együtt jár azzal, hogy gyengül az érdeklődés a specifikus Mások és kultúrájuk iránt. Ugyanis az „etnográfiai reprezentáció válsága” közepette már nem az a cél, hogy megértsük és reprezentáljuk a Más kultúráját (vagy kultúráit), mint pro-

duktumot és folyamatot - Mühlmann (1966:18) az erga és en-ergeia nevet adta ennek; hanem hogy a „Más megértésének” fogalmáról lemondva, *saját* Más-konstrukciónkon elmélkedjünk.

„Létezni annyi, mint a beszéd tárgyának lenni”

Stephen A. Tyler, a textualizációról folyó amerikai viták filozófiai vezéregyénisége szerint „a posztmodern antropológia a 'beszéd' ember kutatása. Tárgya és eszköze a diskurzus. A diskurzus tehát egyszerre elméleti tárgy és gyakorlat, és éppen a tárgy és az eszköz közti reflexivitás teszi lehetővé a diskurzust, ugyanakkor a diskurzus teremti meg a reflexivitást. A diskurzus nem tükrözi, hanem létrehozza a világot, mivel csak annyiban reprezentálja, amennyiben ő maga a világ. A diskurzus »...az a kijelentés, melyben a világ megjelenése történik. (Heidegger)« A posztmodern antropológia a *látható* világ vizuális metaforáját verbálisra cseréli fel, amelyben a világ és a szó kölcsönös viszonyban áll, és egyiknek sincs származási elsőbbsége vagy magában való hatalma a másik felett. Berkeley formulája, az *esse est percipi*, így módosul: »Létezni annyi, mint a beszéd tárgyának lenni« (Tyler 1987:171).

Tyler kategóriája, a „beszélő ember”, egyaránt vonatkozik a beszélő és író emberi lényre -vagyis következképp mindazokra, akik részt vesznek a jelentés konstruálásában. A *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (A kultúra írása: az etnográfia poétikája és politikája⁶ című tanulmánykötet azon a szintéren jelent meg, amelynek Tyler fontos szereplője (ő látható a címlapon is, amint a terepen ír), és immár klasszikussá vált, valódi kultusz alakult ki körülötte, „hangja” pedig a megkülönböztetés eszköze lett a tudományos közösségen belül.

Egykor az volt az antropológusok bevallott és talán némileg elbizakodott célja, hogy kapcsolatteremtő hangot hozzanak létre a kutató és a szemben lévő Más közti interakcióban. A Más olyan terepen ad választ a kérdéseikre, amely számára ismerős, de a kutató számára idegen. A *kapcsolatteremtő* hang helyét egyre inkább a diskurzust gyakorlók okkult körének *titkos* hangja foglalja el, méghozzá olyan terepen, amely csak számukra ismerős. A *Writing Culture* címlapja (a fényképet Martha G. Tyler készítet-

te) Stephen Tylert ábrázolja, írás közben, háttal az „idegen terepnek” és az ott élő embereknek; így már a könyvborító is a „Más tételezésének” („Othering”) egy fajtájára utal. De szükségszerű-e, hogy ez a *titkos* hang egy *láthatatlan* hang diktátumává váljon a kutatók számára, akik azzal a szándékkal mennek a terepre, hogy saját kultúrájukat és a Más kultúráját a teremtés, a fogság és a kollázs közt közelítsék meg?

Hamis vádak, vagy etnoantropológiai bűnök?

A kultúra fogalma, amelynek mindig kulcsszerepe volt abban, ahogy az etnológusok és az antropológusok meghatározták önmagukat és diszciplínájukat, jelenleg a támadások kereszttüzeiben áll. A vádak (és a beismerések) nemcsak a diszciplínán kívül, hanem azon belül is megfogalmazódnak (az opportunisták hangját is beleértve, akik mindig a legjobban menő szekérre ugranak fel), és két állítólagos etnoantropológiai bűnre összpontosítanak.

Az első a *partikularizáció* bűne, vagyis az, hogy már nem egy emelkedő, univerzális civilizációval rendelkező koherens világot feltételeznek, hanem az egyenlő kulturális világok sokaságát. Ezt valamikor a nyugati etnocentrizmus és rasszizmus fölött aratott diadalként ünnepelték. Ma a „kultúra ellenfelei” ezt a „bűnt” kulturális börtönök építésével társítják, amelyekben „kulturális identitásokat” konstruálnak, miközben elpusztítják az „individualizmust és a kozmopolitizmust” (Finkielkraut 1989:82). Az etnológiában melleleg a kutatók tereptapasztalata készítette elő a partikularizáció paradigmaváltását, tehát az a tudás, melyet nem gondosan zárt dolgozószobájukban szereztek, hanem úgy, hogy közvetlenül találkoztak az idegen Mással.

A második a *konstrukcionizmus* bűne, vagyis a Más tételezése (*Othering*), vagy kultúráírás (*Writing Culture*). A „Más tételezése” kulcsfogalom lett abban a vitában, amely a Másra és kultúrájára irányuló antropológiai megértés és etnográfiai reprezentáció válságáról zajlott⁷: „A Más tételezése azt fejezi ki, hogy a Más sohasem egyszerűen adott, nem egyszerűen ráakadunk vagy találkozunk vele, hanem *létrehozuk*.

Így érvel Johannes Fabian (1990:775), aki a tudományt a „kiváltságos

reprezentációk keresésének" tartja, és azt állítja, hogy „az antropológia esetében a 'kultúra' a reprezentációk egyfajta gyűjtőfogalmaként szolgál" (754). A Más tételezésének fogalma nemcsak arra a vádra vonatkozik, hogy a Más saját kultúrája által konstruáljuk, hanem arra is, hogy hatalmat szerzünk fölötte („*hozzájuk*” őt) abban a folyamatban, amelyben az „írásbeliség az elnyomás és a fegyvelmezés fegyvere” (uo. 760). Ily módon az antropológia által konstruált Más állítólag az „etnográfia uralmának” áldozatává válik. A tudományos és politikai diskurzusok, illetve pszeudodiskurzusok áradatában zajló viták, melyek a partikularizációt és a Más tételezését mint állítólagos antropológiai bűnököt tárgyalják, a kultúra fogalmára összpontosítanak; a „kultúrát” egyoldalúan úgy ábrázolják, mint „megkövesedett szimbólumok erdejét”⁸, melyet az antropológusok teremtenek meg és tartanak életben. Csakhogy ez a nézet nem számol azzal a definícióval, amely szerint a kultúra a (saját társadalmunkon belül és kívül élő) Más készsége arra, hogy részese és alakítója legyen az értékek és jelentések sokaságával jellemezhető társadalmi életnek (Greverus 1995:6).

A tudományos konferenciákon meglehetősen könnyen és néha gondatlanul összekeverik ezeket a diskurzusokat - így jutottam ahhoz az ötlethez, amelyből folyóiratunk mostani számának - *Culture on the Make* - címe született. 1994 októberében a Svájci Etnológiai Társaság *A kultúra mint konstrukció* címmel rendezett szimpóziumot Le Louvainben, Svájc francia nyelvű részén, a hegyek között A zenei aláfestést a tehének kolompjai adták.⁹ A konferenciát kétnyelvűnek tervezték, de ezt nem lehetett valóra váltani, mivel az idegen - francia és német - résztvevők képtelenek voltak összetett gondolatsoraikat elmondani és leírni, azaz *dire* vagy *ecrire*, tehát nem tudták kifejezni vagy megérteni őket más nyelven, mint amit szokás szerint „a kultúra írása” közben használnak. Csak a hiányos nyelvismeret számlájára írható mindez? Az előadások és viták azt bizonyították, hogy főleg a populisták kultúrkritika nyugtalanítja mind az elméleti, mind az empirikus etnológusokat. Ez pedig arra készítetett bennünket, hogy folytassuk a vitát ebben a folyóiratban.

Culture on the Make

Be kell vallanom - és be is akarom ismerni -, hogy a *Culture on the Make* (*Az alakuló kultúra*) címért egyedül én vagyok a felelős. Az egész azzal kezdődött, hogy az „on the make” kifejezés és jelentéstartalma érzelmileg erősen megragadott, mert dinamizmust, teremtést, egyúttal gyors múlt-konyságot jelentett számomra. Inkább folyamatot, mint terméket, tehát ellentétben áll a konstrukció fogalmával. Ugyanakkor emlékeztetett arra, ahogy Lévi-Strauss megkülönböztette a „pensée sauvage”-t, a „vad gondolkodást”, amelyet ő a *bricoleur*rel, a barkácsoló, összeszerkesztő emberrel társított, a mérnökökre jellemző „szelídített gondolkodástól” (vö. Lévi-Strauss 1973; Rowe és Koetter 1984; Greverus 1994:72). Főleg Louis Wirth egy mondatára gondoltam; biztos vagyok benne, hogy ez volt a kiindulópont: „Mindannyian mozgásban (on the move) és alakulóban (on the make) lévő emberek vagyunk, mert szűkebb társadalmunk kulturális kö-töttségén átlépve bizonyos fokig mindannyian marginális emberré vá-lunk.”¹⁰

A „mozgásban” (on the move) kifejezés megerősíti a „kialakulóban” (on the make) jelentését. Különösen a határok átlépésének gondolata ragadott meg, mely a marginalitás fogalmához is kapcsolódik. A „mozgás-ban és kialakulóban levő kultúra” kontextusában a kultúra emberi *en-ergeia*-vá válik (vö. Mühlmann 1966:18), amely túllép a hagyományos kulturális konstrukciók határain. Vajon a marginalitás azoknak az embereknek a sorsa, akik áthágják a határokat?

A *Culture on the Make* cím mögötti gondolatnak először is az lett az eredménye, hogy marginalizálódtam a tudományos közösségben. Ki tudja: ha egy marginális nő idegen nyelvvel próbálkozik, abból talán olyan kísérleti marginalitás is létrejöhet, melyben kipattan a költői szikra!

Angol barátaimtól és kollégáimtól megtudtam, hogy az „on the make” az amerikai szlengben használatos kifejezés (vö. Wentworth és Feexner 1975), erről pedig az jutott eszembe, hogy a kívülálló részvétele terméke-nyen befolyásolhatja a kulturális folyamatokat. A szófordulat az „alakulás”, „növekedés”, „javulás” gondolatát is hangsúlyozza (s ezzel egyfajta hajlé-konyságot érzékeltet, mely ellentétben áll a konstrukció merevségével); hangsúlyozza továbbá, hogy az ember aktívan keres valamilyen nyereség

reményében (ez pedig arra az előfeltevésre emlékeztet, mely a kulturális önreprezentációkat jellemzi).

Végül, az angol, amerikai és német szlengszakértők elmondták, hogy a „pikáns (vagyis szerelmi) kaland” is a szófordulat konnotációi közé tartozik, ez pedig a „pikáns kakofónia” kifejezést juttatta eszembe. Ezt Harvey Fox használja *Feast of Fools* című könyvében (1969:132), s ezzel írja le, hogy a hatvanas években a fiatal generáció az életet mint kollázst határozta meg, és „hajlékony identitásokat” keresett magának.

A „kultúra” kétértelmű fogalom, mely állandó mozgásban van. Ha a „kultúra” kifejezést törölnénk is a szótárainkból, akkor sem hagyhatnánk figyelmen kívül, hogy a kultúra milyen sokféleképpen határozza meg cselekvéseinket és szabja meg emberi létünk keretét. A hatvanas évek vége felé Cox azt követelte a „radikális teológiától”, hogy fejlesszen ki egy mellérendelő módszert, amely nem a különbözőségek eltüntetésére szolgálna, hanem arra, hogy a „pikáns kakofónia” segítségével a tapasztalat új dimenzióit tárja fel. Úgy gondolom, ez a kultúra általunk javasolt megközelítésére is vonatkozik: „A mellérendelő módszernek... vállalnia kellene, hogy azt az ellentmondást, amelyet manapság tapasztalunk aközött, ami van, és ami a múltból hatással van a jelenre, nem úgy kellene meghaladni, hogy tagadjuk a hagyományt. A folyamatosság hiányának a tapasztalata is autentikus... A mellérendelő módszer szerint az örökölt szimbólum és a jelen helyzet közötti összefüggés hiánya nem megoldásra váró, száználmas konfliktus, hanem megtartandó, pikáns kakofónia.

A mellérendelés olyan eseményként ünnepli a szimbólum és a helyzet összecsapását, amely új tapasztalatokat és előzmények nélküli felismeréseket tesz lehetővé... Ha tudatosan szakítunk a hagyománnyal, nem azt jelenti, hogy eláruljuk vagy elhagyjuk. Inkább arról van szó, hogy a hagyományt előfeltételként használjuk, amelyre alapozva elindulhatunk egy új pályán. A kiszámított diszkontinuitás arra használja a múlt és a jelen közti súrlódásokat, hogy a jövő számára új lehetőségeket teremtsen” (Cox 1969:131 sk., 133).

Meggyőződésem, hogy a „culture on the make” kifejezés sokkal inkább tükrözi azokat a posztmodern problémákat, amelyek a saját kulturális identitásunkkal és a Másokéval kapcsolatban felvetődtek, mint a „kultúra konstrukciójának” a modelljét. Nem mi hozzuk létre, és nem is

mi szüntetjük meg a Más kultúráját; sokkal inkább az ér utol bennünket. Csak úgy állhatunk ellent a magunk és Mások kulturális fundamentalizmusának, ha felismerjük és a gyakorlatban is alkalmazzuk a kollázs elvét. Mindamellett elismerem, hogy még a kulturális kollázs is túlzottan kötődhet a partikuláris tényezőkhöz, és megrekedhet a semmitmondó, töredékes újdonságok között. Ráragadhat, amit Zygmunt Bauman a „különféle piac-kepes életstílusok, felcserélhető divatok vékony mázának” hívott (Bauman 1993:273).

A merev kollázsokkal, amelyeket megbénít az ideológia - például a nemzeti kultúrákkal -, és a szakadatlan mozgásban levő, önkényes életstílusokollázsokkal az ötletes kollázsnak mint kulturális célnak a gondolatát állítom szembe (Greverus 1990:222 skk.; Greverus 1995:22 skk.; Greverus 1995a). A határvonalak cseppfolyósak, és a kollázst csak a szemlélődő viszonyítva lehet besorolni. Szerintem az ötletes kollázs dinamikus kultúrafogalmat jelent, és az a célja, hogy a merevségen és az önkényességen felülkerekedve elősegítse az új, „dialogikus” (szolidáris) és határ nélküli („dinamikus”) életfelfogások kialakulását. Csak így lehetséges, hogy „otthon” érezzük magunkat a változó világban. Az otthonosság egyik legfontosabb előfeltétele az a képesség, hogy megértsük a Másikat és ő is megértsen bennünket. Ezért a nyelvről szóló alábbi kitérőben olyan kulturális problémákra próbálok rámutatni, melyek a teremtés, a fogság és a kollázs között helyezkednek el (vö. Greverus 1995b).

„Létezni annyi, mint beszédpartnernek lenni”¹¹

Ismerni önmagunkat, ismertnek és elismertnek lenni: identitásfogalom képlete az identitások kulturális konstrukciójára utal, mely az egymással és egymás ellen folytatott társadalmi interakció révén jön létre. A beszéd hatalma a kultúra vitathatatlan és alapvető előfeltételei közé tartozik. A nyelv értelmezi a világot; a nyelv rendez el a jelenségeket úgy, hogy érthetőek legyenek; a nyelv fejezi ki a tapasztalatot; a nyelv teszi lehetővé a kommunikációt, neki köszönhetően osztjuk meg másokkal a világ tapasztalatát; a nyelvet átörökítik, ezt az anyagot kapjuk és alakítjuk állandóan, újító módon: a nyelv teremtés. A nyelv egyetemes.

Ugyanakkor egyetemes a különböző nyelvek partikularitása is, melyekre a nyelv oszlik. A nyelv, illetve nyelvek példája világosan megmutatja, milyen értelmetlen univerzális/partikuláris dichotómiáról beszélni. Amit látunk, pontosabban hallunk, azok a nyelvek, és a partikuláris küzdelem, amit a társadalmi csoportok saját nyelvükért folytatnak, sokkal inkább érvényesül, mint az univerzális nyelv létrehozására irányuló próbálkozások. Mi több, az utóbbiak általában bizonyos nemzetek kialakulásához kapcsolódnak, így megtorpannak a nemzeti határokon, és lemondanak a világnyelv igényéről. Az értelmiség hiába kísérletezett az eszperantóval, nem lett belőle a nemzetközi kommunikáció segédnyelve. A latin továbbra is a művelt berkek nemzetközi „titkos nyelve”. Az angolt láthatólag általánosan elfogadják nemzetközi kommunikációs eszközként, de nem lett egyetemes abban az értelemben, hogy nem hordoz olyan közös kultúrát, mely a világ egészére vonatkozna. Nemzetközi jelentősége elsősorban instrumentális: arra korlátozódik, hogy jobb hozzáférhetőséget biztosítson a társadalmi és gazdasági forrásokhoz.

„Wer Level sagt, hat kein Niveau”

Kétségtelenül hozzászoktunk, hogy a nemzetközi konferenciákon szinte kizárólag angolul beszélünk, még akkor is, ha az angol anyanyelvűek kisebbségben vannak. Ennek többek közt az lett az eredménye, hogy bizonyos anglicizmusokat, „nemzetközinek” tartott fogalmakat és kifejezéseket vettünk át a nyelvünkbe. Ezek viszont konfliktusokhoz vezethetnek a helyi, sokszor önjelölt nyelvi rendőrséggel, amely ezt nemzeti vagy nacionalista okokból ellenzi.

Íme egy jellemző példa a saját tapasztalatomból: egy nemzetközi konferencián *Levels of Experience and Interpretation* (A tapasztalat és az értelmezés szintjei, Greverus 1989) címmel tartottam előadást, amelyben - néhány korábbi munkámhoz hasonlóan - főleg az angol-amerikai „level-fogalmakkal” foglalkoztam. Az angol „level” kifejezést az erre vonatkozó későbbi, németül megjelent tanulmányaimban is megtartottam. Kaptam is nyomban egy névtelen levelet, mely „a német nyelv megsértésével” vádolt. A levél mondanivalója a következő kijelentéssel ért a tetőfokára: „*Wer Level*

sagt, hat kein Niveau!" - ami körülbelül annyit jelent, hogy „aki »level«-t mond, annak nincs színvonala, tehát közönséges".

A vád több okból is érdekes. Nem utolsósorban azért, mert a *Niveau* (amely nemcsak „színvonalat", hanem „szintet" is jelenthet) nem szintiszta német szó, hanem a franciából vették át. A példa azt bizonyítja, hogy a nyelvi tisztaság fanatikus őrei valójában elfogadják az idegen elemeket, ha a társadalmi megkülönböztetés jeleként használhatók (jelen esetben a szerző színvonalát/szintjét jelzik), *n tudok franciául, tehát felsőbbrendű vagyok. A Kultur: Culture* című tanulmány szerint a franciák és németek közti történelmi kapcsolatokat mindig is egyfajta aszimmetria jellemezte, s ez még a mai francia és német társadalomra is érvényes; a német középosztálybeliek a francia nyelvet azért tanulták meg, hogy előkelőbbnek tűnjenek (Zimmermann 1995). Ugyanakkor az a tény, hogy a francia-német társaságok német tagjai csaknem kizárólag franciául beszélnek, a francia kultúra állítólagos felsőbbrendűségét látszik igazolni - és ez nem segíti elő a két kultúra egyenjogú találkozását. Julia Kristeva francia szempontból kommentálja ezt a fajta elitizmust: „Az ember sehol sem lehet idegenebb, mint Franciaországban. (...) Ha jogi és közigazgatási szempontból be is fogadják az idegent, a családba már nem engedik be. Ha rosszul beszéli a nyelvet, a született franciák - akik a csiszolt és finom beszédről ismerhetők fel, sokkal inkább, mint más nemzetek tagjai —, akár tudatosan, akár nem, de rossz szemmel kezdenek nézni rá." (Kristeva 1988, 57 sk.).

A franciák szerint az idegenek sohasem érhetik el a francia nyelvtudásnak azt a szintjét, mint ők; következésképpen, ha egy német a francia *niveau-t* akarja elérni, akkor a többi némettől akarja társadalmilag megkülönböztetni magát. Hogy nézne ki, ha a francia *niveau-t* átírnák „Niwo"-nak?

A nyelv Janus-arcú kulturális tőkéje

Amikor svédül tanultam, meglepett a francia jövevényszavak írásmódja, pl. *niv*, *miljö* vagy *resonemang*. Úgy tűnt, ez azt jelenti, hogy a svéd-francia kapcsolatok nyomán népszerű kollázs jött létre, s nem az lett a következményük, hogy a svédek az idegen nyelv ismeretével társadalmi

elismerést akartak volna szerezni. Végül is, minden svéd ki tudja ejteni és le is tudja írni, hogy *niv* (sőt, még színvonala is van).

Mindazonáltal a „multikulturális svéd társadalomról” szóló mai elépítések - a svédek például büszkéek arra, hogy Stockholm főleg külföldiek lakta részében az iskolásokat több mint 50-féle nyelven tanítják - az antropológusok szigorú kritikájának kereszttüzébe kerültek. Szerintük hiába tanítják különféle nyelveken ezeket a gyerekeket, ha az oktatás tartalmát kizárólag a svéd értékek határozzák meg. Az pedig aligha multikulturális, amikor tíz különböző nyelven „kampányolnak a bolti lopás ellen”, hanem a külföldiek hátrányos megkülönböztetésére szolgál (Greverus 1995b:42 skk.; Greverus 1991). Milyen kilátásai vannak ebben a rendszerben annak, akinek nem a svéd az anyanyelve? „A svéd parlament egyik tagja döbbenet hallotta, hogy Botkyrkában egyes bevándorlók egész életüket leélhetik úgy, hogy egyáltalán nem tudnak svédül” (Sjögren 1992:33).

Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy az emberek tartsák meg a saját nyelvüket, annak az a kockázata, hogy a másképp beszélők saját nyelvük foglyai lesznek, és örökre kívülállók maradnak az idegen országban. Ennek a felfogásnak az alternatíváját hirdeti a finn közmondás: *Maasa maan tavalla ai maasta pois*, ami azt jelenti, hogy annak az országnak a szokásait kell követnünk, melyben élünk, és ha ez valakinek nem tetszik, hagyja el az országot. Az új-zélandi (Puosi 1987) és németországi (Chowdhury 1994) finnekre vonatkozó kutatások szerint az a közmondás alapja, hogy a finnek eldöntött ügynek veszik a kötelező asszimilációt. Ennek ellenére hangsúlyoznunk kell, hogy mindkét kutatásnak középosztálybeliek voltak az alanyai, akik önszántukból vándoroltak ki, és új hazájukban nagyon jó körülmények közt éltek; külföldiként is befogadta őket a környező társadalom, nem kellett titkolniuk nyelvüket és kultúrájukat. Főleg a németországi tanulmány mutatja ki, hogy a finnek úgy ápolják kulturális örökségüket, hogy ünnepeiket a „finn közösségben” tartják, s nem zavarják meg a vegyes finn-német kultúrát, amelyet mindennapi (házas) életük során kialakítottak.

Két- vagy többnyelvű vagyok, tehát létezem: ez az asszimilált, egyben hajlékony új generáció mottója. Tagjai nagyobb erőfeszítések nélkül közeledhetnek a különböző nyelvi világok között, míg valamelyik nyelv nem

vonja kétségbe a domináns világgépet és a saját világszemléletüket. Az ellenkező póluson azok állnak, akiknek a nyelve keresztezi a nemzetállam domináns ideológiáját. Nyelvük a különbözőségüket jelképezi, következésképpen törvényen kívül helyezik.

Egynyelvű közösségekben a nyelv mint a közös kultúra közvetítője csak akkor jelent problémát, ha a csoport tagjai más társadalmi csoportokkal érintkeznek. A probléma megoldható, ha oly módon alkalmazkodik a „nyelvi enklávén” fogalmát, hogy hibrid nyelvet vagy többnyelvű társadalmat hoznak létre; ám ez a nemzeti nyelvek és nyelvjárások elnyomásához is vezethet. A nyelvek elnyomása és a nyelv általi elnyomás többféle is lehet: a gyarmatosító szimbolikusan megöli a bennszülött kultúrát a bennszülött nyelv(ek) betiltásával; az újonnan megalakult nemzetállamokban egy-egy „standard” nyelvet vezethetnek be; a nemzeti vagy nyelvjárást beszélő kisebbségek hátrányba kerülhetnek a gazdasági tőkékért vívott harcban, mert nem rendelkeznek a standard nyelv kidolgozott kódjához tartozó kulturális tőkével.

Újjáélesztési kísérletek I: a nyelv mint regionális tiltakozás

Abból a szellemiségből, melyet a nyugati kolonializmus külföldön és otthon alkalmazott kényszerével szembeni baloldali tiltakozás hozott létre a hatvanas években, máig is erőteljes mozgalom fejlődött ki, amely a helyi anyanyelveket pártolja. Célkitűzéseit esetenként a jobboldal is átvette. "Szegény és szolgai lesz az a nép, melynek elrabolják a nyelvét, örökségét."

A szicíliai nyelvjárásban író Ignazio Buttitta versét Pier Paolo Pasolini idézi 1974-es tanulmányában (Pasolini 1978:105 skk., vö. Greverus 1987:12). Pasolini egyrészt a központosító, kisajátító állam ellen emeli fel a hangját, másrészt pedig a baloldalnak az elveszett, társadalmilag marginalizált, kizsákmányolt tartományok fölötti gyászát fejezi ki. Kesszólóan fejezi ki ezt a szomorúságot: ellentétbe állítja az egyneműsítő fogyasztói társadalmat a parasztság és a proletariátus alsó rétegének prekapitalista kultúrájával. A régiókra és osztályokra kulturálisan ráerőltetett konfor-

mitást „népirtásnak”, illetve „antropológiai mutációnak” nevezi. A saját nyelvet az önrendelkező kultúra szimbólumává tették azok az etnikai vagy regionális mozgalmak, amelyek aktív ellenállássá változtatták a „vidékek lázadását” a központosítás ellen. A regionális és helyi környezetvédő mozgalmak is szimbolikus értelmet adtak a nyelvjárások és a mindennapi nyelv használatának, küzdelmüket ezzel jelképezik. A nyelv von határt a belső és a külső világ között. Belül közösségi érzést és szolidaritást hoz létre. Valószínűleg ez az egyik oka annak, hogy a hetvenes években a baloldal új, a dialektus használatát ösztönző mozgalmat indított (vö. Greverus 1984; 1987).

A saját nyelv tiltakozásforma lett; azt várják tőle, hogy újfajta önbizalmat teremtsen, amihez új határvonalakra van szüksége. Azok a nyugati társadalmi csoportok, melyek a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején méltó alternatívát láttak a kommunákban és a szövetkezetekben, olyan szólásokat is hangoztattak, mint: „Csak a törzsek élnek túl” vagy „A kicsi szép”. A két jelmondat szelleme akkoriban tudományos kutatásunkat, útkeresésünket is befolyásolta. Végül soron az volt a célunk, hogy legyőzzük globális ellenségünket - a központosítást, a tisztán gazdasági szempontú racionalizálást és a bürokratizálást -, továbbá a személyes ellenségünknek is tekintett privatizációt. Az önrendelkezés és az önkormányzat kontextusában a „különbözőséget” és a „pluralizmust” becsben tartottuk, míg a társadalom uralkodó eszméit megvetettük.

A regionalizmussal kapcsolatos európai diskurzus akkoriban csodálattal adózott a francia tartományoknak, Provence-tól Bretagne-ig, az autonómiáért vívott harcuk miatt, melyet a nemzetállam központjai, illetve az ipari jellegű központosítás ellen indítottak, mely úgy kezelte a tartományokat, „mintha már nem is ott lettek volna, ahol vannak” (Gustafsson 1976); másrészt a nyelvi központosítással szembeni „ellenállás fészke” is tartották a tartományokat (vö. például Blaschke 1980): „Gyökerei és kultúrája révén egész Okszitánia. - Franciaország déli fele - a mediterrán térséghez tartozik, nem pedig az északi részhez, mely elfoglalta és leigázta. Határai ott húzódnak, ahol nyelvi határai vannak: Okszitánia mindazokat a tartományokat magába foglalja, ahol a 'Langue D'Oc' neolatin nyelvet beszélnek. Bretagne-hoz, Korzikához, Elzászhoz és a központosító Franciaország periferiáján fekvő más tartományokhoz hasonlóan Okszitánia a nemzeti

elnyomás ellen lázad, és autonómiát követel" (Mondner-Barlet 1978:5). - „Ome d'Oc, as dreit a la Paraula, parla!" („Okszitán ember, jogod van beszélni, hát beszélj!") (uo.: 27).

A bretonok nyelvéről pedig azt mondták, hogy „nemsokára kihal, mint a tigris és a bálna. Olyanok a szülők, akik többé nem tanítják meg gyerekeiknek a breton nyelvet, mint a fecskék, amelyek természetlen tojásai már nem repednek meg. [Azonban] a breton nyelv átadását nem a rovarirtó szerek, hanem a frankofon imperializmus teszi meddővé" (Jean 1978:15; Gilles Servat egy rádióadásban, amelyet France Briffaut készített a *Westdeutscher Rundfunk* számára).

A társadalomkutatók gyakorlatilag kötelező olvasmányoknak tekintették a német Trikont kiadó által kiadott útikönyveket, mert az ellenálló tartományokról szóló szövegekből világosan kiderült, hogy a pártjukon állnak; ugyanakkor növekvő szkepticizmust tápláltak a „regionalizmus” titkos csáberejével szemben (vö. Greverus és Haindl 1984:263 skk.). Melyek azok az elnyomott kisebbségek, amelyek ma is kitartanak amellett, hogy saját nyelvüket beszéljék? Vajon ma más szempontból nézzük a partikularizmus problémáját, illetve a nevében meghúzott határokat?

Újjáélesztési kísérletek II: az otthon és a falu nyelvén túl

Nemrég Észak-Frízföldön jártam, és megtudtam, hogy a „négy nyelvet beszélek, tehát fríz vagyok” kifejezés a fríz önmeghatározás krédóját foglalja össze. Egy Amrum szigetéről való ember ezt így fejezte ki: „Mi frízek négy nyelven beszélünk: frízül, alnémetül, németül, és spanyolul, ha valami »spanyolnak« [vagyis furának] tűnik.”

A *Friesische Sprache und die Friesische Bewegung* [A fríz nyelv és a fríz mozgalom] (Steensen 1989; vö. még Steensen 1986; Feitsma és mások 1987) című kötetben a szerző büszkén állapítja meg, milyen nagy a nyelvi változatosság a zárt területen, amit ő „Észak-Frízföld Bábelének” nevez, és rámutat arra, hogy a fríz mozgalomnak különleges státusa van Németországban. Az a céljuk, hogy a fríz nyelvet köznyelvvé fejlesszék, és megszabadítsák a „Hamupipóke-léttől”. Mivel a fríz kisebbség nem kötődik

nemzetállamhoz (ellentétben például a németországi dánokkal), a szorbokhoz, bretonokhoz, rétorománokhoz és a lappokhoz hasonlítja (uo. 6). 1986-ban nyelvi kisebbségekkel foglalkozó bizottságot alakítottak, mely a dánokat, a (Ruhr-vidéki) lengyeleket, sintiket és romákat, a saterlandi frízeket és az észak-frízeket képviseli. Az 1986 óta működő „Schleswig-Holstein Állam Fríz Kisebbségének Ügyeit Kezelő Bizottság” arra törekszik, hogy „megőrizze és fejlessze a fríz nyelvet, oktatást és kultúrát”; 1989 óta a *Welle Nord* (Északi Hullám) nevű rádióadó „Frízül mindenkinek” címmel nyelvleckéket sugároz; az általános iskolákban olyan tanárok tanítanak frízül, akik 1988 óta különleges képzésben részesülnek a flensburgi tanárképző főiskolán.

Milyen irányban kellene továbbfejleszteni a fríz nyelvet „az otthon és a faluban beszélt szintről”? Mi lenne a fríz nyelv új szerepe, hol található meg helyét az információs társadalom egyetemesség-, és a fríz mozgalom regionalitásigénye között?¹²

Újjáélesztési próbálkozások III: az elnyomottak hiteles hangja

Az állam által előírt nyelv diktátumát elutasító nyelv a megkülönböztetés eszköze, amikor a hatalmi harcban vetik be, de akkor is, ha az elnyomottak egyenlő jogaikért vagy olyan identitáshoz való jogosultságért harcolnak, amely autonóm társadalmi és kulturális öntudatukat fejezi ki.

Míg 1992-ben Európa Latin-Amerika „felfedezésének” ötszázadik évfordulójáról emlékezett meg, addig Latin-Amerika „az őshonos népek ötszáz éves ellenállását” ünnepelte (vö. Greverus és Römhild 1994), 1993-at pedig az „őshonos népek nemzetközi évének” nyilvánították. 1993-ban alkalmam volt közvetlenül megfigyelni, hogyan fokozzák ezek az események a guatemalai maják érdeklődését az identitás kidolgozásának problémái iránt, és hogyan járulnak hozzá az újfajta önbizalom kialakulásához. A kisebbség itt is úgy fordult szembe a Ladinosnak nevezett, spanyolul beszélő uralkodó osztállyal, hogy az őshonos nyelv használatához folyamodott.

Számos szervezet — a nagyoktól, a guatemalai maja nyelvek akadémiaijától, az „Academia de las lenguas Mayas de Guatemala”, ALMG-től vagy

a guatemalai maja írószövetségtől, az „Asociación de Escritores Mayances de Guatemala”, AEMG-től kezdve egészen a legkisebb iskoláig - azt követelte, hogy minden oktatási intézmény tanítsa azt, ami az írószövetség kiadványa, a *Chatwalijoj* szerint a „maja nép hiteles hangjának” számít. Ez azonban felveti a kérdést, hogy miként lehetne meghatározni egy olyan csoport „hiteles hangját”, amely azzal büszkélkedik, hogy „22 nyelvet beszélő nagy népet” alkot. Ezen a ponton a maja mozgalom különböző csoportjainak elváltak az útjai: míg az AEMG tankönyvei és munkafüzetei elvárják, hogy több nyelvet is megőrizzenek, addig az ALMG közös maja nyelv megalkotásán munkálkodik, amelyet elsősorban a gyerekek között terjesztenének. A Maja Kutatások Központja, a „Centro de Investigaciones Mayas” (CEDIM) nevű szervezet főleg a kimerítő kulturális dokumentáció elkészítésével foglalkozik, de 30 maja tannyelvű általános iskolát is támogat. Itt azt remélik, hogy ajövőben az országot autonóm tartományokra osztják fel, és ebben a modellben a spanyol maradhat az etnikumok közti kommunikáció egyedüli nyelve. Céljük a (maja nyelvek és a spanyol) kétnyelvűsége.

A maja képviselők újra és újra a nyelvi csoportok területi egységére és a kulturális örökségük felélesztésére vonatkozó jogot követelik. A maja világrépre („cosmovisión”) hivatkozva elsősorban a nők hangsúlyozzák az „otthoni térben” rájuk váró hagyományos szerepeket. Szerintük „a nőknek más feladataik vannak, mint a férfiaknak”. „Tulajdonképpen jogot akartam tanulni”, mondta a CEDIM egyik tanítónője, „de az egyetemi tanulmányok azzal járnak, hogy elhanyagoljuk a gyerekeket”. A maja nyelvű oktatásra vonatkozó igények ismeretében megértettük, hogy a nyelv nem abban a minőségében lett kulcskérdés, hogy lehetővé teszi a kulturális értékekről szóló beszédet, hanem a kulturális értékek szimbólumaként. A kaqchikel nyelv tehát kapcsolatteremtő hang, és a kizárólag funkcionális spanyollal áll szemben? Ugyanúgy, mint az Amrumban beszélt fríz nyelv a tisztán funkcionális standard némettel?

Az elrendelt hallgatás és nemzetivé tett beszéd

Azzal szemben, amikor a nyelvet az öntudatos regionalizmus jegyében, az államilag elrendelt nyelv ellenében értelmezzük, a másik oldalon olyan esetek sorakoznak, amelyekben a kisebbség megtagadja saját nyelvét, s használatát a magánszférára korlátozza, mint például a stájerországi szlovén kisebbség (Moser 1994). „*A kétnyelvűség ügyében teljesen gyanú felett állnak*”: a nyelvi felmérés során az emberek a németet jelölik meg anyanyelvükként. Íme, egy látványos példa a nyelv kiszorulására: egy falusi férfi minden egyes megtanult német szó után jutalmat fizetett szlovéniai feleségének. A szlovén nyelvet a németnél alacsonyabbrendűnek tartották, amit az első világháború után az iskolarendszer, s főképp a „Südmark” nevű kulturális egyesület nagy igyekezettel vésett az emberek fejébe.

Csendben vagyok, tehát maradhatok: ez lehetne annak a krédója, ahogy az elnyomott kisebbségek nyelvükhöz viszonyulnak, ha az országban „nyelvrendőrség” működik, mely a munkahelyen a mindennapi beszédet ellenőrzi. Lettországból a nyelvrendőrség az oroszul beszélő lakosságot figyeli, még az sem kerüli el a figyelmét, hogyan beszélnek a piacon az orosz eladók a vásárlóikkal. A helytelen nyelvi viselkedést, vagyis saját anyanyelvük használatát, súlyosan büntetik: akit rajtakapnak, attól elvehetik az engedélyét.¹³ Az Öntudat és interakció a Balti-térségben című konferencián, melyet már említettem, a balti országok (legalább 1,5 milliós) orosz kisebbségének képviselői arról panaszkodtak, hogy nem bíznak meg bennük mint állampolgároknak, és olyan párbeszédet kívántak, amely túllép a régi szovjet centralizmus által táplált egyoldalú vádakon, és lehetővé teszi egy regionális balti-orosz kultúra kialakulását (T. Jaszinszkaja, Orosz Kulturális Központ, Vilnius). Ezekkel az elképzelésekkel éles ellentétben mások az új észti identitást (S. Kivimäe, Tallini Egyetem), illetve az új lett identitást (G. Grinuma, Rainis Múzeum, Riga) szorgalmazták, vagyis az „énekklő forradalomból” kinövő nemzeti identitás új formáit. Úgy vélekedtek, hogy amennyiben legyőzik a „mentális és spirituális hallgatást”, melyhez az „európai süketség” is hozzájárult, akkor szert tehetnek az „európai szuperidentitásra”, miközben „saját házuk identitását” is megtartják; a lettek képviselője mindazonáltal kijelentette, hogy a „nyelvi helyzet” (azaz az orosz nyelv) még mindig fenyegeti „identitásunkat” (Grinuma). Az észtek

képviselője a következő mondattal kommentálta a 400 000 orosz részéről országára leselkedő veszélyt: „Mi egyáltalán nem értünk egyet azzal, hogy többnemzetiségű ország vagyunk!” (Kivimäe). Beszélgettem egy fiatal művésszel is, aki egy német képzőművészeti akadémián tanul, szülei Litvániában élő fehérorosz zsidók. Ebből világossá vált, hogy ha egy kisebbség számára előírják/megtiltják egy nyelv használatát, akkor ez elsősorban a közösség leggyengébb tagjait érinti, vagyis az öregeket és a hátrányos helyzetűeket. A több nyelvet beszélő fiatalember előtt kitérültek az ajtók, nyelvi hajlékonysága volt annak az előfeltétele, hogy nemzetközi művészi elismertsége folytán kialakítsa saját identitását. Ezért magától értetődőnek tartotta, hogy a Litvániában élő oroszoknak meg kell tanulniuk litvánul; mint mondta, már az apja is tanulja a nyelvet. Tudta, hogy általában nehéz litvánul megtanulni, mégsem vette vagy akarta tudomásul venni, hogy például egy idős piaci kofának komoly nehézségekkel kell megküzdenie, ha meg akar tanulni litvánul; nem szólva arról, hogy milyen szorongást okozna, ha kiderülne, hogy még így is zárva maradnak előtte azok az ajtók, melyek a művész előtt megnyíltak.

Ezek a példák is azt bizonyítják, hogy a nyelv(ek) betiltása — az államnyelv érdekét néző nyilvános kényszertől az önkorlátozásig - a *nemzetállam* hegemoniáján alapul, és az általa kínált identitás koncepcióin, melyek maguk is nagyrészt a nyelvre épülnek. Az identitások kezelésének ez a típusa - a különbségek egyneműsítése az államosítás révén - leginkább az univerzális és a regionális szféra közé illeszkedik az olyan nemzetek esetében, amelyek alighogy felszabadultak a gyarmati iga alól, úgy próbálnak saját identitást kialakítani, hogy megsemmisítik a - többek között nyelviileg - rájuk erőszakolt gyarmati identitást. „Ne beszélj olyan hangosan, még meghallják, hogy bosnyákok vagyunk”, mondta egy menekült nő a lányának Zágrábban (vö. Abbenante és mások 1995). Amikor 1995 tavaszán egy frankfurti antropológuscsoporttal Horvátországba utaztunk egy konferenciára és terepmunkára, újra és újra azzal találkoztunk, hogy a nyelvet nemzeti tulajdonba veszik. A konferencia elején kaptunk egy brosúrát - *An Overview of Croatian History (A horvát történelem áttekintése)* (Macan és Sentija 1992) -, amelyet több nyelvre is lefordítottak. A brosúra a *Most (Híd)* című horvát irodalmi folyóirat különszáma volt, a Horvát Írószövetség és a Horvát PEN Bizottság adta ki. A könyvecske lényegében

a horvát identitásra koncentrálnak, amelyet a bevezetőben Ivo Banac a *terra incognita* identitásának nevez. Az identitást a saját nyelvhez való joggal azonosítják a tizenkilencedik századi horvát nemzeti mozgalomtól kezdve egészen „a horvát irodalmi nyelv helyéről és mibenlétéről” szóló 1967-es kiáltványig: „Csak a szerbekkel nem lehetett a problémákat megoldani. Ennek az oka a következő alapkérdésben rejlik: »Van-e a horvátoknak - mint a civilizált világ minden más népének— saját nyelvük, és ha igen, akkor joguk van-e nemzeti önmeghatározásuk szerint megnevezni?» Az előzmény a rájuk erőszakolt szerb-horvát nyelvi egységgel - mint a szerb-horvát politikai egység természetes következményével - szembeni ellenállás volt. Az 1860-as évek óta minden politikai harc, amit a függetlenségért és a nemzeti szabadságért vívtak, ezzel a kérdéssel kezdődött” (uo. 139 sk.).

A nyelv horvát jellegzetességeire helyezett hangsúly — a szerb-horvát ellenében, amelyet szerintük rájuk erőszakoltak - megint fontossá vált a mostani szétválás összefüggésében. A konferencián egy horvát kolléga elmesélte nekem, hogy az emberek szerettek volna visszatérni a régi horvát kifejezésekhez, amikor nyomást gyakoroltak rájuk, hogy a főleg szerb elemeket tartalmazó hivatalos szerb-horvát nyelvet használják; ma viszont - a nyelvi „horvátosítás” ideológiai közegében - sokszor a szerb kifejezéseket részesítik előnyben, mert latin eredetűek, és több közülük van a nemzetközi formákhoz. Ez viszont azt a kérdést veti fel, hogy kik azok az „emberek”, akik képesek efféle ellenállásra a nyelvi játékok segítségével (vö. Greverus 1995c: 88 ff).

A nyelv a szégyen és a hűségnyilatkozatok között

Végül, egy kívülről előírt „új szégyenkultúra” is létezik, amely éppen annak a következtében alakul ki, hogy az identitást nemzeti és etnikai alapon határozták meg a korábban több nemzetet magukba foglaló államokban. Példáram az oroszországi német kisebbségre vonatkozik: ők a „Rußlanddeutsche” a hivatalos nemzetiesítő címke szerint. A fogalom - amely két nemzet nevét foglalja magába - az „ellentmondásokkal teli életre” jellemző. Ezzel a kifejezéssel nemrég gyakran találkoztam, amikor terepen dolgoztam.¹⁴ Az ellentmondásokkal teli életet a nemzetiség hiá-

nyának „szégyenével” kapcsolják össze, vagyis azzal, hogy kizárták őket a nemzeti közösségből. Hogy a „hiányért” kárpótolják magukat, az emberek gyakran túlságosan azonosulnak a német, orosz vagy szovjet nemzetállam által kínált identitásfogalmakkal. Irodalmuk tele van látszólagos hűségnyilatkozatokkal, ezek azonban nem oldhatják fel az abból adódó ellentmondást vagy dilemmát, hogy olyan helyzetben vannak, melyben rendszeresen megbüntetik őket, és állandóan a megszégyenítés szégyenét élik át.

Ezt a helyzetet fejezi ki epigrammatikus tömörséggel az „Ich sin e Deutscher aach” című vers is:

Wie komscht du uf Rußland oder Pole? Was woll'n dort mol hole?/
Mit Staune ho mer gsat/ Der redt wie mir jo grad/ Na, ich sin doch e
Deutscher mit Leib und Seel/ DaB ich in Rußland wohn, mach ich gor
kee Hehl./ Awer mei deitsch Herz und Blut/ Hall ich fescht als unser Väter
Gut./ Alles gew ich drum/ Awer net mei deitsche Zung!...” (Karasek-Lück
1931, 63; ld. Greverus 1972:236).¹⁵

Mivel a második világháború idején a Szovjetunióból visszatelepült vagy menekült németek két totalitárius hatalmi tömb közé szorultak, ismét a kitaszítottság érzését élték át:

„Wer dem Russen ist entkommen, Bis auf Deutschland fand hinein,
Dem hat neues Leid begonnen: Heimatlos ein Flüchtling sein” (Karasek-
gyűjtemény, 157. szám, 1952-es felvétel; vö. Greverus 1972:237).¹⁶

A fasiszta Németország Szovjetunió elleni támadása nagy deportálási hullámot indított el. A Szovjetunió német kisebbségéhez tartozókat Közép-Ázsiába és Szibériába deportálták, vagy az úgynevezett „Trud Brigádokba” küldték kényszermunkára. Az idősebb emberek emlékezetében, élettörténeteiben ma két fontos téma szerepel: a Trud Brigád és a mai emigráció. Mindkettő azzal a nyomással függ össze, hogy bizonyítaniuk kell legitim identitásukat, és el kell hárítaniuk a szégyent. A szégyennek és a megszégyenítésnek pedig a nyelvi kérdés a magva.

A német belügyminiszter utasította a Visszatelepültek ügyeinek kormánybiztosát, hogy adja ki „az oroszországi német kisebbség kalendáriu-

mát" az 1995-ös évre. Ebből megtudjuk, hogy „Az oroszországi német kisebbség számára az anyanyelv visszaszerzése fontos előfeltétele annak, hogy megőrizze kulturális identitását." A naptárban található „népdalok" mellett a következő kommentár áll: „Segítsenek benneteket ezek a dalok abban, hogy német kultúrákat ápoljátok, és továbbadjátok a családi körben és közösségekben."

Elmentünk a volt Trud Brigádásoknak és az „Újjászületés"¹⁷ nevű csoportnak a találkozóira. A németül énekelt szórakoztató betétdaloktól eltekintve a tagok hivatalosan csak oroszul beszéltek. Az „Újjászületés" elnöke hangsúlyozta, milyen szomorú és szégyenletes, hogy a német kisebbség csak oroszul beszél, és a németországi vendégek nem értik őket.

Az általunk megismert emberek közül főleg az idősebbek szégyenkeztek gyakran amiatt, hogy nem beszéltek *helyesen* németül. Ez a szégyen valóságos büntudattá nőtt annak a német férfinak az okfejtésében, aki orosz asszonyt vett feleségül. Magát hibáztatta azért, hogy nem tudtak emigrálni, ugyanis nem tanította meg a feleségét és a fiát németül. Ezek az emberek még azért is bocsánatot kértek, hogy nyelvjárásban beszélnek. Ezt tartották kitesztottságuk másik okának. Útban Németország felé, a repülőn egy „honváguturista" elmesélte, hogy németországi szállásadónője nem volt hajlandó megérteni őt, mert nem beszélt rendesen németül. A külföldi németek szégyenérzete csak fokozódik, mikor a Németországban született idegenek vonják kétségbe nemzeti identitásukat: „Te mondd, hogy német vagy? Ismerd be, nem is beszélsz németül! Én Németországban születtem, de büszkén vallom, hogy olasz vagyok" (Elschenbroich 1992:11; vö. Graudenz és Römhild 1993; Greverus 1995:48 f).

A nyelv a kis társadalmi kollázs és az individualista stratégia közt

Egyfelől a német Reich megalapítása, másfelől az orosz nacionalizmus 19. század végi megerősödése óta a mai Németország területéről bevándorolt, németül (később oroszul) beszélő kisebbség utódainak - váltakozó intenzitással - folyamatosan azt az érzést közvetítették, hogy nem tartoznak sehová, hogy nincs világosan meghatározható identitásuk. Mindaddig nem

a nemzeti értelemben vett német származás vagy a területi származás (a földrajzi régió, ahonnan emigráltak) alapján határozták meg kollektív identitásukat. Inkább a vallási hovatartozás, a jellegzetes mezőgazdasági munka, és a letelepedés régiói határozták meg azt. (A Volga mentén letelepülők így kapták a „Wolgadeutsche”, a Fekete-tenger mellettiek a „Swarzmeerdeutsche” nevet.)¹⁸ A magukkal hozott sokféle nyelvjárásból alakult ki az úgynevezett „Kolonistendeutsch” (a németnek a telepések által beszélt változata), amelybe bizonyos orosz kifejezések is belekerültek. A telepések és az őshonos lakosság között a kultúra más területein is élénk csere bontakozódott ki, például a birtokigazgatásban, az örökösödési szabályokban, a ruházzkodásban, az életvitelben. Ami ezeken a vidékeken létrejött, az az idegen és az őshonos elemek kulturális kollázsa volt, s ez nem más, mint az új környezethez való kreatív alkalmazkodás.

Vajon ez az „ötletes kollázs” példája lenne? Az én meghatározásom szerint az ötletes kollázsnak az a feltétele, hogy eltávolodjunk a merev és megszokott struktúráktól, szabadon keressünk valami újat, és a „jobb világ” kialakításának kulturális folyamatából „költői szikra” pattanjon ki. „A költőiség az emberi világ intenzív (sűrű), értelemgazdag és kreatív kialakítása, amely az alakítással foglalkozó embert világosan meghatározott szubjektummá formálja annak kontextusában, ahogy egy csoport az életét alakítja” (Greverus 1995:23).

Az oroszországi német kisebbség emlékezetében ez a jobb világ olyan területen található, melyet a maguk erejéből tettek az otthonukká, s ezt az otthont inkább regionális, mint nemzetállami fogalmakkal határozták meg. Az utolsó szempont - a német, orosz vagy szovjet állampolgárság - mindig külső erők függvénye volt; egyrészt elvárásokat támasztott velük szemben, másrészt súlyos bizalmatlanságot keltett, hiszen mint „idegen” németekre, „idegen” szovjet állampolgárokra és „idegen” orosz állampolgárokra tekintettek rájuk. Az így rájuk kényszerített szégyenérzet kívülről gátolja a telepéseket a „jobb világ” keresésében. De vajon a keresést nem akadályozták-e belső akadályok is, a merev, elkülönült státusból fakadó öntudat, mely még ma is elhatárolja őket, nemcsak „az oroszoktól”, hanem az oroszországi német kisebbség azon tagjaitól is, akik elhagyják ezt az otthonnak nevezett helyet? A „lelkiismeret hangja”, a szégyen hangja belül is megszólal.

Viktor Heinz egyetemi tanár, szerkesztő és író Omszk tartományban

született és 1992-ben Németországba emigrált. 1993-ban kiadott darabjában, az *Auf den Wogen der Jahrhunderte (A századok hullámain)* című trilógiában szemléletesen ábrázolja, milyen az, ha valaki állandó szegényérzetben él:

Az állomáson a „Nihilistának” nevezett, új visszatelepült megszólítja az emlékezete, amely kollektív memória és kollektív lelkiismeret formájában követi őt. Az emlékezet nőnemű és németül szól hozzá, ő pedig oroszul válaszol, habár tud németül. Azzal vádolja, hogy elárulta az „anyanyelvét” és a hazáját. Mire ő: „Az én hazám itt van a bőröndömben.” A prólógus után a német emigráció, a kolonizáció és a kiűzetés történetének elmosódó képei következnek. Az epilógusban a Nihilista, a Peter nevű konkrét személy szembesül az édesanyjával, aki egy autonóm Volga menti köztársaságért küzdött. A szegény újra megjelenik a színpadon. Erna, az anya így szól: „Az én otthonom mindig a Volga lesz...” Peter: „Hogyne, a Volga. Az a te otthonod, és Heinrich unokatestvéremé. De hol az enyém? Szibériában születtem. Apámat Szibériában temették el. Nagypámat Kazahsztánban. A nagybátyámat az Urál északi részén. A nagynénémet Vorkutában... Végül is Németország az én történelmi otthonom, nem igaz?” Erna: „Peter! Ne kezd már megint! Hagyd ezt az ostoba szöveget! Mi közöd Németországhoz? Ezzel az erővel a dzsungel is az otthonod lehet, ahol majmok mászkálnak a fákon...” Peter: „Miért ne? Nem tudom, hol az otthonom. Lehet, hogy... Egy pillanat!” *Felkapja teli bőröndjét.* „Lehet, hogy itt van... a bőröndömben!” (Heinz 1993:190 skk.)

Vajon a közösség szegényíti meg a „Nihilistát”, aki oroszul is, és németül is beszél, bár nem meggyőződésből, hanem mert egyéni döntése értelmében asszimilálódni akar? Együtt tud-e élni a „szegénnyel”, miután egyéni stratégiája kiszabadítja a szolidaritás igájából? Vajon ő lesz a partikularizáció etnoantropológiai bűnének antihőse?

A költő Woldemar Spaar szerint kevés író maradt mára az oroszországi németek között. Sokan kivándoroltak Németországba, fiatal tehetségeik nincsenek. Spaar szerint az író elsőrendű társadalmi feladata a német nyelv és a német humor¹⁹ továbbadása, s ennek fontos eszközei a német nyelvű újságok és a nyilvános felolvasások. Egyik előadásában, amelyet magnóra vett nekünk, főleg azokról a nyelvjárásban íródott anekdotákról beszélt, melyek az oroszországi német kisebbség hibrid nyelvéről szólnak: „a sok

érdekes dolog közt egyik az, hogy a németek néha német-orosz keveréknyelven beszélnek", mondja a szerző. *Az Anyanyelv című* elbeszélésben két oroszországi német nőt nógatnak, hogy beszéljenek csak németül („*Na schwätzt doch deutsch*”), mert oroszul úgyse tudnak „rendesen”. Spaar azt mondja, hogy a hallgatóság tagjai nevettek önmagukon, de vajon nem a szégyenérzet lappang már megint a háttérben?

A nyelvhasználat kreativitása - esetünkben a standard németből, a hibrid német dialektusból, és az oroszból kialakított kollázs - azt fejezi ki, hogy a csoport képes a valóság dinamikus alakítására, de csak akkor teremt identitást, ha más kulturális elemekkel is kölcsönhatásban áll. Ebben az összefüggésben kell megjegyeznünk, hogy a társadalmi-gazdasági helyzetre vonatkozó orosz szavak átvétele különösen szembeszökő ezekben a történetekben. Az interakció „ötletes kollázsát” saját időbeli, térbeli és társadalmi korlátai jellemzik. A nyelv kapcsolatteremtő hang: a kollázs létrehozása megköveteli, hogy ismerjék egymást, akik részt vesznek a kialakításában, és közös tapasztalatokra, közös életkörülményekre alapozhassanak. A közösségen belül a nyelv összetart; az emberek együtt nevetnek. Az otthontól távol viszont - egy nemzeti nyelv vagy az információs társadalom standardizált nyelvének idegen területén — kinevetik az embert.

Miért becsmérik a mítoszteremtő nemzeti nyelvek az értelem- és értelmetlenségteremtő életstílus-követők *argóját*

Amikor cikket írunk, vagyis amikor cikket írok, gyakran mondanivalóm kifejtése közben jönnek elő azok a példaértékű empirikus tények, amelyek alátámasztják gondolataimat. Akkor is ez volt a helyzet, amikor ezt a tanulmányt írtam. Amikor egy konferencián bemutattam ennek a tanulmánynak egy korábbi változatát, az első nyelvi példa a punk szubkultúra argójára vonatkozott. Az öltözködés, zene, a rituálé más elemeivel együtt ez az argó olyan kulturális megoldást hoz létre, melyet „bricolage”-nak, összeszerelésnek, barkácsolásnak nevezhetünk: a munkásosztálybeli fiatalok így válaszolnak az előregyártott piacra (vö. Hebdige 1979; Willis 1981). Példáim az „életstílusok szimbolikus tőkéjének” (Mörth és Fröhlich

1994) a problémájához kapcsolódtak. Az utolsó példa Matthias Horx *Wörterbuch der 90er Jahre (A kilencvenes évek szótára)* című könyvéből származhatott volna. Az időszakról a szerző a következőket mondja: „A kilencvenes években abszolút semmi új nem történik majd. A zűrzavar fog uralkodni, vége lesz a nagy kalandoknak, diadalmaskodik a redundancia és a visszatérés. Akár a művészetet, a tudományt, a politikát, akár a szerelmet nézzük, bele kell törődnünk, hogy nincs semmi új a nap alatt; minden körbe-körbejár, sehol sem jelennek meg új perspektívák, látványos dolgok, kivezető utak. Igen, úgy tűnik, egyszer s mindenkorra elveszítettük a „megoldásainkat” (Horx 1991:12).

Sinnbasteln. Zur subjektiven Aneignung von Lebensstilen (A megalkotott értelem: az életstílusok szubjektív elsajátítása) a címe annak a tanulmánynak, amelyet Ronald Hitzler írt a *The Symbolic Capital of Life-Styles (Az életstílusok szimbolikus tőkéje)* című antológiához. Hitzler is átveszi Lévi-Strauss „bricolage” fogalmát, de számára ez a modern ember stílusról alkotott elképzelését jelenti. Eszerint a stílus „leszavazható”, attól függően, hogy az egyén a felcserélhető csoportok közül melyik felé tájékozódik. A bricolage-nak ezzel az értelmezésével egyre távolodunk attól a felfogástól, mely a kollázst a felforgató praxissal, illetve az identitást nyújtó csoportok új diskurzusával hozza összefüggésbe. Ugyanígy értelmezzük a kilencvenes évek értelemalkotásának horxi verzióját is. Mörth és Fröhlich szerint ugyanis „Hitzler elgondolása a «modern emberről», mint olyanról, aki »értelmet alkot«, hasonló a belső és külső pluralizmus (posztmodern) eszméjéhez, a szubjektumok multifréniájához (Welsch 1991). Hitzler - több szempontból is elfogadható - leírása csak a középtávú szocializációra koncentrál, és annak is csak egy típusára: azokra a meghatározott korosztályú középosztálybeli törtetőkre, akik (aránylag nagy) városokban élnek ...Ebből a szempontból azonban Hitzler definíciója szerint a mai európai társadalmak tagjainak csak egy töredéke »modern«; például [a társadalom »modern« tagjainak] aránya biztosan jóval kisebb Ausztriában, mint a Német Szövetségi Köztársaságban, és sokkal kisebb a keleti államokban, mint a nyugatiakban. Sokaknál az élet értelmének keresése, a határozott egyéniség iránti igény mögötte marad a parkolók, a rendkívüli vásárlási ajánlatok, a lakások, vagy az óvodai helyek és állások keresésének” (Mörth és Fröhlich 1994:16 skk.).

Megjegyzéseim ahhoz kapcsolódnak, amit a kilencvenes években tapasztaltam, túl annak a középkorú, középosztálybeli, törtető rétegnek a problémáin, amely a nyugati társadalmak közepes nagyságú városaiban él, és úgy próbál értelmet adni az életének, hogy újabb és újabb életstílusokat keres. Ezzel szemben előtérbe kerül az állandóbb kapcsolatok keresése — például a nyelv révén. A „lakás”, az otthon „keresése” egyszerre konkrét és képletes: mikor például egy lett asszony az „otthonunkról” (a lett nemzet otthonáról) beszél, amelyben a „proletár orosz telepesek” a lett népet „a lakás legsötétebb zugaiba” száműzték (Grinuma); vagy amikor az oroszországi német kisebbség Németországba emigráló tagjaitól megtagadják az odatartozás érzését, mert nem tudnak elég jól németül (vö. Graudenz és Römhild 1993); vagy amikor a maja nép „hiteles hangját” keresi.

A mai társadalmi gyakorlat, beleértve a nacionalista háborúkat és pogromokat is, egy olyan statikus, elhatároló kultúrafogalmat részesít előnyben, amely máshol is felbukkan, például a nacionalista szókincset használó etnoregionális tervekben. Ugyanakkor az európai egyesülés ideológiája, amely az európai régiók föderációját tűzi ki célul, szintén ezt az etnikai, historizáló, elkülönítő kultúrafogalmat visszahangozza. A „sokszínűség az egységben” jelszava nem kendőzheti el azt a tényt, hogy az „egység” elsősorban az elosztásra váró gazdasági tortára vonatkozik. Már azért is, hogy egyáltalán sorbaállhassunk egy tortaszéletért, legitimálnunk kell magunkat a „kulturális autonómia” által, mely regionális szándékot jelez ugyan, de nemzeti és historizáló fogalmakkal érvel. Az Európai Régiók Szövetsége által kiadott *Régions d'Europe* (1990) első számában a következőket olvashatjuk: „Másként szólva, az államok továbbra is fennmaradnak és nagyon fontos szerepet fognak betölteni, de egyrészt átadják hatalmuk egy bizonyos részét a közösségnek, másrészt pedig úgy fognak szerveződni, hogy az őket alkotó régiók és nemzetiségek több elismerésben részesülnek, és nagyobb döntési és végrehajtó hatalommal rendelkeznek” (*Régions d'Europe* 1/1990:5).

Mindenhol - nemcsak Európában - láthatunk példákat arra a dilemmára, amikor elvárják az emberektől, hogy egy új (gazdasági) egység felé törekedjenek, miközben ezt a kísérletet kizárólag etnikai-történelmi hagyományok és kötődések alapján legitimálják. Ez az, ami akadályozza a

kultúrák közti kölcsönhatást és a kollázs elvének működését, pedig éppen ez szülhetné meg a központosításon túli, új szolidaritási formákat.

A nemzetállamok által uralt Európában a „nyelvi és kulturális sokszínűség” „multikulturális” gesztusa is hitelét veszti. A nyelvek - az argót is beleértve - határokat vonnak a megszokott és az idegen közé. Könnyen lehet, hogy végül akkor is merev határokat rögzítenek, ha eredetileg kreatív kollázsokként jöttek létre. Másrészt a határok fölötti dinamikus kulturális kölcsönhatás akkor válna lehetővé, ha a különböző társadalmi és etnikai csoportok kölcsönösen elfogadnák és tanulnák egymás nyelvét. Persze ezt az elképzelést megbuktathatja az a veszély, hogy akik jobban beszélik a nyelvet, megszegyenítik a többiekét: *Wer Level sagt, hat kein Niveau.*

Ebben a tanulmányban a „teremtés” és a „kollázs” fogalmát, amelyek kulturális folyamatok esetében számomra pozitív kifejezések, gyakran beárnyékolja a „fogság”. A civilizáció folyamata egyre kevésbé ad teret annak, hogy a kultúrák sokasága alakulóban legyen („*on the make*”), bár ugyanez a folyamat a kultúremleret mindaddig nem tapasztalt erejű „mozgásban” („*on the move*”) tartja. Ez arra kényszerít bennünket, hogy újragondoljuk a kulturális folyamatokat: nem lehet az a célunk, hogy lemondjunk a „kultúra” fogalmáról, hiszen ez világunk megnevezésének egész egyszerűen pótolhatatlan eszköze; inkább arról van szó, hogy dolgoznunk kell ezzel a fogalommal, és számunkra, kulturális antropológusok számára elkerülhetetlen, hogy munkánk során közvetlen (és nem kerülő) utakat próbáljunk keresni a Másik felé.

A nyelv nyelveket jelent

„Létezni annyi, mint beszédpartnernek lenni” - ezzel kezdtem a nyelvről mint az emberi identitás közvetítőjéről szóló kitérőmet, ellentétben a posztmodern elvel, amely szerint „Létezni annyi, mint a beszéd tárgyának lenni”.

-A nyelv egyetemes, ugyanakkor a nyelvek egyediek, a különbség jelenségei.

-A különböző nyelvek a kultúrát mint teremtést és mint mindig megújuló kollázst reprezentálják.

-A nyelvek értelmet és jelentést közvetítenek.

- A nyelvekhez egyedi jellemzőik miatt az a megkülönböztetés társul, amely szerint vannak, akik beszélnek/értene az illető nyelven, mások pedig „beszéd nélküliek” (azaz nem beszélnek/értene rajta).

-Ebből a megoszlásból származik a kultúrának „fogságként” való meghatározása, amely ugyanakkor a „közösség” alkotó elve lehet.

- Az egyénnek bizonyítania kell odatartozását, például a nyelv „helyes” használata révén.

- Eszerint a különbözőséget aszerint határozzák meg, hogy valaki a közös kultúrához/szubkultúrához tartozik-e, vagyis többek között a nyelv közös kulturális tőkéje által definiálják.

- Még az újításként (teremtésként és kollázsként) felfogott nyelv is mindig a megértéstől függ, és attól, hogy megértik-e a hozzánk tartozó Mások (egy „közösség”).

- A nyelv nemcsakjelentést hordoz, hanem *maga is* jelentés, kulturális szimbólum egy társadalmi kontextusban, s emiatt értékelés tárgya.

- A nyelv kulturális vonatkozásairól szóló kitérőm célja az volt, hogy előkészítse a nyelvnek, mint az otthonos és az idegen, a többé és a kevésbé értékes, a tiszta és a kollázs, a kreatív és a gúzsbakötő, az egyedi és a felcserélhető szimbólumának az értékelését.

- Vajon a nyelvnek konkrét nyelvekre való felosztásával nem esünk a partikularizáció „bűnébe”?

- Ez a „bűn” szorosan kapcsolódik a Más tételezésének „bűnéhez”, és az ebből származó dichotómiákhoz. Amint példáink mutatták, a „Más tételezése” elsősorban azokra a határookra vonatkozik, amelyeket saját identitásunk és az idegen közé vonunk, illetve arra, hogy ez miként segít megszilárdítani identitásunkat. Nyelvünk révén ismerjük meg önmagunkat, és nyelvünk alapján ismernek meg, fogadnak el bennünket. A saját társadalmunkban élő Másokhoz (a hozzánk tartozó Másokhoz) kapcsolódunk, és elhatárolódunk az idegen Másoktól (a másokhoz tartozó Másoktól). A társadalmi csoportok kulturális differenciálódásának kontextusában a „Más tételezése” kettős folyamatként jelentkezik: a csoport Másokhoz viszonyítva határozza meg saját különbözőségét, és azt is meghatározza, hogy mi teszi ezeket a Másokat különbözővé. Ezért a partikularizáció és a Más tételezése nemcsak hogy nem antropológiai bűnök, hanem emberi

„bűnök” - már amennyiben a cselekvés transzkulturális módozatait egyáltalán „bűnöknek” tekintjük.

- Mivel a nyelv kultúra, a nyelvek megszabják a megértés határait. Ezeket - a nyelv egyszerű elsajátításán túl - csak szimbolikus jelentéseik megtapasztalásával léphetjük át, saját társadalmaink és idegen társadalmak kontextusában.

- A különbség nem jelent föltétlenül problémát az egyenlő jogokkal rendelkező társadalmi csoportok számára. Azonban egy bizonyos kultúra, vagy egy bizonyos nyelv képviselőjének a hatalomért folytatott harca, a társadalmi, politikai, gazdasági életben betöltött uralmi pozíciója - lásd a feljebb leírt fölérendelődés és elnyomás folyamatát - igenis vezethet más kultúrák, más nyelvek megbélyegzéséhez vagy elpusztításához.

- A Más tételezésének erre az egyoldalú és pusztító típusára többféle válasz lehetséges: az erőszakos vagy önkéntes asszimiláció, a szégyenérzet, a hallgatás és az ellenállás. Az utóbbi több formát is ölthet, a megbélyegzettel való azonosulástól, azaz a saját elutasított nyelvhez/nyelvi kollázshoz való hűségtől, egészen az illető nyelvnek ellenállásként való használatáig.

Ne feledjük, hogy „beszédpartnerek” vagyunk

Mint antropológusok és mint emberek nagyon jól tudjuk, hogy a Más megértéséhez szükségünk van a saját identitásunkra. Ez a folyamat a partikularizációnak és a Más tételezésének a tapasztalatához kapcsolódik. Manapság azzal foglalkozunk, hogy karosszékeinkben üldögélünk, és onnan kritizáljuk kollégáinkat, amiért állítólag a Más tételzik; igyekszünk ugyan kialakítani magunknak egy identitást, de közben eltévedünk a posztmodern tudományos közösség titkos beszédének nyelvi játékaiban. Nem lenne jobb, ha megint a terepre mennénk, hogy megértsük a Más tételezését mint a szocializáció kulturális folyamatát? Csak a Mással szembesülve tudjuk megőrizni tudományos diszciplínánk sajátosságát. Ez ugyanis összekapcsolja sajátos tárgyát - a hozzánk és másokhoz tartozó Mások megértését azokban a kulturálisan konstruált világokban, melyekben élnek - azzal a sajátos hermeneutikai módszerrel, amelyet a legjobban azzal a kifejezéssel lehetne leírni, hogy „úton és terepen lenni”. Induljunk el az úton - de *nem*

a kerülőúton. Nekünk kell keresnünk a közvetlen találkozást a Mással, félretéve a közvélemény-kutatásokat, a megbízásra végzett felméréseket, és az információs társadalom technológiai eszköztárát. Kutatásaink a közelségtől függenek, attól a közelségtől, amelyet a kutató megértő távolsága hoz létre, és amely *mind* a Mást, *mind* önmagát (és a Máshoz való közelségét) a tudás tárgyává teszi. A hatvanas és hetvenes évek társadalom- és tudománykritikájában ezt az objektívációs folyamatot - a megértés valódi alapját - összetévesztettük azzal az eljárással, amely a Mást megfosztja szubjektivitásától. Mivel nem vettük figyelembe a nyelvi szabályokat, a Mást „reflexión tárgyává” tettük. Ez pedig néha elfedte azt a tárgyiasító szempontot, amelyből látható lett volna, hogy a Mást megfosztják attól a lehetőségtől, hogy a történelem szubjektuma legyen.

Vajon a „pártikularizáció”, a „kulturizáció” és a „Más tételezése” a nyolcvanas és kilencvenes évek új bűnei lennének, amelyek megfosztják az idegen Mást emberségétől? Úgy hozzuk-e létre a Más idegenségét, hogy a szemébe nézünk, és meg akarjuk ismerni, vagy kezdettől fogva idegennek tekintjük, és hagyjuk, hogy idegen is maradjon? Úgy próbáljuk megérteni, hogy mi az idegen, és megmutatni ennek a jelentését, hogy írunk róla, vagy inkább hallgassunk, csak hogy elkerüljük a Más tételezésének veszélyét? Vajon nem az lenne a feladatunk, hogy hangunkat kölcsönözzük a világban élő Másoknak, akik idegenek maradnak az egyetlen világméretű társadalom konstrukciójában? Nem az a dolgunk, hogy beszéljünk hozzájuk, hagyjuk őket beszélni, és beszéljünk róluk?

Play and the Problem of Knowing in Hamlet (Ajáték és tudás problémája a Hamletben) című könyvében írja Phyllis Gorfain, hogy „minden kutatás újabb homályos szöveget hoz létre” (Gorfain 1986:207 skk.). Gorfain *Excursion into Interpretive Anthropology (Kirándulás az értelmező antropológia területére)* című könyve nyomán azzal a világos kijelentéssel zártam *Levels of Experience and Interpretation (A tapasztalat és az értelmezés szintjei)* című munkámban a terepkutatással kapcsolatos megjegyzéseimet, hogy a terepen szerzett tapasztalatra feltétlenül szükségünk van. Erről ma is meg vagyok győződve: „Az én szövegem csak árnyéka az általam leírt személyeknek. De az árnyék nélküli élet nem létezhet a napvilágnál. Az antropológusnak az a feladata, hogy megmutassa az árnyékokat, és így a láthatatlan embereket és a láthatatlan kulturális mintákat láthatóvá tegye. Persze, az ember nem

azonos az árnyékával, és a kultúra árnyéka is más, mint a kultúra maga. De az árnykép tükrözi a másságot, és hangot ad neki abban a folyamatos diskurzusban, mely arról szól, hogy mennyire érthetik meg egymást az emberek, és mennyire képesek tanulni egymástól; mégpedig nemcsak úgy, hogy egyszerűen lemásolják a Másik által kidolgozott megoldások részleteit, hanem úgy is, hogy tapasztalják a Másik szándékában álló jelentést" (Greverus 1989:29 skk.).

Fordította: Erdősi Péter és Lőrincz D. József

JEGYZETEK

¹A tanulmány angol eredetije *Culture: Creation - Captivity - Collage. A Plea for a Controversial Team* címmel az *Antropological Journal on european Cultures* 1996/1-es számában jelent meg.

²A szóban forgó könyv: Klaus P. Hansen: *Kultur und Kulturwissenschaft: Eine Einführung* (Stuttgart, 1995. UTB).

³Lásd Centlivrest. A francia „posztmodern gondolkodás emblematikus figurái” túlsúlyban vannak a német posztmodernizmus-vitában, lásd: Welsch 1994 tanulmányait és bibliográfiáját.

⁴Ebben a kontextusban a kultúra magában foglalja az emberek viszonyát a belső és külső világhoz, az általuk kidolgozott és végrehajtott cselekvéseket, és a mindennapi élet tárgyaihoz kapcsolt jelentések sokaságát.

⁵Lásd a *Kultur, soziale Praxis, Text* (Berg és Fuchs 1993) című antológiát, amelyben főleg az amerikai „posztmodern gondolkodás emblematikus figurái” jutnak szóhoz, és fejtik ki nézeteiket az etnográfia új keletű válságáról.

⁶Clifford Markus 1986.

⁷Míg a partikularizáció bűnét főleg a franciák bizonygatják, Amerikában a Más tételezésének konstrukcionista bűne uralja az antropológiai vitákat. Lásd például az Amerikai Antropológiai Egyesület 86., Philadelphióban tartott éves közgyűlésének *thering: Representations and Realities* című vitafórumát. Johannes Fabian fent idézett munkája (Fabian 1990, Fabian 1993) ennek a vitafórumnak köszönheti a létét.

⁸Victor Turner (1967) nyomán J. M. Schwartz nemrég ezt a fogalmat vezette be, hogy (Macedónia példáján) dekonstruálja a Balkán hosszú időtartamra alapozott, esszencialista identitás-konstrukcióit. Sewartz a dinamikus, víziót keltő kulturális folyamattól részesíti előnyben (Schwartz 1995)

⁹Amikor megkérdeztem egy svájci kollégát, hogy miért van még mindig kolomp a tehének nyakában, mikor a villanypásztor mögött aligha tévednek el legelésés köz-

ben, azt felelte: „Azért, hogy a gazdájuk értse a nyelvüket, és tudja, hogy jól vannak-e.” A kultúra milyen partikuláris konstrukciója készítette erre a válaszra? Úgy látszik, hogy egy partikuláris, vagyis svájci kulturális konstrukcióhoz kapcsolódott, ami a német szubjektum számára zavarba ejtő volt, hiszen ő nem fér hozzá hasonlóan boldog és elégedett nemzeti tehénekhez.

¹⁰Az idézet mottóként szerepelt Rolf Lindner kulturális marginalitásról szóló tanulmányában (Lindner 1989:15), mely a nekem ajánlott *festschriften*ben (Giordano és másokl. 1989) jelent meg.

¹¹Amikor némileg megváltoztattam Tyler kifejezését („Létezni annyi, mint a beszéd tárgyának lenni”), az volt a célom, hogy emlékeztessenek a kulturális identitás folyamatának dialogikus vetületére. Pozitív és negatív tapasztalatainkból tudjuk, hogy ez nem helyettesíthető „az áruba bocsátott identitások bőségszarujának” posztmodern gondolatával (Baumann 1993:273).

¹²*A Home and Identity: An International Colloquium on Self-Consciousness and Interaction in the Baltic Region* című konferencián (Balti Akadémia, Travemünde, 1995. okt. 27-29.). Thomas Steensen, a Nordfriisk Instituut Bräist/Bredstedt igazgatója amellet szólalt fel, hogy a fríz nyelv oktatását fokozni kellene. Ami a fríz identitás kialakulását illeti, azt mondta, hogy mindenkinek fel kell ismernie nyelvének értékét.

¹³Markus Lesch: *Die Sprachenpolizei von Riga (A rigai nyelvrendőrség)* című filmjét a német televízió tűzte műsorára, az aktuális témákkal foglalkozó *Weltspiegel* magazinban, 1995. január 8-án.

¹⁴Elemzésemben elsősorban azokra a tapasztalataimra támaszkodom, melyeket négy hét alatt szereztem a szibériai Altáj térségében, továbbá a Regina Römhilddel, Tamara Constable-lal folytatott beszélgetéseinkre. Mindketten kollégáim a Kulturális Antropológiai és Európai Etnológiai Intézetben, és jelenleg a német származású oroszok életkörülményeit és az oroszországi német kisebbség irodalmát vizsgálják. Ezt az irodalmat azért kell együtt olvasnunk a leíró (és néha elemző) tudományos irodalommal, hogy „a beszéd tárgyát” a „beszédpartnerrel” ellenőrizhessük.

¹⁵A vers dialektális sajátosságai természetesen elvesznek a fordításban; mégis érdemes tolmácsolnunk a tartalmát, mert önmagában is tanulságos: „n is német vagyok - Hogy kerültél Oroszországba vagy Lengyelországba? Mi jót vártál attól a vidéktől? / Meglepődvé mondtuk, / éppen úgy beszél, mint mi / n bizony testestül-lelkestül német vagyok, / nem titkolom, hogy Oroszországban élek. / De német szívemhez és véremhez / éppúgy ragaszkodom, mint őseim javaihoz. / Bármiről lemondanék, / csak német nyelvemről nem ... „

¹⁶„Arra, aki elmenekült az oroszok elől, és eljutott Németországba, újabb szomorúság várt: hazátlan menekült lett belőle.”

¹⁷Az 1989-ben alakult „Újjászületés” nevű csoport vitte be az etnikai autonómia célkitűzését a politikai vitákba, de aktivistái „területi” frakcióra és a kulturális autonómiát pártoló frakcióra szakadtak. (vö. Eisfeld 1992, Römhild 1995)

¹⁸ Vö. Fleischhauer 1986; Römhild 1995.

Vö. az 1989-ben megjelent *Auf Gehei des Gewissens (A lelkiismeret parancsára)* "című kötetben a humorról szóló átfogó részeit.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abbenante, Lioba és mások: *Kroatischer Frühling 1995. Begegnung mit Flüchtlingen.* In Peter J. Bräunlein és Andrea Lauser (szerk.): *Krieg und Frieden - Ethnologische Perspektiven (ka. Special Issue II).* Bremen (in press), 1996.
- Auf Gehei des Gewissens. Prosa, Poesie, hersetzungen.* Barnaul 1989.
- Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence.* Cambridge, 1993. *Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit.* Frankfurt a. M. 1995.
- Berg, Eberhard és Martin Fuchs (szerk.): *Kultur, soziale Praxis, Text. Die Krise der ethnographischen Repräsentation.* Frankfurt a. M. 1993.
- Berthoud, Gérald és mások (szerk.): *Universalisme et relativisme. Contributions à un débat d'actualité.* Fribourg, 1993.
- Blaschke, Jochen: *Handbuch der europäischen Regionalbewegung.* Frankfurt a. M. 1980.
- Chowdhury, Mirja-hannele: „Wir sind zwar auch Ausländer, aber...” Finninnen in Frankfurt zwischen Akkulturation und Abgrenzung. In Ina-Maria Greverus és mások: *STADTgedanken aus und über Frankfurt am Main.* Frankfurt a.M., 1994, 287-308.
- Clifford, James és George E. Marcus (szerk.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography.* Berkeley, Los Angeles, London, 1986.
- Cox, Harvey: *Feast of Fools, a Theological Essay on Festivity and Fantasy.* Cambridge, 1969.
- Cox, Harvey: *Das Fest der Narren.* Stuttgart, Berlin, 1970.
- Eisfeld, Alfred: Deutsche Autonomiebewegung in der Sowjetunion: Etappen, Ergebnisse, Perspektiven. In P. Hilkes P. Marikucza (szerk.): *Förderungsmöglichkeiten für Deutsche in der ehemaligen Sowjetunion. Beiträge einer Expertenkonferenz.* München, 1992, Haus des deutschen Ostens Osteuropa-Institut, 99-102.
- Elschenbbroich, Donata: *Ferne Deutsche. Aussiedler-Familien in Frankfurt.* Frankfurt, a. M., 1992, Amt für multikulturelle Angelegenheiten.
- Fabian, Johannes: Presence and Representation. The Other and Anthropological Writing. In *Critical Inquiry*, 1990, 16 (4): 753-772.
- Fabian, Johannes: Präsenz und Repräsentation. Die Anderen und das anthropologische Schreiben. In Eberhard Berg és Martin Fuchs (szerk.): *Kultursoziale Praxis, Text. Die Krise der ethnographischen Repräsentation.* Frankfurt a. M., 1993, 335-364.
- Feitsma, Antonia és mások: *Die Friesen und ihre Sprache.* Bonn, 1987.
- Finkelkraut, Alain: *La défaite de la pensée.* Paris, 1987.
- Finkelkraut, Alain: *Die Niederlage des Denkens.* Reinbek bei Hamburg, 1989.
- Fleischhauer, Ingeborg: *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russische Kulturgemeinschaft.* Stuttgart, 1986.

- Giordano, Christian és mások (szerk.): *Kultur anthropologisch. Eine Festschrift für Ina-Maria Greverus*. Frankfurt a. M., 1989.
- Gorfain, Phyllis: Play and the Problem Knowing in Hamlet. An Excursion into interpretive Anthropology. In Victor Turner és Edward Bruner (szerk.): *The Anthropology of Experience*. Urbana, Chicago, 1986, 207-238.
- Graudenz, Ines és Regina Römhild: Fremde Deutsche. Aussiedler und Fremdenfeindlichkeit - eine Herausforderung and das bundesrepublikanische Selbstverständnis. In Peter Döbrich és Georg Rutz (szerk.): *Fremdenhaß und politischer Extremismus - was kann die Schule tun?* Frankfurt a. M., 1993, 17-30.
- Greverus, Ina-Maria: *Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen*. Frankfurt a. M., 1972.
- Greverus, Ina-Maria Öko pro Region. In Ina-Maria Greverus, Erika Haindl és mások (szerk.): *ÖKObie - PROVINZ - REGIONalismus*. Frankfurt a. M., 1984, 15-44.
- Greverus, Ina-Maria: The „Heimat“ Problem. In Helfried W. Seliger (szerk.): *The Concept of Heimat in Contemporary German Literature*. München, 1987, 9-27.
- Greverus, Ina-Maria: Kulturdilemma. Die nahe Fremde und die fremde Nähe. In Ina-Maria Greverus és mások (szerk.): *Kulturkontakt - Kulturkonflikt. Zur Erfahrung des Fremden*. Frankfurt a. M., 1988, 27-48.
- Greverus, Ina-Maria: Levels of Experience and Interpretation. A Case Study. In Dunja Rihtman-Augustin és Maja Povrzanovic (szerk.): *Folklore and Historical Process*. Zagreb, 1989, Institute of Folklore Research, 23-32.
- Greverus, Ina-Maria: *Neues Zeitalter oder Verkehrte Welt. Anthropologie als Kritik*. Darmstadt, 1990.
- Greverus, Ina-Maria: The „I“ and the „Me“ Abroad in Sweden. A Comparable Parable of the Identity Process in Multi-Cultural-Settings. In Ake Daun, Bell y Ehn és Barbro Klein (szerk.): *To Make the World Safe for Diversity. Towards an understanding of Multi-Cultural Societies*. Botkyrka, 1992, 79—89.
- Greverus, Ina-Maria: Was sucht der Anthropologe in der Stadt? Ein e Collage. In Ina-Maria Greverus és mások (szerk.): *STADTgedanken aus und über Frankfurt am Main*. Frankfurt a. M., 1994, 11-74.
- Greverus, Ina-Maria: *Die Anderen und Ich. Vom Sich-Erkennen, Erkennt- und Anerkannt-werden. Kulturanthropologische Texte*. Darmstadt, 1995.
- Greverus, Ina-Maria: Anthropologisch e Horizont e zwische n Glückssuch e und de m Prinzip Collage. In Wolfgang Kaschuba (szerk.): *Kulturen - Identitäten - Diskurse. Perspektiven Europäischer Ethnologie*. Berlin, 1995a, 186-209.
- Greverus, Ina-Maria: Ich spreche, also bin ich. Eine Skizze. In *Kuckuck*, 1995b, 10 (1): *Universal - Regional*: 20-26.
- Greverus, Ina-Maria: Speak Up or Be Silent? On an Ethno-Anthropological Approach to War. In *Anthropological Journal on European Cultures*. 1995c. 4 (1995) 2: Ethnicity - nationalism - Geopolitics in the Balkans 11 : 87-95.

- Greverus, Ina-Maria és Erika Haindl (szerk.): *ÖKOlogie - PROvinz - REGIONalismus*. Frankfurt a. M., 1994.
- Greverus, Ina-Maria és Regina Rönhild (szerk.): „Phantom Kolumbus”. *Spurensuche im Jahr 1992 in Frankfurt, Dietzenbach und Genua*. Frankfurt a. M., 1994.
- Hebdige, D.: *Subculture. The Meaning of Style*, London, New York, 1979.
- Heinz, Viktor: *Auf den Wogen der Jahrhunderte. Theatertrilogie*. Moskau, 1993.
- Hitzler, Ronald: Sinnbasteln. Zur subjektiven Aneignung von Lebensstilen. In Ingo Mörth és Gerhard Fröhlich (szerk.): *Das symbolische Kapital der Lebensstile*. Frankfurt a.M., New York, 1994, 75-92.
- Horx, Matthias: *Das Wörterbuch der 90erJahre. Ein Gesellschafts-panorama*. Hamburg, 1991.
- Jean: *Vom Freiheitskampf der Korsen*. Munich, 1978.
- Karasek, Alfred és Kurt Lück: *Die deutschen Siedlungen in Wolhynien. Geschichte, Volkskunde, Lebensfragen (Deutsche Gaue im Osten 3)*. Plauen i.V., 1931.
- Kristeva, Julia: *Etrangers à nous-memes*. Paris, 1988.
- Kristeva, Julia: *Fremde sind wir uns selbst*. Frankfurt a. M., 1990.
- Lévi-Strauss, Claude: *Das wilde Denken*. Frankfurt a. M., 1973 (1962).
- Lindner, Rolf: Kulturelle Randseiter. Vom Fremdsein und Fremdwerden. In Christian Giordano és mások (szerk.): *Kultur anthropologisch. Eine Festschrift für Ina-Maria Greverus*. Frankfurt a. M., 1989.
- Macan, Trpimir és Josip Sentija: *Kroatische Geschichte im Überblick*. Zagreb, 1992.
- Mörth, Ingo és Gerhard Fröhlich (szerk.): *Das symbolische Kapital der Lebensstile. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu*. Frankfurt a. M., 1994.
- Mondner, Katarina és Oliver Barlet: *Südfrankreich/Occitanien? Autonomie und Abhängigkeit einer alten Stammesregion*. Munich, 1978.
- Moser, Johannes: Die Ohnmacht einer Minderheit. Forschungen zu Sprache und Identität in einem Dorf an der Grenze. In Christian Stenner (szerk.): *Steirische Slowenen, Zweisprachigkeit zwischen Graz und Maribor*. Graz, 1994, Alpen Adria Alternativ, 75-80.
- Mühlmann, W. E. és E. W. Müller (szerk.): *Kulturanthropologie*. Köln, Berlin, 1966.
- Pasolini, Pier Paolo: *Freibeuterschriften. Die Zerstörung der Kultur des Einzelnen durch die Konsumgesellschaft*. Berlin, 1978.
- Puosi, Sinnika: *Anpassung finnischer Migranten in Neuseeland. Die lokale Identität in einer kleinen Gemeinde*. Magisterarbeit. Frankfurt a. M., 1987.
- Regions d'Europa. Regions of Europe*. Revue de l'Assemblée des Régions d'Europe. Magazine of the European Regions. 1990,1.
- Römhild, Regina: *Diskurse über Deutschsein. Rußlanddeutsche im Kontext ethnischen und nationalen Identitätsmanagements (MS)*. Frankfurt a. M., 1995.
- Rowe, Colin és Fred Koetter: *Collage City*. Stuttgart, 1984 (1978).
- Schwartz, Jonathan M.: Deconstructing and Envisioning Macedonia. In *Anthropological Journal on European Cultures*. 1995, 3 (1): 9-23.
- Sjögren, Annick: Moulding a Community in Botkyrka. In Ake Daun, Belly Ehn és

- Barbro Klein (szerk.): *To make the World Safe for Diversity. Towards an understanding of Multi-Cultural Societies*. Botkyrka, 1992, 23-50.
- Steensen, Thomas: *Die friesische Bewegung in Nordfriesland im 19. und 20. Jahrhundert*. Neumünster, 1986.
- Steensen, Thomas: *Friesische-Sprache und friesische Bewegung*. Husum, 1989.
- Taguieff, Peirre-André: Die ideologische metamorphosen des Rassismus und die Krise des Antirassismus. In Uli Bielefeld (szerk.): *Das Eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der Alten Welt?* Hamburg, 1991, 221-268.
- Tyler, Stephen A.: On Being Out of Words. In *Cultural Anthropology*, 1986, 1 (2): 131-137.
- Tyler, Stephen A.: *The Unspeakable. Discourse, Dialogue, and Rhetoric in the Postmodern World*. Wisconsin, 1987.
- Tyler, Stephen A.: *Das Unaussprechliche. Ethnographie, Diskurs und Rhetorik in der post-modernen Welt*. Munich, 1991.
- Welsch, Wolfgang: Transkulturalität. Lebensformen nach der Auflösung der Kulturen. In *Information Philosophie*, 1991, 19 (2).
- Welsch, Wolfgang (szerk.): *Wege aus der Moderne. Schlüsseltexte der Postmoderne-Diskussion*. Berlin, 1994.
- Wentworth, Harald és Stuart Berg Feexner: *Dictionary of American Slang (Second Supplemented Edition)*. New York, 1975.
- Willis, P.: *Profane Culture. Rocker, Hippies: Subversive Stile in der Jugendkultur*. Frankfurt a. M., 1981 (1978).
- Zimmermann, Marita: *Kultur: Culture. Zum Verhältnis zwischen Deutschen und Ranzosen. Eine Analyse des „gepflegten“ Kulturaustauschs*. Frankfurt a. M., 1995.

INTERJÚ

Beszélgetés Henrik Laxszal és Christian Brandttal, a finnországi svéd kisebbség két prominens képviselőjével

A Svenska Folkpartiet (Svéd Néppárt, a továbbiakban: SNP) a finnországi svéd kisebbség pártja, amelynek nagy szerepe volt a nyelvhasználat szabályozásában, az oktatási rendszer kialakításában, valamint sikerrel lobbizott a svédnyelvű intézmények létrehozásának és fenntartásának érdekében. A Ház jogi bizottságának elnöke, Henrik Lax az SNP történetéről és jövőjéről, valamint a finn nyelvtörvény közelgő módosításáról beszélt.

– Bevezetésül kérem, mondjon valamit a Svéd Néppárt múltjáról!

– Mint az köztudott, Finnország a kora középkortól kezdve a svéd birodalom része volt, 1809-ben lett Oroszország viszonylag nagy önállósággal rendelkező hercegsége. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kül- és védelmi politikát kivéve minden ügyét maga intézhette. A svéd nyelv finnországi helyzete a 19. században nagyon jó volt. A felsőfokú oktatás például kizárólag svéd nyelven folyt. A századfordulón ezért sokan és sokat dolgoztak azon, hogy a finn nyelv megfelelő státushoz jusson a saját hazájában. A svéd ajkúak többsége is támogatta a finn nemzeti, nyelvi ébredés folyamatát, ami az egyik fő társadalmi tendencia volt akkor, amikor 1917-ben Finnország önállóvá vált. Ebben a történelmi helyzetben, kultúrájuk és nyelvük politikai védelme érdekében hozták létre az SNP-t a finnországi svédek.

A Szovjetunió felbomlásáig mindenki számára világos volt, hogy a demokratikus politikai berendezkedés védelme érdekében olyan erősen kell kötődniünk Svédországhoz, illetve a skandináv világhoz, amennyire csak lehetséges. Ebben a kötődésben természetesen kiemelkedő szerep

jutott a svéd nyelvű kisebbségnek. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy a pártunk a háború után létrejött szinte valamennyi finn kormányának tagja volt.

Hídszerepünkön kívül is tudunk és tudunk értékeket nyújtani a finn politikai élet számára. Politikusaink nagyrészt svéd- finn két nyelvűek, sőt, általában többnyelvűek, hiszen nem ritka, hogy három-négy világnyelven is beszélnek. A párt másik erőssége, hogy tradicionálisan igen eredményes a politikai egyeztetésben. Ennek mindenekelőtt az az oka, hogy ideológiai szempontból rendkívül heterogén párt vagyunk, hiszen szavazóinkat a nyelvi azonosság köti össze.

– *A bipoláris világtrend felbomlása után mennyiben változott meg az SNP szerepe a finn politikai életben?*

– A Szovjetunió felbomlásával és az EU-csatlakozással a finn demokrácia és piacgazdaság teljesen szabaddá vált. A 1990-es évek elején, az „eurofória” időszakában ezért sokan érveltek avval, hogy most már ugyanolyan közel van hozzánk Brüsszel, Párizs vagy Berlin, mint Stockholm, tehát elfelejthetjük a skandináv együttműködést.

Ez a gondolkodásmód teljesen történelmietlen. Ráadásul meggyőződésem, hogy az észak-európai együttműködéshez továbbra is alapvető érdeke fűződik az egész finn társadalomnak. Az európai integráció ellenére földrajzi tény, hogy itt fekszik a kis Finnország a hatalmas és rendkívül instabil Oroszország közvetlen szomszédságában. Az pedig gazdasági tény, hogy az életszínvonalbeli különbség Oroszország és az EU-tagállamok között óriási, és ez jelentős rizikófaktor. Egész Európának, de közelsége miatt Finnországnak különösen alapvető érdeke fűződik ahhoz, hogy a társadalmi, gazdasági, technikai, környezetvédelmi know-how széles körű exportjával Oroszországban jelentős mértékű, stabilizációs hatású társadalmi és gazdasági fejlődés menjen végbe.

– *Az Ön koncepciója tehát nagyban épít a történelmi hagyományokra.*

– Egész Nyugat-Európában általános problémának látom, hogy az emberek keveset tudnak a történelmükről. Még olyan országokban is így van ez, mint Svédország, amely pedig a régió nagyhatalma volt évszázadokon át. A svédeknek a második világháború után sikerült fantasztikus társadalmi jólétet teremteniük, és emberek többsége ezért most azt hiszi, hogy az ország történelme a szociáldemokráciával kezdődött. E téren mi

sem állunk jobban. A megfelelő fórumokon nem győzöm eleget hangsúlyozni például annak a helyzetnek a képtelenségét, hogy a finnországi gimnáziumokban csak azok tanulják az 1917 előtti hazai történelmet, akik történelemfakultációt választanak. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a lakosság nagy része tanulmányai során nem ismerkedik meg a svédek alatt élt időszakokkal, így nem válik számukra világossá az sem, hogy kik is azok a finnországi svédek.

Ez a legfőbb magyarázata a finnek svéd nyelv iránti érdektelenségének is, és nem elsősorban az a gyakran hangoztatott ok, hogy az ország középső és déli régióiban az embereknek nincs mindennapi kapcsolata a nyelvünkkel. Az iskolások 90 százalékának az angol az első idegen nyelve, így az emberek csak keveset, nem alaposan tanulnak svédül, s ezért nem ébrednek rá a kétnyelvűség történetiségére és mai jelentőségére. Ezen a területen pártunknak sok a tennivalója és nagy hiba, hogy a nyelvi kérdést mindig úgy tálaljuk a közvélemény előtt, mint a finnországi svédek ügyét, és nem úgy, mint össztársadalmi ügyet.

– *A finnországi svéd kisebbség nyelvi jogainak „bibliája” az 1922-ben született nyelvtörvény. Most a parlament módosítani szándékozik.*

– Igen, ennek a Svenska Folkting (Finnországi Svéd Parlament) volt az egyik kezdeményezője. Természetes, hogy mára a törvény számos rendelkezése elavulttá vált, főleg ami az államapparátus működéséhez kapcsolódó nyelvi jogokat illeti. Az 1999 májusában alakult új kormány már nyilvánosságra hozta, hogy törvényhozási programjában szerepel ennek a jogszabálynak a módosítása. A kabinet egyidejűleg világossá tette azt is, hogy a módosítás során a nyelvi jogok nem csorbulhatnak, hiszen azokat az alkotmány, tehát a nyelvtörvélynél magasabb szintű jogszabály garantálja.

– *Van-e már valami elképzelés a módosítások lényegére vonatkozóan?*

– Mindenképpen módosítanunk kell például a törvény 10. szakaszát, amely a közhasznú információk svéd nyelven való terjesztését szabályozza, s meghatározza, mely információkat kell az államnak svédül is közreadnia. Az információ fogalma 1922 óta természetesen rengeteget változott, az állam ma nagyságrendekkel több információt terjeszt, mint akkoriban. Át kell gondolnunk, hogy az új körülmények között mi az, amit svédre is le kell fordítani.

Egy másik probléma a közalkalmazottak elégtelen nyelvtudása. A nyelvtörvény alapján egyes állami posztok esetében követelmény mindkét hivatalos nyelv ismerete. A nyelvtudást különböző nyelvvizsgákkal mérjük, amelyekről általánosan az a vélemény, hogy túl könnyűek, és ezért a közalkalmazottak nagy többsége gyakorlatilag nem tud svédül. Azon is gondolkodnunk kell tehát, hogy ne változtassuk-e meg a törvény idevágó paragrafusait is. Tisztázandó, hogy kik azok a közalkalmazottak, akiknek valóban tudniuk kell mindkét nyelven, és tőlük meg is kell követelni a szükséges nyelvismeretet.

A „Svenska Folkting” (Finnországi Svéd Parlament, a továbbiakban: Folkting) a finnországi svéd kisebbségfélhivatalos szervezete”, „lobbicsoportja”, „politikai érdekérvényesítő szervezete”. Christian Brandttal, a Folkting főtitkárával, egyben a European Bureau for Lesser Used Languages (Ritkábban Használt Nyelvek Európai Hivatala - EBLUL) alelnökével a kisebbségvédelem néhány aktuális kérdéséről beszélgettünk.

– *Kérem, mutassa be a szervezetüket!*

– *A Folkting olyan szervezet, amely fórumot teremt a politikai párbeszédhez mindazon finnországi pártok között, amelyek svéd nyelvűek vagy van svéd nyelvű tagozatuk. Ez gyakorlatilag magában foglalja az összes nagyobb pártot. A politikai párbeszéd során nyíltan lobbizzunk a svéd nyelv érdekeiért. A tényleges munkánk kétrétű: egyfelől a médiában állandóan napirenden tartjuk a svéd nyelvű kultúra ügyét. Fontosnak tartjuk, hogy az egész finn társadalom folyamatosan halljon rólunk, itt élő svédekről és a minket foglalkoztató kérdésekről. A szervezetünk által végzett vizsgálatok ugyanis egyértelműen kimutatták, hogy a kisebbséget fenyegető egyik legnagyobb veszély pont a marginalizáció. Tevékenységünk másik, mondhatni klasszikus területe a svéd kisebbséget érintő törvényjavaslatok véleményezése.*

– *Kérem, mondjon egy pár szót a Folkting történetéről! A szervezetet 1919-ben, az alkotmány szövegezésének idején alapították.*

– *Igen, tehát közvetlenül Finnország függetlenségének kivívása után, akkor, amikor az ország svéd nyelvű lakosságának a jövője rendkívül bizonytalan volt, és az érintettek- érthető módon - aggódtak a saját jövőjük*

miatt. Ekkor számos elképzelés született arról, miképpen kaphat hatékony védelmet a svéd nyelv az önálló Finnországban. Széles körű mozgalom bontakozott ki például a területi autonómia kivívásáért, hiszen akkoriban a hagyományosan svédakta vidékeken szinte százszázalékos volt az arányunk, vagyis a svéd kisebbség igen jól körülhatárolható területeken élt. Ezt a mozgalmat erősítette az Aland-szigetek példája - ez az önálló földrajzi egység 1921-ben a Nemzetek Szövetségének határozata értelmében területi autonómiát kapott, s ez adott alapot egy önálló svéd parlament (Folkting) összehívására is. Szervezetünket tehát eredetileg a svéd nyelvű lakosság szoros értelemben vett parlamentjeként hozták létre.

Az alkotmányozás azonban nem igazolta az előzetes félelmeket, hiszen a finn alaptörvény rendkívül széles körű jogokat biztosít a svéd nyelvűek számára. A területi autonómiára vonatkozó elképzelések helyett tehát az a megoldás realizálódott, amelynek értelmében Finnországnak két hivatalos nyelve van. A Folkting eredeti parlamenti funkciója így okafogyottá vált, ezért valamilyen feladatot kellett keresni a már működő testület számára. Így alakult át a Folkting lobbicsoporttá.

– *A közvetlen választás eltörlése óta hogyan választják a Folkting tagjait? Ha jól tudom, a rendszer a helyhatósági választások eredményeire épül.*

– Mi itt magunk között úgy mondjuk, hogy csak a jóisten és a főtitkár tudja megmondani, pontosan hogyan is választják a testület tagjait, annyira bonyolult az eljárás. Lévén, hogy én vagyok a főtitkár, legalább nekem ismernem kell a rendszert, a jóistent most hagyjuk ki a dologból. Röviden, a helyhatósági választások eredményeit arra használjuk, hogy megállapítsuk, melyik politikai pártnak mekkora a támogatottsága a svéd nyelvű lakosság körében. Ennek alapján minden párt esetében kapunk egy arányszámot. A Folktingban magukat képviseltető pártok listákat készítenek azokról, akiket a szervezetbe delegálnának. A Folkting 75 helyéből 70-et ezeknek a listáknak az alapján töltünk fel az arányszámnak megfelelően. A fennmaradó öt mandátum az Alandi parlament küldötteié. A polgárok tehát nem szavaznak közvetlenül a Folkting tagjaira, ez egy indirekt választási eljárás.

– *Mint a svéd kisebbség egyik prominens képviselője, hogyan vélekedik arról a jelenségről, hogy a svéd nyelvűek aránya a modellértékű kisebbségvédelmi jogszabályok ellenére folyamatosan csökken Finnországban?*

– Az arány tényleg jelentősen csökkent az utóbbi évtizedekben, hiszen a finn nyelvűek körében nagyobb a népszaporulat. A svéd lakosság száma azonban meglehetősen stabil, sőt, mi több, az utóbbi időben egy nagyon enyhe növekedés is tapasztalható. De a svéd nyelv bizonyos veszélynek van kitéve Finnországban, ez elsősorban abból következik, hogy - persze az Åland-szigeteket kivéve - a svéd lakoságnak nincs területi autonómiája, és ma már nincsenek pontosan körülhatárolható, egynyelvű területei sem az országon belül. Ez önmagában véve is mindig veszélyt jelent egy kisebbségi nyelv számára. Nálunk annyival nehezebb a helyzet, hogy a svéd lakosság nagy része hagyományosan a déli partvidéken, a gazdaságilag ma legvonzóbb területen lakik, ahová gyakorlatilag a második világháború óta folyamatosan óriási arányú észak felől a bevándorlás.

A Folkting ezért beszélgetéseket kezdeményez a médiában arról, hogyan őrizhető meg a svéd élettér. Ez a téma sokáig tabunak számított, de ma már a többségi lakosság is másképp áll ehhez a kérdéshez. Világosan látszik: ha a dolgok így folytatódnak, akkor a svéd kisebbség szétszóródik, tömbjei feloszlanak. Ezt meg kell akadályoznunk, hiszen szükségünk van olyan területekre, amelyek, ha nem is egynyelvű svédek, de amelyeken a svéd a többségi nyelv.

Az itteni svéd kisebbség egyébként elég kivételes a többi európai nyelvi kisebbség között abból a szempontból, hogy a legmesszebbmenőkig lojális Finnország iránt, azt a hazájának tekinti. Ennek a jelenségnek persze történelmi gyökerei vannak. Hadd mondjak el ezzel kapcsolatban egy rövid történetet! Néhány évvel ezelőtt járt itt Finnországban egy körülbelül húszfős, kisebbségi képviselőket tömörítő európai uniós delegáció. A csoportot fogadta az akkori svéd nyelvű kulturális miniszter, Andersson úr is. A vele folytatott beszélgetés során többek között elhangzott az a gyakori kérdés, miképpen volt lehetséges Finnországban ilyen erős alkotmányos pozíciót kivívni a svéd, mint kisebbségi nyelv számára. Egy másodpercnyi gondolkodás után a miniszter azt válaszolta, hogy nincs ebben semmi csodálatos, hiszen az alaptörvényt mi svédek írtuk. Ez persze csak vicc, de komoly vicc, hiszen az akkoriban betöltött vezető gazdasági, társadalmi és politikai pozícióiknak köszönhetően a svéd nyelvűeknek döntő befolyása volt többek között Finnország jogrendszerének kialakítására. Tehát az a tudat, hogy ez az ország nagyon nagy részt a miénk is, erős kötődést jelent, és

együtt jár avval, hogy a többség és a kisebbség között érzelmileg, társadalmilag különlegesen szoros a kapcsolat. Jól példázza ezt, hogy a svéd nyelvű lakosság körében ma 50 százalékos a vegyes, tehát svéd–finn házasságok aránya. Ez egyfelől szép dolog, és nagyrészt ennek köszönhető a békés egymás mellett élés, de a kisebbség léte szempontjából veszélyes is. Hozzájárul például ahhoz, hogy sok svéd nyelvű embernek, főleg a kétnyelvűeknek, identitásuk szempontjából ma már nem olyan fontos a nyelv.

– *Nem gondolja, hogy valamilyen szinten az asszimiláció természetes folyamat, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés következménye, amelyet a kisebbségvédelmi eszközök csak késleltetni tudnak, de megállítani nem?*

– Valamilyen szinten ez igaz. Éppen ezért a Folkting nem harcol a svéd nyelv védelméért, nem teremt a svéd nyelv érdekében konfliktusokat. Ezen az áron nem akarjuk megvédeni magunkat. Mi azon dolgozunk, hogy a kétnyelvűség kérdésében meglévő társadalmi konszenzus alapjain minél ideálisabb feltételeket teremtsünk a svéd nyelv számára. Semmiképp sem törekszünk különállásra. Ez egyébként ellentétes lenne az ország történelmi tradícióival is.

További tényező, hogy nyelveink nagyfokú különbözősége ellenére kulturális kapcsolataink rendkívül szorosak. Ha alapos vizsgálatnak vetjük alá a finn kultúra- vagy politikátörténetet, szinte ugyanazokat a motívumokat fedezhetjük fel, mint Svédország vagy Norvégia esetében.

Jellemző adat, hogy a korábban már említett igen népszerű vegyes házasságokból születő gyermekek 65 százalékát járatták a szülők svéd nyelvű iskolába. Ez a kisebbségre nézve rendkívül kedvező arány, hiszen 50 százalék jelentené a status quót. A svéd nyelv igen magas presztízsnek örvend ebben az országban. Sokan gondolják úgy, hogy természetes, ha egy finn beszél svédül, hiszen ez a nyelv része a nemzeti identitásnak.

Amikor kisebbségekről gondolkodunk, mindig a történelem felé kell fordulnunk, és éppen a történelmi háttér különbözőségéből adódik az, hogy minden kisebbség helyzete más és más. Így van ez még az egyes országokon belül is. Vegyük csak a lappok példáját! Az ő helyzetük évszázadokon keresztül rendkívül mostoha volt valamennyi érintett országban, így Finnországban is. Kisebbségi jogaik nem hogy nem voltak azonosak a svédekével, de gyakorlatilag nem léteztek. Ma azonban már a lappoknak is igen kedvező a státusa nálunk, sokkal kedvezőbb, mint a többi skandináv

országban. Ez annak is köszönhető, hogy a lapp finnugor nyelv, ezért Finnországban nagyobb a megértés iránta.

– *Az egyes kisebbségek mai helyzete és a történelmük közötti szoros összefüggés jellemző példája, hogy a Svédországban élő, a finnországi svédekkel közel azonos számú, tehát mintegy 300 000 fős finn nyelvű kisebbség helyzete köztudottan sokkal kedvezőlenebb, mint az Önöké.*

– Ami az ott élő finnek számát illeti, erre vonatkozóan nincsenek pontos adatok. Ha figyelembe vesszük a családi gyökereiket is, akkor szerintem többen vannak, mint 300 ezren. Azok, akik a mai napig beszélnek finnül, körülbelül 150 ezren lehetnek, és rendkívül gyorsan asszimilálódnak. Ennek ellenére a svédországi finnek aktívan harcolnak nyelvi jogaikért, és kedvező fordulat, hogy a svéd kormány nemrégiben kifejezte az Európa Tanács égisze alatt elfogadott Regionális és Kisebbségi Nyelvek Chartájának aláírására irányuló szándékát, illetve azt, hogy a finnt az e dokumentum értelmében vett kisebbségi nyelvnek fogja nyilvánítani.

– *Mi vette rá Svédországot erre az elhatározásra?*

– Egyértelműen az európai integráció. Svédország hagyományosan nagyon elutasító magatartást tanúsított a kisebbségekjogaival szemben. Az ország sok bevándorlót fogadott, sokat is költött rájuk, nagyon jó körülményeket biztosított a számukra, de az „üzletnek" az is a része volt, hogy a bevándorlónak húsz éven belül teljesen svéddé kellett válnia. Mára azonban megváltozott a helyzet. Még egy olyan nagyhatalomnak is, mint Svédország, rá kellett ébrednie arra, hogy napjainkban már alapvető európai követelmény a nyelvi kisebbségek védelme és megfelelő kezelése.

– *A kedvező tendenciák ellenére tehát ma még óriási a különbség a finnországi svédek és a svédországi finnek státusa között.*

– Igen, ez azonban semmiképpen sem befolyásolja a mi helyzetünket. A finn államnak eszébe sem jut, hogy a kisebbségeket egymás ellen használja fel, és azt mondja: ha Svédország nem ad az ottani finneknek olyan jogokat, mint mi itt a svédeknek, akkor az utóbbiaknak is rontunk a helyzetén. A fenti összehasonlításokkal éppen az ilyen adok-kapok szemlélet veszélye miatt kell nagyon csínján bánni, és a tudománynak e téren óriási a felelőssége, hiszen a tudósok szeretnek párhuzamokat keresni. Nem mondom azt, hogy egyáltalán nem kell összehasonlítani a kisebbségek

helyzetét, de azt igen, hogy ezt nagyon figyelmesen, építő jelleggel kell csinálni, politikai bonyodalmak nélkül.

– Ön, a saját nyelvi kisebbségét érintő kérdéseken túl, otthonosan mozog az európai uniós kisebbségpolitikában is, hiszen a Folkting vezetése mellett alelnöke az EBLUL-nak is. Mondana valamit ez utóbbi hivatalról?

– Amikor három évvel ezelőtt megkezdtem az ottani tevékenységemet, az EBLUL alapvetően tudományos intézmény volt. A munkája külföldi kiadványok készítéséből és terjesztéséből állt, és mint ilyen, nem képviselte hatékonyan a kisebbségek érdekeit. Ennek a megváltoztatásán dolgozunk most, és már vannak bizonyos eredményeink. Hitem szerint igen rövid idő múlva az Európai Unión belüli, összesen 40 millió embert tömörítő 43, úgynevezett történelmi nyelvi kisebbség valódi hangadóivá válhatunk.

– Az EBLUL nevében található „*lesser used languauges*” (ritkábban használt nyelvek) elnevezés ezek szerint nemigen fedi a hivatal által képviselt nyelvi csoportokat.

– Így van. Ez az elnevezés nagyon megtévesztő, és ezért én minden eszközzel igyekszem is elkerülni a használatát. Ez a név egyébként még 1982-ből, a hivatal megalakulásának évéből származik. Abban az időben a „kisebbségi nyelv” terminus használata elfogadhatatlannak minősült néhány tagállam számára, így kompromisszumos megoldásként került elfogadásra ez a rendkívül szerencsétlen elnevezés.

A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Chartájának elfogadásával azonban jelentősen megváltozott a helyzet. A „kisebbségi nyelv” terminus bekerült az uniós szóhasználatba, mi magunk is ezt használjuk munkánk során.

– Úgy is mint az EBLUL alelnökének, mi a véleménye az Európai Unió keleti bővítésének kérdéséről?

– Nagyon támogatom, és maga a szervezet is. A kosovói konfliktus ismét ráterelte a figyelmet a kelet-európai régióra, és az etnikai konfliktusok megelőzésének fontosságára. Az EBLUL-nak ezen a területen is kiemelkedő szerepet szánunk, hiszen a hivatal tevékenysége nem korlátozódik a kisebbségek szoros értelemben vett védelmére. Odafigyelünk a többségi nemzetekre is, arra, hogy az általuk működtetett politikai intézményrendszer képes legyen a felmerülő konfliktusok megoldására.

Ami a hat tagjelölt országot illeti, a szervezetünk egy évvel ezelőtt megbízást kapott az Európa Parlamenttől, hogy készítsünk felmérést ezekben az államokban a kisebbségek helyzetéről, hiszen mint ismeretes, ez az egyik olyan fő kérdéskör, amely jelentős súllyal esik majd a latba a felvételtől való döntéskor. Magyarországnak kiemelkedő eredményei vannak ezen a téren, ajogi szabályozás modellértékű, a kisebbségek helyzete nagyon kedvező. Fontos, hogy Önök már ratifikálták a Regionális és Kisebbségi Nyelvnek Chartáját.

Helyzetfelmérő munkánk során a legnagyobb gondokat egyébként Lengyelországban találtuk, ahol összesen 16 nyelvi kisebbség él. A másik fő problémát az északkeleti oroszok jelentik, hiszen közülük 200 000-nek még állampolgársága sincs a saját hazájában, mert a törvény északnyelvi vizsgához köti annak megszerzését. Az állampolgárság hiánya emberi jogi és gyakorlati szempontból is súlyos gond, ezért nagyon jelentős az Északkeletre nehezedő nyomás e probléma megoldására. Tudjuk azonban, hogy mindez nem megy egyik napról a másikra, és azzal is tisztában vagyunk, hogy az orosz nyelvű lakosság mesterséges betelepítése egykoron része volt Északkelet szovjet megszállásának. Ennek ellenére egyértelmű diszkrimináció az, ami most az oroszokkal Északkeleten történik.

– *Ezt a problémát tehát mindenképp meg kell oldani az északnyelvi csatlakozás előtt.*

– Igen, illetve ha nem is kell teljesen megoldani, de az EU mindenképpen látni akar egy egyértelmű, kedvező irányú elmozdulást e téren.

Érdekes, hogy Északkeleten van történelmi orosz kisebbség is, mégpedig abból az időszakból, amikor a terület az orosz birodalom része lett. Az ő helyzetük persze teljesen más, hiszen generációk óta élnek Északkeleten, kitűnően beszélik a nyelvet, és maximálisan lojálisak az önálló északnyelvi állammal. A köztük és a szovjet értelemben betelepített oroszok között lévő különbség jó példája a bevándorlók és a történelmi nyelvi kisebbségek közötti különbségeknek. Ebben a körben természetesen gyakran merül fel a kérdés, hogy mikor válik egy bevándorló csoport történelmi kisebbséggé. Az egyik leggyakoribb válasz szerint körülbelül száz év mutatja meg, hogy bevándorlók egy csoportja a társadalomba való integrálódása mellett megtudja-e őrizni a saját nyelvét. Az integráció nagyon fontos elem. Ezt mérjük az ún. „futballmeccsettel”, bár a finnországi svédek esetében szerencsésebb „hokimeccsetről” beszélni. Eszerint akkor történelmi egy nyelvi

kisebbség, ha tagjai az elhagyott, illetve a befogadó ország közötti futball-meccsen az utóbbinak drukkolnak.

Ezek persze nem tudományos kritériumok. A kérdésünkre keresett valódi válasz ugyanis az, hogy a bevándorlók és a történelmi kisebbségek közötti különbség tisztán politikai kérdés, így az utóbbi kategóriának nem is lehet egzakt definícióját adni. Ugyanez a helyzet általában a nyelv, így többek között a kisebbségi nyelv és a nyelvjárás közötti különbségtétel estében is. Ebben a vonatkozásban szoktuk elmondani azt a régi viccet, hogy a nyelv és a nyelvjárás között az a különbség, hogy az előbbi mögött hadsereg áll. Azt hiszem, bele kell nyugodnunk, hogy ezekre a kérdésekre soha nem fogunk tudományos értékű válaszokat kapni, hiszen minden nyelvi kisebbség esete, pont a történelmi háttér különbözősége miatt, más és más.

Az interjúkat Köpf Eszter Mária készítette

DEVOLÚCIÓ: ASKÓT MODELL

ROBERT CHRISTIAN THOMSEN

Egy új dal kezdete: a devolúcióhoz vezető út és az új skót parlament kezdetei¹

Alkotmányjogi és politikai szempontból feltűnően sok érdekes esemény adódott Skóciában azóta, hogy a hatvanas évek végétől kezdődően a politikai nacionalizmus a közélet meghatározó elemévé vált. Mielőtt az olvasó megismerkedne a *Regio* ezen számában megjelenő szerzők interpretációival a skót eseményeket illetően, úgy gondolom, nem árt, ha bevezetésként felvázoljuk a skót nacionalizmus történetét, illetve kommentárokkal látjuk el ezen folyamatok eredményét: a skót parlament újraalakítását. A következőkben megpróbálom jelzésszerűen felvillantani a devolúcióhoz vezető út főbb állomásait, végezetül röviden elemezni fogom a parlament munkájának első hat hónapját, illetve bemutatom, hogy milyen fogadtatása volt mindennek a médiában.

A devolúcióhoz vezető út

Az első fontos esemény, melyet minden, a skót nacionalizmussal foglalkozó munka megemlít, az az, hogy a skót parlament az ország függetlenségére szavazott, s ezzel Skóciát egy nagyobb egység, az Egyesült Királyság részévé tette. Ez 1707-ben történt, mikor is Skócia elkeserítő gazdasági helyzetbe került, és a fellendülésre egyetlen esély kínálkozott: az, amit az egyesítés kínált. Tehát az államiság feladása egy pragmatikus döntés eredménye volt, nem pedig az Egyesült Királysághoz fűződő érzelmi

kapcsolatáé. Egy megbízott a következőt jelentette: „a jogi eljárás a királyság legalább háromnegyedének akarata ellenében zajlott le” (Lynch 1992:313). Azonban a kor szokásai szerint az egyszerű embereket természetesen nem kérdezték meg arról, hogy ők mit is akarnak tulajdonképpen.

Az egyik aláíró a ratifikálás során állítólag így kiáltott fel: „Most aztán vége a régi dalnak!”, ezzel utalván a skót függetlenség több százéves hagyományára. A skót államiság elveszett ugyan 1707-ben, de a skótok, mint azt sokan állítják, megőriztek egy erős skót nemzettudatot. Bár Skócia mint nemzet hosszú múltra tekint vissza, a politikai elnyomásból adódó radikális alkotmányjogi követelések története meglehetősen rövid (Nairn 1977:127). A 18. század elején fellángoló jakobita lázadásokat gyakran a skót nacionalizmus korai megjelenéseként értékelték, azonban ezeknek egészen más politikai indítékai voltak (lásd például Donaldson 1993:114). A széles körben támogatott politikai nacionalizmusra aligha találunk példát a 19. század vége előtt.

A nacionalizmusnak létezett azonban egy különös fajtája, amit leginkább a kulturális nacionalizmus fogalmával írhatnánk le. A 19. század folyamán az egymást váltó eliteknek eszük ágában sem volt alkotmányos változtatásokat kezdeményezni, hiszen a brit birodalom részeként - ahol, mint tudjuk, „a nap soha nem nyugodott le” -, hatalmas előnyökhöz jutottak (Nairn 1977:155-158). Ez vezetett az ún. „biztonságos” nacionalizmushoz, ami a skót kultúra és hagyományok terén ünnepelhette ki magát, viszont semmilyen politikai követeléssel nem állt elő, például az 1707-es egyesítés feltételeinek újratárgyalásának ötletével.

A 19. század fordulója körül már megjelentek elégedetlen hangok, amikor a Skót Önkormányzatiságért Egyesülés (Scottish Home Rule Association) kiállt azért, hogy a skótoknak több beleszólásuk legyen saját dolgaikba. Az első világháború kitörése azonban megtörte ezt a lendületet (Donaldson 1993:127). Az 1920-as években egy értelmiségiekből álló nacionalista csoport hasonló véget ért (Harvie 1994:24–29). Végül az 1930-as években megalakultak az első nacionalista programmaljelentkező pártok (Donaldson 1993:128), de támogatottságuk még évtizedekig igen csekély volt.

Az 1960-as évek vége felé megváltoztak a társadalmi, gazdasági és politikai feltételek, ennek következtében a terep sokkal kedvezőbbnek

bizonyult a skót politikai nacionalizmus számára. A brit jóléti állam lassan kimerült, a támogatások elapadtak, és ugyanilyen mértékben lanyhult a lelkesedés is az unió irányában, már ami a skótokat illette. Mindennek további lendületet adott az, hogy az Északi-tenger partjai közelében olajmezőkre bukkantak és ezzel a Skót Nemzeti Párt (SNP) be is robbant a politikai színtérre. Az 1967-es Hamilton-féle időközi választásokat követő, illetve időközi választásokon a nacionalisták jelentős támogatást szereztek. A rájuk szavazó skót választók vagy hittek a függetlenség/devolúció programjában és az SNP-re adott szavazataikkal fejezték ezt ki, vagy egyszerűen hagyományos pártszimpátiájuk változott meg, nyilván egyéb okok miatt (Brown és munkatársai 1998:157–163).

1979-et követően - amikor is a népszavazás eredményeként a skót népgyűlés nemjöhettett létre - a konzervatív kormányzás (thatcherizmus), az EU tagság által kínált félállamiság lehetősége, illetve a Munkáspárt és a liberális párt által támogatott alkotmánymódosítás mind hozzájárult a skót politikai nacionalizmus újjáéledéséhez az 1990-es évek elején.

Az 1997-es választások az új Munkáspárt fölényes győzelmével zárultak, és ennek következtében a kormányzati politika is megváltozott az alkotmánymódosítást illetően. 1997. szeptember 11-én mind Walesben, mind Skóciában népszavazást tartottak arról, hogy milyen támogatottságot élvez a devolúció gondolata, melyet egy megválasztott népgyűlés felállításával kívánták végrehajtani az ország ezen két részében. Valamivel később hasonló népszavazást tartottak Észak-Írországban is.

A Munkáspárt által javasolt devolúció széles hatáskört engedett át a skótoknak. A skót parlament a következő területeken hozhat törvényt: egészségügy, oktatás, átképzés, önkormányzatok, közlekedés, szociális munka, lakásellátás, gazdasági fejlesztés, jogrendszer, környezetvédelem, mezőgazdaság, halgazdaság, erdőgazdaság, sport, művészetek. Ezenfelül az adók szabályozásába is van beleszólása, még hozzá minden font után három penny szintjéig (ez az ún. „skótkockás adó”²). Westminster a külügyet, a biztonságpolitikát, a szociális ellátást, továbbá a pénzügyi és gazdasági rendszert irányítja (The Scottish Office 1997). 129 parlamenti képviselőt választanak a skót parlamentbe, míg a brit parlamentben továbbra is 72 skót képviselő ül. Ez utóbbi okozott némi elégedetlenséget: sokan ugyanis úgy vélik, hogy Skócia a 72 képviselőjével továbbra is beleszólhat az egész

Nagy-Britanniát érintő törvényhozásba, többek között olyanokba is, amelyek *kizárólag Angliára* vonatkoznak. Ezzel szemben, mivel a skót ügyeket *kizárólag a skót parlament* kezeli, az angol képviselőknek nem lesz meg ugyanez a lehetőségük, hogy befolyásolják a skót törvénykezést. Felmerült, hogy a skót képviselők számát csökkenteni kellene, de mindeddig semmi sem történt ebben az ügyben. Mielőtt továbbmennénk, meg kell jegyezni, hogy a „devolúció” fogalma nem azt jelenti, hogy Westminster elveszített volna bizonyos jogköröket, melyek átkerültek a skót parlament hatáskörébe. Az átruházott hatalom egyben megtartott hatalomként is felfogható, ugyanis a brit parlament bármikor visszavonhatja ezeket a jogköröket, amikor azt szükségesnek ítéli.

Az 1997-es népszavazáson a skótok túlnyomó többsége a devolúcióra szavazott (74 százalékkal), és így 1999. július elsején a skót parlamentet újjáalakították és összehívták. Ezt megelőzően 1999. május 6-án 292 év után megtartották az első skót parlamenti választásokat.

Az 1999-es választások

Számos kérdés merült fel és várt megválaszolásra a választásokat illetően, főként amiatt, hogy ez volt az első demokratikus parlamenti választás Skóciában (Jones 1999: 1). A politikusokat és a médiát leginkább az SNP-t érintő kérdések foglalkoztatták. A választási rendszer miatt Skóciában az a vélemény alakult ki, hogy a westminsteri parlamentben a 72 skóciai képviselő az 579 nem skót képviselő mellett semmit sem tehet, azaz az SNP-re leadott szavazatoknak valójában semmiféle politikai befolyása sem lesz. A brit politikai témák lekerültek ugyan a napirendről és a skótok teljes mértékben saját ügyeiknek szentelhették idejüket, azonban továbbra is fennállt a kérdés, hogy a szavazók a nacionalista verzió vagy a hagyományos választási minta szerint szavaznak.

A választási kampány során lejátszódó pozícióharcok igen érdekes tanulmány tárgyát képezhetnék, azonban egy bevezetőnek ez nem témája. Elég csak annyit megjegyezni, hogy az SNP négy kérdést feszegetett a választási viták során: az első szerint az SNP vezetősége bejelentette, hogy ha megnyernék a választásokat, adócsökkentést vezetnének be. Másodjára

kijelentették, hogy a tandíjakat teljesen eltörölnék. Harmadszorra az SNP elbátogatellizálta a függetlenség kérdését annak érdekében, hogy a devolúció megfelelően működjön. Negyedszerre Alex Salmond³ az egyedüli brit politikusként elítélte a NATO-beavatkozást Koszovóban (Jones 1999: 6).

Nyilvánvalóan sokkal több téma merült fel a választási kampány során, azonban a fent említettek voltak a legérdekesebb témák a Skót Nemzeti Párt sorsát illetően. Am a szavazásra jogosultak mindössze 58,8 százaléka járult az urnák elé⁴. Az eredmények a következőképpen alakultak: a Munkáspárt 56 helyet szerzett, az SNP 35-öt, a konzervatívok 18-at, a liberálisok 17-et és a maradék 3-at (Denver és MacAllister 1999). Az összes párt sikeresnek könyvelte el szereplését. A Munkáspárt reményei szerint abszolút többséget szeretett volna, ami nem jött össze (a képviselői helyek száma 129). Találniuk kellett egy koalíciós partnert. A liberálisok tűntek a legkézenfekvőbb választásnak. A megállapodás megszületett, és két liberális képviselő is bekerült a kabinetbe. A munkáspártiak vezetőjeként Donald Dewer lett Skócia első miniszterelnöke, Alex Salmond pedig az ellenzék vezetője.

Vajon a skótok megelégedésére működik-e a parlament?

A kérdés az, hogy a most visszaállított parlament valóban a skótok megelégedésére szolgál-e, illetve élni tudnak-e az ezzel együtt járó bizonyos fokú autonómiával? Beérik-e a devolúcióval, esetleg — ha úgy adódik - a jövőben a függetlenségre fognak-e szavazni? Netalán az SNP szlogenjében hirdetett „függetlenség Európában” lesz a vonzó? Az SNP látszólag elégedett a dolgok jelenlegi állásával, legalábbis mostanáig az volt, míg vannak, akik dühödten vádolják a pártvezért, Alex Salmondot, hogy túlságosan is puha és devolúció-párti. Margo MacDonald, az SNP régi gárdájának vezető alakja a következőket szokta hajtogatni: „az SNP-t beszippanította az unionista rendszer. Nacionalistaként, illetve fundamentalistaként azt gondolom, hogy minden ügyet a függetlenség fényében kellene néznünk. Nem szabad, hogy a devolúció elkábítson bennünket.”⁵

Ha kizárólag az 1999. július elsején az utcákra özönlő és a parlamentet

éltető emberek ezreit vennénk figyelembe, akkor azt hihetnénk, hogy a tömegtámogatás megvan, és ez kezdetnek elegendő. De mégis felmerül, hogy a skótok megkaptak-e mindent, amire vágytak? Mivel a parlament még csak először ülésezik, nem készülhettek felmérések arra vonatkozólag, hogy a lakosság most mennyiben támogatja a függetlenséget, a devolúciót/status quot, vagy esetlegesen vissza szeretne térni a devolúció előtti alkotmányos felálláshoz. Az 1997-es népszavazás előtt és után készített felmérések mégis adhatnak némi képet a kérdésről. David McCrone elemzése szerint az 1997-es népszavazás előtt a függetlenséget általában a megkérdezettek 27,5 százaléka támogatta, míg az önkormányzatiság támogatottsága 37 és 48 százalék között ingadozott. A népszavazás után, mikor a kérdés egy időre eldőlt, az önkormányzatiság támogatottsága maradt 48 százalék, a függetlenségéé viszont kissé megemelkedett, 30,5 százalékra (McCrone 1998:144-5).

A skótok majdnem fele elegendőnek véli, hogy létrejött az új parlament, míg a lakosság kisebbik hányada (egyharmada) ezt ugródeszkának véli valami jobb és több felé. A felmérések szerint az utóbbi vélemény támogatók száma váratlanul bármikor megugorhat. Az 1998. március 28-án készült felmérés⁶ azt mutatja, hogy a skótok mindössze 40 százaléka támogatja a devolúciót/önkormányzatiságot az Egyesült Királyságon belül, míg 47 százalékuk a függetlenségpárti. A skót parlamenti választások közeledtével a devolúciót hangoztató vélemények megerősödtek 1999 májusában, míg közvetlenül a választások előtt mindössze 37 százalék támogatta a függetlenséget (McCrone 1999:35).

Ezek a közvélemény-kutatások, mivel régebben készültek, csak részben segítenek abban, hogy felmérjük, a skótok jelenleg mennyire elégedettek az alkotmányos forgatókönyvvel. Kevésbé pontos, de mindazonáltal releváns lehet az a válasz, hogy majd a parlament munkája és főként az abban működő pártok tevékenysége fogja meghatározni, elfogadják-e a skótok a mostani alkotmányos státust (hiszen az igényeiket kielégíti), vagy esetleg amellett döntenek, hogy többre vagy kevesebbre lenne szükségük.

A parlament alig fél éve ülésezik, így nehéz bármi alapján megítélni a képviselőket. Eddig a legtöbb időt a törvényalkotás és azok elfogadása vette el, és az még ajövő zenéje, hogy kiderüljön, mindennek milyen hatása lesz a skót társadalomra. Más szóval a munkáspárti és a liberális Végrehajtó

Testületnek (így nevezik a skót kormányt), illetve a parlament többi tagjának ez idáig nem is állt módjában, hogy komoly hibát kövessen el. Malcolm Dickson, a *The Herald* újságírója mindezt egy kicsit optimistább formában fogalmazta meg: „A képviselők arra készülődnek, hogy learassák a tavaly elvetett termést. A most következő évben fognak beérni a korábban hozott döntések gyümölcsei, és a szavazók még csak ezután fogják látni, valójában hogyan is tevékenykednek a pártok” (Dickson 2000).

A devolucionista álláspont szerint az igazi veszély abban rejlik, hogy a parlamentet egy újabb bürokratikus intézménynek fogják tekinteni a skótok és Westminster között, illetve hogy a politikusokról az a vélemény fog kialakulni, hogy ők is, mint westminsteri kollégáik, csak karrierista hivatalnokok, akiket nem igazán érdekel a kisemberek problémája. A képviselői fizetésekről, juttatásokról és szabadságról már lezajlott egy vita a kezdet kezdetén, illetve napfényre került az ún. „Lobbygate”-ügy, ahol is a Munkáspárt abba a gyanúba keveredett, hogy családtagjaikat és barátjaikat meg nem érdemelt előnyökhöz juttatják. Mindez azt az érzetet kelthette a skótokban, hogy a politikusokról kialakult általános véleményük áll az általuk megválasztott skót képviselőkre is (Ritchie és munkatársai 1999).

A parlament képviselője, Sir David Steel szerint az újságokban megjelenő tudósítások az ott folyó munkáról túlságosan kemények és néha nem is helytállóak. Steel a következőképpen érvelt egy tudósításban: „Egy kritikus sajtónak természetesen éberem kell figyelnie a parlament és a képviselők munkáját. Azonban létezik egy egészen új keletű trend, amit én »prostituált újságírásnak« hívok, és amelyet mindkét nem folytat, ahol is meggondolatlanul és kíméletlenül gyilkolásszák a képviselők tekintélyét. Számos képviselő esett már áldozatul az effajta vádaskodásnak, főleg a szenzációhajhász lapokban, és egészen pontosan a *Daily Record*-ban. Ebben a lapban az egész intézmény, mármint a parlament, van kitéve állandó, hazugságokon alapuló támadásnak” (Parlamentari Tudósító Iroda 1999).

Máshol pedig Steel a következőket nyilatkozta: „a tévé és az újság szerepe nem egyszerűen abban áll, hogy tudósítson, hanem hogy kommentáljon is” (Steel 1999:5), azonban ha az a negatív kép, amiről Steel beszélt, rögzül a skótokban, ez elvezethet egészen odáig, hogy felerősödnék az antidevolucionista érzelmek, és megjelennek a jelenlegi alkotmányos rend újratárgyalását követelő hangok. Ez az, amit sok képviselő, és főként

a Munkáspárt és a Liberális párt mindenáron szeretne elkerülni. Vannak azonban a parlamentet pozitívan értékelő hangok is. A *The Herald*-ban, mely a devolúciót erősen támogató lap, Murray Ritchie, Robbie Dinwoodie és Frances Horsbrough újságírók az ellenzékét dicsérik, és arról írnak, hogy „az SNP és a toryk egyaránt hatékonyan működnek és hitelt érdemlő a jól végzett munkájuk” (Ritchie és munkatársai 1999).

Hogyan boldogulnak a pártok

Amennyiben a skót közvélemény szerint a parlament nem végzi a vártnak megfelelően a munkáját, egy alternatív választási szisztémát lehet kidolgozni, mely lehetővé teszi mind a devolúció előtti alkotmányos rendezhez való visszatérést, mind pedig azt, hogy a jelen felállásból a függetlenség irányába lépjenek tovább. A következőkben egy rövid összefoglalót adok az új parlamentben mostanáig lezajlott eseményekről, melyek befolyásolhatták a pártokról kialakult közvéleményt.

Ez ideig a skót parlamenti politikát, nem egészen meglepő módon, a Munkáspárt és a vezető ellenzéki párt, az SNP közötti villongások jellemezték. Sokan érdeklődve várják, hogy a nacionalistáknak van-e elég muníciójuk a mindennapi politikában való konstruktív részvételre. A párt mindaddig az állandóan protestáló szerepében tetszelgett, most azonban az árnyékkormány részeként olyan pozícióba került, hogy politikai tetteiért teljes felelősséggel tartozik. Még nem világos, hogy ezt a terhet hogyan képes a párt elviselni, azonban a közvélemény-kutatások adatai azt mutatják, hogy megnőtt az SNP támogatottsága. Alex Salmond pártját továbbra is kb. a lakosság 30 százaléka támogatja (1999. október közepe óta), ami egy 2 százalékos növekedést jelent az 1999-es választások óta. Ezzel kb. 38 helyet kapnának a parlamentben (Dinwoodie 1999), szemben a mostani 35-tel.

Mint említettük, a Munkáspártról a médiában kialakult kép rájuk nézve nem igazán kedvező, ezenfelül a két koalíciós kormánypárt, a Munkáspárt és a Liberális Párt közötti viszony is eléggé instabilnak tűnik. Kezdetektől fogva feszültséget jelentett a két párt kapcsolatában a tandíjak körüli megoldatlan vita. Röviden arról van szó, hogy a Munkáspárt ellenzi

a liberálisok által támogatott ingyenes oktatást, ők viszont attól félnek, hogy álláspontjuk feladása visszatáncolásnak tűnne. A Skót Végrehajtó Testületben a liberálisoknak továbbra sincs markáns szerepük, és a közvéleménykutatások szerint a szavazók mindössze 13 százaléka támogatja őket (ez kb. ugyanannyi, mint amennyit az 1999-es választásokon szereztek). A Munkáspárt a folytonos visszaesések ellenére nemrég 5 pontos növekedést ért el, és így most 38,5 százalékon áll (Dinwoodie 1999). Ez 2 százalékpontnyi növekedést jelent az 1999-es választásokhoz képest.

A másik ellenzéki párt, a konzervatívok az 1999-es kampány során okosan feladták a fundamentalista devolúcióellenességüket, és bevallották, hogy félreértelmezték a skót szavazók akaratát. Ezzel feladták 150 éves harcos, unionista álláspontjukat. A konzervatívok minden reményüket karizmatikus vezetőjükre, David McLetchie-re alapozták, és megpróbálják elkerülni, hogy ne kerüljenek mélypontra a westminsteri konzervatívokkal együtt, akik történetük legsúlyosabb válságát élik át. Paradox módon a konzervatívok számára az egyetlen lehetőség a brit politika befolyásolására éppen a skót parlament, az, amit olyan hevesen elleneztek hosszú időn keresztül (Ritchie és munkatársai 1999; Dickson 2000). A közvéleménykutatások szerint a konzervatívok tartják 10 százalékkukat, ami azonban az 1999-es választásokhoz képest 5,5 százalékos csökkenést jelent.

E rész elején azt írtam, hogy amennyiben a parlament munkája nem elégíti ki a szavazókat, egy alternatív szavazási rend állhatna fel, mely során a képviselőket más módon választanák meg. Hosszú távon az eredmény, legalábbis alkotmányos szempontból, ugyanaz maradna: bármelyik legfőbb ellenzéki párt is kapná meg az elegendő támogatást a Végrehajtó Testület megalakításához, valószínűleg vagy megállítanák a devolúciós fejlődést (konzervatívok), vagy tovább fejlesztenék azt (SNP). A pártokról adott rövid elemzés alapján azt mondhatjuk, hogy az utóbbi, tehát az SNP az, amelyikre jobban oda kell figyelni.

Fordította: Vidra Zsuzsanna

JEGYZETEK

¹A tanulmány a *Regio* számára íródott.

²„Tartan Tax”

³Az SNP elnöke (a szerk. megj.).

⁴A szavazásról a jogostulnok két szavazatot adhatna le, egyike a z arányos, a másikat a többségi szavazási rendszer alapján.

⁵http://www.scottish-parliament.com/opinion/artopi4023_8.shtml

⁶A *Mail on Sunday*/MORI felmérése

FELHASZNÁLT IRODALOM

Brown, Alice, McCrone, David és Paterson, Lindsay: *Politics and Society in Scotland*. Houndmills, 1998, MacMillan Press.

Denver, David és MacAllister, Ian: The Scottish Parliament Elections 1999: an Analysis of the Results. In *Scottish Affairs*, 28 (1999 nyár).

Dickson, Malcolm: Parties line up for a make or break year. In *The Herald*, 2000. január 17.

Dinwoodie, Robbie: Labour on crest of a voting wave. In *The Herald*, 1999. december 7.

Donaldson, Gordon: *Scotland, the Shaping of a Nation*. Nairn, 1993, David St John Thomas Publishers.

Harvie, Christopher: *Scotland and nationalism, Scottish Society and Politics 1707-1994*. London, 1994, Routledge.

Jones, Peter: The 1999 Scottish Parliament Elections: From anti-Tory to anti-nationalist politics. In *Scottish Affairs*, 28 (1999. nyár).

Lynch, Michael: *Scotland - a New History*. London, 1992, Pimlico.

McCrone, David: Opinion Polls in Scotland, July 1998 - June 1999. In *Scottish Affairs*, 28 (1999. nyár).

McCrone, David: Opinion Polls in Scotland, July 1997 - June 1998. In *Scottish Affairs*, 24 (1998. nyár).

Nairn, Tom: *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*. London, 1977, New Left Books.

Parliamentary New Release. Presiding Officer hits out at misleading and untrue press coverage, 1999. szeptember 6.

Ritchie, Murray, Dinwoodie, Robbie és Horsburgh, Frances: Reporting Scotland. In *The Herald*, 1999. december 13.

Steel, David: The Scottish Parliament: from concept to reality. In *The annual Brough Lecture*, 1999. november 15.

The Scottish Office: *Scotland's Parliament, Your Choice*. Edinburgh, 1997, The Stationary Office Scotland.

DAVID McCRONE

Skócia: ország, társadalom, nemzet?¹

Mi valójában Skócia? Mit is jelent szociológiai értelemben? Ez első pillantásra mondvasinált kérdésnek tűnhet, hiszen Skócia a mindennapi értelemben egyszerűen létezik. A térképen egy terület, egy történelmi hagyományokkal rendelkező hely, melyet határ választ el déli szomszédjától. Tudományos színjátéknak tűnhet, ha Skóciát bármilyen szempontból problémás kérdésként kezeljük. Mindazonáltal Skócia mint jelentéssel bíró szociológiai kategória meglehetősen problematikus. Amennyiben csak a nemzetállamok tekinthetők társadalmaknak, és ha a szociológia a társadalom tudománya, jogosan merül fel a kérdés, beszélhetünk-e *Skócia szociológiájáról*?

A Skóciával foglalkozó szociológus számára a kihívás abban rejlik, hogy megvizsgálja, mennyiben társadalom a szó bármelyik értelmét tekintve. „Skócia” különböző jelentésszinteken létezik, melyek közül a szociológus számára nem mindegyik központi jelentőségű, de mindegyik szociológiai tartalommal bír. Skócia általánosabb szinten földrajzi hely, egy terület a térképen, domborzata, éghajlata és természeti adottságai által meghatározott sziklák, föld és víz együttese. Amennyiben félredobnánk ezeket az ismérveket, mint a szociológiai leírás szempontjából jelentéktelen dolgokat, nem árt emlékeznünk Skócia ábrázolására, mely ezekre az adottságokra épül. Skócia, mint a hegyek és a dagály országa jelenik meg az irodalomban, és így bukkan fel az idegenforgalom Skócia ábrázolásában is. Ahogy mindig is volt, ez egy tudat szülte vidék, mely azonban kihat a kulturális és politikai cselekvésre.

Skócia mint ország

Amikor dönteni akarunk afelől, társadalom-e Skócia, ez a kérdés elválaszthatatlanul összekapcsolódik más fogalmakkal. Például sokan, akik vonakodnának társadalomnak vagy akár nemzetnek nevezni, szívesebben hívják inkább „országnak”. Míg ez egy meglehetősen semleges elnevezésnek tűnhet, amely a területi integritásra helyezi a hangsúlyt, egyúttal azonban más képeket is felidéz. Mint ahogy Raymond Williams írja: „az »ország« együttesen jelent egy nemzetet és egy földterületet; »az ország« lehet az egész társadalom vagy annak vidéki területe². Az emberi települések hosszú történetében régóta jól ismert ez a kapcsolat, mely közvetve vagy közvetlenül mindannyiunk megélhetését biztosító föld és az emberi társadalom vívmányai között létrejött” (1973: 1). Az „ország” azért alakult ki, hogy szimbolizálja a hely legfőbb értékeit és elképzeléseit, vagyis a föld és a nemzet egymásbaolvadását.

Az identitás szempontjából központi jelentőségű a hely kérdése: *hol* van Skócia? Éppúgy, ahogy az idealizált Anglia lényegében egy vidéki idill, egy hely, ahol a vidék és az ország találkozik, úgy az „igazi” Skócia (valamint Wales és Írország) is lényegében vidéki — Walesben a walesi nyelvű, Skóciában és Írországban pedig a gael nyelvű közösségek (Gaeltachd) jelentik a kultúra szívéét. Ami Skóciát illeti, a skót kultúra magáévá tett (vagy inkább magára erőszakolt) egy „gael víziót”. Malcolm Chapman (1978) antropológus rámutatott arra, hogy amikor Skóciában a 18. század végén felgyorsult az iparosodás, továbbá a skót alföld más területekhez képest jóval urbanizáltabb és iparilag fejlettebb régióvá vált, az itt élők átvették a skót Felföld mítoszait és skót kockás motívumait, ezzel is hangsúlyozva kötődésüket egy különálló kultúrához. A történet ironiája, hogy Skóciának ez a része, melyet korábban úgy emlegettek, mint barbár, elmaradott és vad vidéket, egyszerűen az „igazi” Skóciává - a skót kockás gyapjúszövet, a skót szoknya, a hanga földjévé - magasztosult.

Skócia, az „ország” tehát tudat szülte vidék, egy képzelt hely. És mint ilyen, a Skóciára vonatkozó fogalmak is azok, amelyekről az emberek azt akarják, hogy ilyen fogalmakká váljanak. Így lehet az is, hogy sokan állítják, Skócia azért szeret mítoszokat és legendákat gyártani önmagáról, mivel hiányoznak az állami autonómia formális politikai intézményei. Nagyon

fontos szerepet játszik az a kép, miszerint Skócia egy megosztott, skizofrén társadalom, mely részben megfelel a (skót) társadalomnak a (brit) államtól való különválásának. A skót kultúrával kapcsolatos elemzéseket áthatja a megosztottság feltételezése és ábrázolása. Erőteljesen él az a felfogás, miszerint egyrészt Skócia már túljutott a múlton, másrészt viszont kötődik hozzá: Skócia lényege a történelme.

A skót történelmi leírásokban aránytalanul nagy szerep jut egy túlon-túl romantikus és egy időszakra koncentrált történelemképnek. A néhai Marinell Ash érdemtelenül elhanyagolt, *The Strange Death of Scottish History (A skót történelem különös halála)* című művében azzal vádolja a skótokat, hogy a történelem során elvesztették magabiztosságukat: „Azzal egy időben, amikor a különálló és öntudatos Skócia megszűnt önmaga lenni, egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a skót múlt érzelmi sallangjai ... szimbólumai az édes Skócia ormai, szurdokai és ködlepte legelői, ajakobiták (Stuart-pártiak), a skótok Mária királynője, a skótkocka-mánia és a skót szobrok emelése” (1980: 10).

Ahogy Skócia elvesztette politikai, kulturális és gazdasági identitását, úgy tette egyre inkább magáévá a romantikus mozgalmak korában virágzó gael víziót. Ezek a jelképek magától értetődően Skócia huszadik századi idegenforgalmi képének részévé váltak. Ebben az értelemben Skócia természetesen semmilyen tekintetben nem egyedülálló a modern világban.

Kétségtelen, hogy számos történész szóvá tette már a Skóciáról kialakított képet. Hugh Trevor-Roper (1984) angol történész nyomán könnyen tekinthetnénk Skóciára, int egy olyan kreációra, amit hivatásos mítosz-teremtők és elbeszélők öntöttek formába. Skóciajelképei közüljő néhányat - a skót szoknya, a skót kockás szövet, a hanga, a skót duda - feltehetőleg 1745 után vettek át a Skót Felföldről, azért, hogy megkülönböztessék magukat a déli szomszédoktól. Lehet, hogy „Skócia” olyasvalami, amit egyszerűen az „örökségipar” és a Skót Idegenforgalmi Hivatal talált ki? „Skócia” kétségtelenül felidéz számos hatásos képet a romantika világából: ilyen a szomorúság, vereség, viszontagság, konfliktus és a harc; nyersanyag minden bizonnyal bőven rendelkezésre áll.

A Skóciával foglalkozó történészek sokat írtak már arról az elferdített valóságról, amelyet Skóciában „történelemnek” gondolnak. Egy olyan elbeszélésnek tűnik, amely figyelmen kívül hagyja a legutóbbi idők esemé-

neyeit a múlt átromantizált változata érdekében. Ez sokkal inkább a történelmi személyiségek, mint az emberek, inkább az események, mint a folyamatok történelme. Marinell Ash szavaival élve: „Skócia múltjának modern értelmezései olyanok, mint egy ködös táj; a homályba vesző háttérből csupán az emlékezés parányi csúcsai és szigetei emelkednek ki. E csúcsok némelyikét úgy hívják, hogy Bruce, Wallace, Bannockburn, a skótok Mária királynője, Bonnie Charlie herceg és a clearances³” (é.n.: 1).

Mindebből az következik, hogy a skótok számára lehetetlen átlátni vagy megérteni e ködbe burkolt, egymástól elszigetelt alakok közötti összefüggéseket. Skócia gazdag mitikus történelemmel rendelkezik, ez azonban gyakran hadilábon áll a valódi „történelemmel”. Történészek például hiába próbálták módosítani azt az elterjedt felfogást, miszerint az 1745-ös jakobita felkeléshez, valamint a felföldi clearanceshez hasonló események az angolok és a skótok közötti harcok voltak. Ash példaként azt emelte ki, mennyire fontos a Szent András-legenda a skót mitikus történelemben, hisz „világos példáját adja, hogyan keresett magának egy nemzet védőszentet”. Úgy tűnik, Szent András a tizenharmadik század tájékán helyezték szolgálatba a nemzet védőszentjeként. Önmagára valamit is adó állam nem lehet megvédőszent nélkül, különösen akkor, ha ez jelentette a pápai jóváhagyást az állam fennhatóságához. A skótok részéről az ilyen politikai opportunizmusnak belső és külső oka is volt. Egyrészt az angol területi követelésekkel szemben Skóciának szüksége volt másokra, akik legitimitást és védelmet biztosítottak a fenyegetett államnak. Belpolitikai szempontból pedig az ország védőszentjeként az idegen Szent András megakadályozta, hogy a saját szentjeikre igényt tartó csoportok között belső villongások alakuljanak ki. Továbbá Szent András Jelképpé vált, aki egyesítette a nyelv és kultúra által elválasztott két népet” (a pikteket és skótokat a nyolcadik században). Kevés az elfogadható bizonyíték arra, hogy Szent Andrásnak bármilyen közvetlen kapcsolata lett volna Skóciával (az égi kinyilatkoztatás, amit a skótok királya kapott, amikor a szent megjelent neki egy csata előestéjén, és megjósolta a győzelmet, gyanúsán hasonlított bármelyik kinyilatkoztatáshoz, például Konstantin császár esetéhez i. sz. 345-ben). Mindazonáltal úgy tűnik, a fő cél az volt, hogy bebizonyosodjon: a skót régebbi keresztény nemzet, mint az angol (ez utóbbinak jóval kétesebb védőszentje volt a kappadókiai sárkányölő Szent György személyében, akit

aztán a Vatikán a hetvenes években ki is iktatott az autentikus szentek sorából).

Hasonlóképpen, ahogy Ash is rámutat, az 1320-as Arbroathi Nyilatkozat, mely oly meghatóan deklarálja Skócia függetlenségét, szintén nem olyan régen vált központi jelentőségűvé. A nyilatkozat (amelyről azt sem lehet biztosan tudni, hogy valóban nyilatkozatként látott-e napvilágot valahol, nemhogy Arbroathban), úgy tűnik, vagy háromszáz évre kiesett a skót történelmi tudatból, hogy aztán újra elővegyék a 17. században, amikor a Skócia Angliával történő parlamentáris uniója volt politikai napirenden. Az unióellenes erők úgy találták, hogy annak szövege és hangvétele felhasználható abban az ellentámadásban, amelyet, ahogy mondták, „Skócia identitásának elpusztítása” ellen indítottak.

Ebben a három történetben nem az a lényeges, hogy jól példázzák a történelemhamisítást, hanem az, hogy történelmi legitimitást szolgáltattak azoknak az igényeknek, melyek azt hangoztatták, hogy Skócia megkérdőjelezhetetlenül különálló ország. Lewis Grassie Gibbon 1935-ben William Wallace és Robert Bruce eltérő társadalmi hátterével akarta bizonyítani, hogy a kisemberek és az arisztokraták közötti küzdelemnek régebbi történelmi hagyományai vannak (Ash 1990).

Arra gondolhatnánk, hogy az ilyen történelemhamisítás sajátos skót vonás, amely jól tükrözi a skót identitás törekenységét. Azonban, ahogy Neal Ascherson is rámutatott: „Könnyen beszélünk egy nemzet kreálásáról, azonban e kreálás számos nemzeti ébredésnél és nemzetekszületésénél játszott szerepet. De tudnunk kellene, hogy inkább Skóciában, mint máshol. Oszsián egy kitaláció volt, de valóságok voltak azok a nemzetekkel és a történelemmel kapcsolatos érzelmek, amelyeket James Macpherson eredeti kelta mondakörökből összeállított műve keltett. Finnország nemzeti eposza, a Kalevalájával később keletkezett, de ugyanúgy elkerülte a behatóbb vizsgálatot” (1988: 61).

A hagyományok kitalálása semmi esetre sem korlátozódik Skóciára, s ahogyan Hobsbawm (1984) is megállapította, ezek kötik össze a múltat a jellel, legitim folytonosságot biztosítanak egy vállalható történelmen keresztül. A 19. században létrejött új nemzetek is arra törekedtek, hogy megtalálják vagy meghonosítsák az olyan szimbólumokat és ikonokat, mint a zászlók, a dalok és a történetek.

Mindezek gyökere sokkal inkább szociológiai, mintsem történelmi, hiszen a mitikus történelem bármelyik ország történeti elbeszélésének létfontosságú része. A mítoszok nem foszlanak szét akkor, amikor tényekkel szembesítik azokat, mivel a bizonyíték nem vezet ki a mítoszokból, hiszen a kettő különböző síkon működik. Más szóval, a mítoszok igazságtartalmuktól függetlenül megerősítik a tapasztalatot és a cselekedetet. Ahogy Andrew McPherson (1983: 218) megállapította: „Durkheim óta a szociológusok a »mítosz« fogalmát gyakran nemcsak hiedelmekre alkalmazzák, amelyeket egyszerűen el lehet vetni kreáltságuk okán, hanem olyan népi történetekre is, amelyeknek két párhuzamos funkciója van. Egyrészt az identitás és az értékek dicsőítése, másrészt magyarázattal szolgál a világról, amelyben ezek megélhetőek vagy fellelhetőek. Így belátható, hogy a mítoszok kifejezőek és igazak, vagy kifejezőek és hamisak lehetnek, noha a magyarázatok, amelyekkel szolgálnak, a »tények«, amelyek megerősíthetők vagy megcáfolhatják, azok örökre vitatottak maradnak.”

A mítoszok és a legendák, amelyekre McPherson itt utal, viszonylag új keletűek és összefüggésben állhatnak a skót társadalom (Angliához viszonyított) feltételezett nyitottságával, egalitáriánus tendenciáival, azzal a képességével, mely szerint az oktatás útján növelni tudja a mobilitást. Ezek a mítoszok a 19. században a *lads o pairs*, a 20. században pedig a *Skóciában rasszizmus nem létezik-mítosz* körül kristályosodtak ki. Ahhoz, hogy ne söpörjük le e képzetek többségét avval, hogy történelmietlenek és minden tudományos alapot nélkülöznek, fel kell tennünk a kérdést, mitől van ezeknek az imágóknak ekkora hatásuk, miért állnak ellen bármilyen feltárásnak. Az egyik válasz az lehet, hogy oktatási rendszerében Skócia - más országokkal ellentétben - nem követeli meg saját történelmének iskolai oktatását. Másfelől pedig, mivel Skócia - miközben civil autonómiájának jó részét megőrizte - átruházta politikai szuverenitását a Westminsterre, így identitása jóval összetettebb (sőt, zavarosabb), mint azokban az országokban, ahol az állam és a társadalom egybeesik. Mindazonáltal Skócia politikai rendszeréből számos elem megmaradt.

Skócia mint társadalom

Akkor tehát Skóciát társadalomként kellene értelmeznünk? Ahogy a bevezetőben már láttuk, ez a fogalom egyre több problematikus kérdést vet fel a területek politikai, társadalmi és kulturális önállóságával kapcsolatosan. Anthony Giddens például úgy definiálja a társadalmat, mint „a politikai uralom egy adott rendszerének alávett, különálló területen élő, és a körülöttük lévő csoportoktól eltérő identitású emberek csoportját” (1995: 693).

Az ilyen földrajzi, politikai és ideológiai fogalmak értelmében Skócia egy társadalmat alkot. Talán érdemes lehet ezt az elnevezést úgy alkalmazni, hogy inkább a „civil társadalomra” gondolunk, amely fogalmat rendszerint arra használják, hogy megkülönböztessék a társadalmi szférát a politikaitól. Másképpen fogalmazva, amíg Skócia 1707-ben feladta állami-ságát, addig önkormányzatának intézményi apparátusát nagyrészt megtartotta. Az 1707-es unió biztosította, hogy az intézményes autonómia „szentháromsága” - a törvénykezés, az egyház és az oktatási rendszer - a kormányzat kulcstevékenysége maradjon. Miután Skócia szekularizálódott és a Westminster (valamint az európai) kormány egy magasabb rendű kormányzati rendszer részévé tette az országot, ezek az intézmények jócskán leépültek, ezzel egy időben viszont más intézményeknek megnőtt a jelentősége. Az 1707-ben megkötött alku sok tekintetben lehetővé tette, hogy Skócia az egységes brit állam határain belül egy meglehetősen eltérő civil társadalomként éljen tovább. Lindsay Paterson (1991: 105) így fogalmaz: „Az unió érintetlenül hagyta mindazt, ami a 18. században valóban hatással volt Skócia mindennapi életére (...) az unió, Angus Calder szavaival »megoldás volt a nagyon súlyos gazdasági és politikai problémákra«, ami együtt járt a már amúgy is kényszerpályán mozgó külpolitika feladásával annak érdekében, hogy a belpolitika irányítása továbbra is független maradhasson.”

Skócia polgári intézményei sok szempontból megőrizték önnállóságukat, és a brit állam kizárólag akkor avatkozott be, amikor úgy ítélte meg, hogy az állam katonai-politikai fennhatósága veszélyeztetve van (mint az 1745-46-os jakobita felkelés idején), vagy amikor arra Skócia uralkodó elitje külön megkérte (ez történt 1712-ben, amikor földesúri pártfogás alá

került a Kirk lelkészek találkozója). Paterson szerint Skóciában a hétköznapi élet és annak irányítása a skótok kezében maradt. Később konszolidálódott ez az állapot az 1832-es skót reformtörvénynek, valamint az olyan alkalmi irányítótestületek felállításának köszönhetően, amelyek többek között a börtönöket, a szegénytörvényt, az egészségügyet, az iskolákat és a törpegazdaságokat szabályozták. Ezek a testületek 1886-ban a Skót Hivatal (Scottish Office) felügyelete alá kerültek, ami furcsa módon azt a szemrehányást váltotta ki, hogy ezzel a skót nemzeti mivolt utolsó maradványai is eltűntek. Az elmúlt száz év során a reform igénye Skóciában azt eredményezte, hogy a Skót Hivatalnak oly mértékben megnövekedett a felelőssége, hogy *de facto* megvalósult a skót önkormányzatiság, vagy ahogyan Paterson nevezi, egyfajta „korlátozott szuverenitás”. A 20. század végére a „skót félállammal” szemben támasztott demokratikus számonkérés iránti igény azt jelzi, hogy a skótok felismerték, a közigazgatási decentralizáció elérte korlátait.

A különálló skót politikai adminisztráció 1886 óta tartó feltűnő növekedése kétségkívül hozzájárult a „Skócia-érzés” felerősödéséhez. Egyre könnyebb elképzelni, milyen is lenne egy önálló Skócia, pontosan annak köszönhetően, hogy a nyolcvanas évekre a Skót Hivatal „egy erős adminisztratív apparátussal rendelkező skót fél-állammá vált” (Kerevan 1980: 24). Az 1979-es népszavazás során a decentralizáció hívei azáltal tudtak a politikai autonómia ügye mellett érvelni, hogy hangsúlyozták, mennyire szükséges ezen adminisztratív struktúra feletti demokratikus elszámoltatás kiterjesztése. Mindemellett közrejátszott az is, hogy a különálló skót médiaprogram térnyerése a hatvanas évektől a Skóciát irányító közigazgatási apparátustól függött.

Ezen a szinten Skócia kétségkívül politikai-közigazgatási egységként, a Skót Hivatal által irányított rendszerként működik. Alig több, mint százéves működésével a Skót Hivatal politikai jelentést adott Skóciának. A történet ironiája, hogy mivel a westminsteri kormány Skóciát közigazgatási feladatként kezeli, vállalnia kell ennek következményeit. Ha a Skót Hivatalt nem hozták volna létre, jóval nehezebb lett volna Skóciára úgy tekinteni, mint értelmezhető politikai egységre. Az északi területet a központi brit állam „észak-brit regionális tartományaként” lehetett volna kezelni. Maga a Skót Hivatal volt a kifejeződése a társadalmi szervezetek komplex háló-

zatának - a skót civil társadalomnak, ami aztán nagymértékben megkönnyítette azon igények megfogalmazását, melyek a skót kormány (Scottish government) közigazgatási hivatalának működése feletti kontrollt célozták meg. Ez például körülményesebb lenne Észak-Angliában, ahol hiányzik egy ilyen jellegű közigazgatási keret. Skócia (Waleshez hasonlóan) megőrizte a nemzethez tartozás számos történelmi és kulturális maradványát, emellett ugyanakkor elegendő különálló érintkezési hálózattal is rendelkezik, melyek köré a társadalmi és politikai tudat szerveződhet.

Annak ellenére, hogy a déli részek túlnyomóan a brit állami befolyás alatt állnak, a skótok megfelelő mértékben őrizték meg saját civil társadalmukat, amely a nemzeti identitáshoz való ragaszkodásban érhető tetten. Megmaradni „skótnak”, úgy tűnt, fontosabb, mint „britnek” lenni, különösen a háború utáni brit gazdasági recesszió idején szemben a hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji időszakkal, amikor felfedezték az északi-tengeri olajmezőket. John P. Mackintosh 1974-ben, a skót nacionalizmus új felvirágzásakor megfigyelte, hogy a skótoknak két identitás közül kellett választaniuk: „A kettős nemzetiséggel a választás egyszerű, ha már nem lehetsz büszke arra, hogy brit vagy, akkor légy skót. Ez egy olyan választási lehetőség, amely minden személy számára felkínál egy kedvező alternatívát akkor, amikor csalódik »britségében«” (1974: 409).

Amióta Mackintosh a fenti sorokat leírta, ez az „alternatív büszkeség” szembetűnően megnövekedett. A folyamatos gazdasági problémák, az északi-tengeri olajfelfedezésekhez kapcsolódó remények és csalódások, a skót gyáripár nagy részének felszámolása a nyolcvanas évek elején és mindennek tetejében egy angol miniszterelnök elkerülhetetlen megválasztása 1979-ben, mindez tehát hozzájárult ahhoz, hogy az alternatív identitás megerősödjön. 1991-ben a *Scotsman* című lap számára elvégzett közvélemény-kutatás szerint a skótok 40 százaléka skótnak és nem britnek tartotta magát, és további 29 százalék gondolta úgy, hogy ő inkább skót, mint brit. 21 százalék azt gondolta magáról, hogy egyenlő mértékben skót és brit. Noha ezek az adatok keveset árulnak el az ilyen érzések mélységéről, vagy azok politikai hátteréről, mindazonáltal láthatóan megerősítik az alternatív vágyak komoly jelenlétét. Az elmúlt évtized során a skót politika is — politikai programját tekintve - egyre „skótabbá” vált. Ezt a változást olyan politikai elemzők is érzékelték, mint Neal Ascherson, aki 1989 elején, 10

ével a balsikerű elszakadási népszavazás után írt erről. A skót politikai teátrumba, írta, már nem könnyű a bejutás a nem skótok számára: „A skót-angol határ északi oldalának politikája egy sajátos jelentéshálón belül működik - múltbéli és jelenbeli nyilatkozatok, kongresszusi határozatok, pártosodások és szakadások, népre való hivatkozások egy olyan országban, amely mostanra megszokta négy párti rendszerét, valamint formális és informális intézményeit - mindez máshol, az Egyesült Királyság más részein egyszerűen nem létezik" (1989).

Természetesen mondhatjuk, hogy ez a diskurzus egyszerűen a politika furcsa világát tükrözi, azonban valószínűbbnek tűnik, hogy ez az átalakulás a határtól északra alapvetőbb társadalmi változásokról tudósít. Különös politika volna az, amely nem tükrözné ezeket a skót társadalom legmélyén végbement változásokat.

Miután megpróbáltuk alátámasztani azt a kijelentésünket, hogy a skót társadalom esetében alkalmazhatóak a fenti fogalmak, fontos emlékeznünk, hogy maga a „társadalom” szó is igencsak problematikusává vált. A nyolcvanas évek elején Alain Touraine (1981: 5) ezt a nem igazán szokatlan megállapítást tette: „A társadalom absztrakt gondolata nem választható el egy nemzeti társadalom konkrét valóságától, mivel ez a gondolat úgy határozható meg, mint az intézmények, az ellenőrzés és az oktatás hálózata. Ez szükségszerűen visszautal egy kormányhoz, egy területhez, egy politikai kollektivitáshoz. A társadalom ezen gondolata a kialakulóban lévő nemzetek ideológiája volt, mint ahogy még ma is az.”

Más szociológusok mellett érveltek, hogy a „társadalom” túlonalt problématis fogalom, így inkább mellőzni kellene. Michael Mann (1986: 2) fogalmazta meg ezt talán a legtömörebben és legélesebben, mondván: „Egy szociológustól szokatlanak tűnhet ez az álláspont, de ha tehetném, mindenestől eltörölném a »társadalom« elnevezést”. A kifejezés használata ugyanis két problémát vet fel, írja. Egyrészt a legtöbb elemzés egyszerűen egyenlőségjelet tesz a „társadalmak” és az államok vagy az államközösségek közé. Ezért van az, hogy „a 19. század végi, 20. század eleji nemzetállam hihetetlen nagy, ám rejtett hatással van a társadalomtudományokra, ami azt jelenti, hogy a nemzetállami modell dominálja a szociológiát és a történelmet is” (uo.: 2). Másrészt a „társadalom” kifejezés egységes társadalmi rendszert feltételez, de „sem földrajzi, sem társadalmi

értelemben nem találhatunk ilyen körülhatárolt, egységes társadalmat", írja Mann (uo.: 3). Még a nemzetállam sem „körülhatárolt egész”.

Mit kell akkor társadalom alatt értenünk? Mann azt állítja, hogy a társadalmat nem annyira belső homogenitást feltételező egységes fogalomként, hanem egy „laza konföderációként”, a „társadalmi interakció egymást átfedő hálózataiként” kellene kezelnünk. Így a társadalom olyan egység, amelynek határain belül a társadalmi interakció viszonylag sűrű és állandó, legalábbis a határain átnyúló interakciókhoz viszonyítva. Másrészt a társadalom egységes fogalma feltételezi, hogy miután az emberek társas lények, ebből adódóan olyan társadalmi lények, melyeknek szükségük van egy körülhatárolt és megmintázott társadalmi egészre - egy társadalomra a szó legszűkebb értelmében. Így talán eljuthatunk a társadalom különböző fokozataihoz.

Tegyük fel magunknak azt a kérdést, mondja Mann, milyen társadalomban élünk. Élhetünk legmagasabb szinten a „nyugati társadalomban”, vagy egy „kapitalista társadalomban” és így tovább, de nyilvánvalóan a brit társadalomban élünk, ami azt feltételezi, hogy a nemzetállam egy valós interakciós hálót képez. Természetesen léteznek más „társadalmi-térbeli interakciós hálózatok” is, amelyekben részt veszünk. Mindenekelőtt a helyi „társadalmak” vagy közösségek tagjai vagyunk. Ezt a „közvetítő” (mediating) világot kiválóan jellemzi Anthony Cohen antropológus (1982: 13): „Annak, hogy egy ember tisztában van saját skót mivoltával, nincs sok köze a jakobita háborúhoz, vagy Burnshoz vagy akár a glasgow-i lakásállomány elkeserítő állapotához. Viszont köze van ahhoz a saját történelmi tapasztalathoz, amit farmerként saját falujában, Aberdeenshire-ben, egy adott faluközösség tagjaként vagy egy adott család tagjaként él meg. A helyi tapasztalat közvetíti a nemzeti identitást.”

A legutolsó mondatot meg is fordíthatjuk, mondván, a nemzeti identitás (ebben az esetben a skót identitás) szintén közvetíti a helyi tapasztalatokat, amennyiben ezeknek nemzeti szinten is van jelentőségük. A megélhetési gondokat egy aberdeenshire-i farmon vagy egy glasgow-i nyomornegyedben is lehet például a „skót lét” következményeként értelmezni. Amikor a társadalmat részleges, közvetítő hálózatok sorozataiként határozzuk meg, a lényegi kérdés az, hogy létezik-e a hálózathoz tartozás tudata, és ha igen, milyen mértékben. Másként fogalmazva, ezek a világok szim-

bolikusan konstruáltak, a kötődés (vagy a leszakadás) tudata a definíció fontos része.

Ha Skócia abban az esetben „társadalom”, amennyiben felsorakoztat olyan valóságos kereteket, amelyeken keresztül a társadalmi tapasztalatok megítélhetőek, akkor nem szükséges tagadnunk azt, hogy léteznek más szintjei is az egyesülésnek - ilyen például a gael, shetlandi, glasgow-i azonosságtudat. Ezek egyike sem zárja ki vagy áll ellentmondásban a „skót” identitással. A nemzeti identitás ilyen értelme vezet el minket Skócia megértésének harmadik szintjéhez: a nemzetként értelmezett Skóciához.

Skócia mint nemzet

A „nemzet” fogalma szorosan kötődik az ideológiai síkhoz, és mint ilyen, közvetett értelmezésre szorul. Ahogy Charles Tilly is megállapította: „a »nemzet« a politikai szótár egyik leghomályosabb és legtendenciózusabb fogalma” (1975: 6). Amikor azt állítjuk, hogy a nemzet ideológiai fogalom, nem azt kívánjuk sugallni, hogy valamilyen értelemben hamis vagy megalapozatlan, esetleg ellentmond a materiális valóságnak. Ahogy Mann rámutat, a világot nem kizárólag közvetlen érzéki megfigyelés útján értjük meg, hanem úgy is, hogy fogalmakat, jelentéskategóriákat használunk, amelyekkel az észlelt dolgokat értelmezzük. Ebben az értelemben, az ideológiai mezőt nem lehet egyszerűen leszűkíteni egy materiális mezőre, noha sok esetben szoros kapcsolatban áll ezekkel az érdekekkel. „Jelentékeny ideológiák nagyban követik az idők változó körülményeit és képesek őszinte híveket toborozni” (Mann 1986: 23).

Az ideológia nem „hamis” még akkor sem, ha Gramsci szavaival élve, „széles körben elterjedt a szó negatív tartalma, ami azt eredményezte, hogy az ideológus fogalmának elméleti vizsgálata módosult, a fogalom eredeti jelentésétől eltávolodott” (1988: 199). Az ideológia egy olyan transzcendens és immanens hatalomforrást feltételez, ami a hatalom magasabb, „szent”, a világi struktúráktól független formájából ered. Ebben az értelemben nagyon lényeges, hogy az emberek osszák a közös hitet e magasabb rend legitimitásában és hatalmában (erre a vallás a legnyilvánvalóbb példa),

melyek rítusokon és esztétikai formákon keresztül fejeződnek ki. Mann Blochot idézi: „Nem érvelhetsz egy énekkel” (1986: 23).

A „nemzet” gondolata a középkor óta divatos, eleinte arra használták, hogy fajra, eredetre, rasszra utaljanak vele, és csak az elmúlt néhány évszázad óta feltételez politikailag szervezett népcsoportot. Raymond Williams így ír erről: „Az történt, hogy a születési helyhez és a születési csoporthoz kötődő valóságos és jelentős érzéseket beleerőítették egy egész más gyökerekkel rendelkező, lényegében politikai és adminisztratív szervezetbe” (1983: 181).

A nemzet fogalmától elválaszthatatlan a „nacionalizmus” fogalma, amelyet változó módon határoztak meg és tettek egymással rivalizáló elméletek tárgyává, hogy azután, Cohen szavaival élve, ideológiai „fogasként” szolgáljon. Noha ma a „nemzetről” a modern állam jut eszünkbe, használata jóval régebbre nyúlik vissza. Talán az egyik leghelytállóbb definíció Benedict Andersontól származik, aki a nemzet négy jellemzőjére helyezi a hangsúlyt. Az első szerint a nemzet elképzelt, mivel magában hordozza a közösség eszméjét, a társadalmi interakciót még azokkal az emberekkel is, akikkel soha nem találkoztunk. A második jellemző értelmében a nemzet korlátozott, mivel határai végesek, noha kiterjeszthetők. A harmadik tulajdonság szerint a nemzet szuverenitást feltételez abban az értelemben, hogy sorsát tagjai - az emberek - határozhatják meg. Ez történhet államalakulat keretei között is, vagy anélkül is. Végül a nemzet közösséget jelent, egy emberek között jelenlévő mély és horizontális testvériség tudatát. Anderson azt mondja, hogy a nemzetek „képzelt közösségek”, mivel olyan összetartozástudatot igényelnek, amely időben és térben vízszintes és függőleges is lehet. A „nemzet” nemcsak a jelenben élők irányába feltételez rokoni köteléket, hanem az elhunyt generációkkal szemben is. A nemzet gondolatát úgy kell felfognunk, állítja Anderson, „mint történelmen végighaladó szilárd közösséget” (1983: 31). A történelmi folytonosság gondolata döntő szerepet játszik abban, hogy a nemzet képzelt közösségként működik. Ez a tudat szüli azokat a kapcsolatokat, amelyek rég elhunyt ősökkel kötnek össze és Anthony Smith szavaival „a nemzet a mesénk állandó megújrodása és generációról generációra történő újbóli elbeszélése lesz” (1986: 208).

Kevés kétség maradt afelől, hogy Skócia mint nemzet, mekkora ideológiai hatalmat jelent a fentiek tükrében. Eszerint Skócia nem csupán a

sziklák, a föld és a víz együttese, hanem egy transzcendens gondolat, egy eszme, amely végighalad a történelmen és az adott kor igényei szerint újraértelmezi azt. Ebben a tekintetben ez persze nem egyedülálló. Amikor azt állítjuk, hogy Skócia (vagy Wales, Írország vagy akár Anglia) a „képzelt szüleményei”, ezalatt nem azt értjük, hogy azok „hamisak”. Arra gondolunk inkább, hogy azokat nem mint valós helyeket, hanem mint újra meg újra gyártott gondolatokat kellene értelmezni. Hiszen mindenekelőtt azok a képzelt helyei. Ebben az értelemben a „skót nép” fogalma századokra visszanyúló történelmi képzet, amely azt feltételezi, hogy a 19. századi paraszt és a 20. századi munkás valamiféle meghatározó közös identitással rendelkezik. De Skócia nem egyedülálló e tekintetben.

Nézzük csak meg „az angol nép” vagy „a német nép” kifejezéseket; ezek nem csak azokra vonatkoznak, akik egy időben az adott helyen élnek, hanem azokra is, akik máshol élnek, és főleg azokra, akik egyszer valamikor (a történelem során) éltek. Ezeket a kifejezéseket arra használják, hogy kijelöljék az odatartozókat, de ugyanakkor kirekesszék azokat, akik nem érdemesek arra, hogy tagjai legyenek az adott csoportnak - azért, mert máshol születtek, vagy mert nem elfogadható faji vagy etnikai tulajdonságokkal rendelkeznek. Legnyilvánvalóbban a németek esetében látható, hogy a nemzet határai nem feltétlenül esnek egybe az állam határaival, hiszen 1990-ig két német állam volt, azokról a német etnikumúakról nem is beszélve, akik más államokban élnek és akik igényt tartanak valamilyen nyelvi vagy kulturális rokonságra.

„A skót nép” azok számára jelent definíciós problémákat, akik több generációra vissza tudják vezetni őseiket, szemben azokkal, akik ugyan Skóciában élnek, de nem ott születtek. A walesiek esete jól példázza, hogy a nemzet konceptualizációja korszaktól függő és történelmileg konstruált. A 19. század végén „Wales” újraélesztése ideológiai eszközként szolgált ahhoz, hogy az embereket az elnyomó idegen, vagyis az angolok ellen lázítsa, akik „elvették a földet” (Williams 1980). Ilyen körülmények között a nyelv olyan elsődleges „kulturális azonosítóvá” vált Gellner megfogalmazásában, amely kijelölte a „körön belülieket” és természetesen a kívülállókat. Anderson szavaival élve, „ha egyrészt történelmi sorsszerűségnek, másrészt pedig a nyelv segítségével képzelt közösségnek tekintjük, a nemzet úgy jelenik meg, mint ami egyszerre nyitott és zárt” (1983: 133).

Nem szükségszerű, hogy a nemzetek nyelvileg különbözőek legyenek, azonban számos példa létezik arra, hogyan konstruáltak vagy inkább rekonstruáltak nemzeti nyelveket politikai okokból: ilyen a héber, a norvég, még az ír nyelv is, amely az írül beszélők arányához képest jóval nagyobb politikai jelentőséget kapott. Az „igazi”, vagyis az autentikus Írország ragaszkodott ahhoz, hogy a nyelv politikai hangsúlyt kapjon. Anderson úgy látta, hogy Skócia részben azért nem volt képes a 18. században lázadó nacionalizmust gerjeszteni, mert a skót alföldön az angol volt az uralkodó nyelv, és ez lehetetlenné tett bármilyen „európai típusú, nemzeti nyelven alapuló nacionalista mozgalmat” (1983: 86), noha a skót nyelv különlegessége termékeny politikai talajt biztosíthatott volna a nacionalizmus újraélesztésének (McClure 1988). Anderson fontos dologra mutatott rá, de ezzel azt sejtetheti, hogy más „azonosítók” kevésbé fontosak a nacionalizmus feléledéséhez. A nyelvnek mindamellett nemcsak előnye, de hátrányai is vannak, mivel küszöböt állít fel: a „bejutni akaróknak” feltételeknek kell megfelelniük. A walesihez képest erős skót nacionalizmus tükrözi azt a tényt is, hogy a nyelvi megkülönböztetés hiánya ellenére (vagy amiatt), a nacionalizmus többet jelenthet, mint a múlt veszélyben lévő kultúrájának megóvását.

A vita, amely arról szól, mekkora szerepe van a nyelvnek a nacionalizmus kibontakozásában, elrejt egy ennél sokkal alapvetőbb kérdést. Az egyik hagyományos álláspont szerint a nacionalizmus egyszerűen a meglévő kulturális és társadalmi különbségek kifejeződése. Frederik Barth (1969: 11) így fogalmaz: „Arra neveltek minket, hogy azt képzeljük, mind-egyik csoport viszonylag izolált körülmények között, főleg a helyi környezeti tényezők függvényében fejleszti kultúráját és társadalmát, környezetéhez felfedezésekkel és esetleg kölcsönvett technikákkal alkalmazkodik. Ez a történelem egymástól elkülönült népek világát teremtette meg. Minden egyes nép létrehozta saját kultúráját és társadalomba szerveződött, amelyet magától értetődően egy mindentől elzárt magányos szigetként lehet vizsgálni.”

A lényeg abban rejlik, hogy a nacionalizmus nem az objektív különbségek kifejeződése, hanem azon különbségek mozgósítása, amelyeket a szereplők fontosnak tartanak. Barth azt mondja, hogy a kulturális különbségekre nem mint elsődleges és meghatározó tulajdonságokra kellene tekin-

tenünk, hanem mint a társadalmi küzdelmek eredményére vagy céljára. Ilyen értelemben „a nemzet” nem a társadalomszerveződés ősi formája, hanem egy képzet, egy vágy. Nem egyszerűen „helyként”, hanem „folyamatként” kellene értelmeznünk. Nemcsak annak a kérdésnek lehet értelme, hogy „Hol van Skócia?”, hanem annak is: „Mikor volt Skócia?”.

A nacionalista mozgalmaknak általában két válaszuk van erre a kérdésre, az egyik a múlt, a másik a jövő felé tekint; feladatuk pedig egyesíteni a kettőt. A múltat tekintve a nemzetnek jellemzően van egy „fénykorszaka”, mutat rá Raymond Williams, egy romantikus retrospektív kép, melyben a nemzet és a társadalom összetartozott. Ez néha a történelemben is beazonosítható (a politikai függetlenség elvesztése előtti időszakban, például amikor az ország még „egyben” volt), de inkább a képzeletben létezik. Másrészt ezt a képet szükséges kivetíteni a jövőbe, elképzelni, milyen lesz a közösség, amikor újra egységes lesz. A feladatban döntő szerep jut a történelmi mítoszoknak. Hagyományokat ki lehet találni, a nemzeti identitás számára lehetséges szimbólumokat gyártani. Talán a „kitalálni” szó sejteti, hogy a mítoszokat és a tradíciókat gyártották; úgy tűnik, a kulturális nyersanyagokat aszerint alakítják, hogy összefüggést, értelmet kapjon a cselekvés. De nem a mítoszok megdöntése a feladatunk, hanem megmutatni, hogyan és miért használják őket. A hagyományok és mítoszok sokatmondó, ugyanakkor részleges értelmezést adnak a társadalmi valóságról és a társadalmi változásról. Egyszerre befogadók és kirekesztők, és éppen ezáltal válnak a jelenben olyan mozgósítható erővé, amely a hit és a cselekvés számára legitimitációs forrásul szolgálhat. Raymond Williams (1977: 115) így ír erről: „A hagyományt általában úgy értelmezték, mint a társadalmi rendszer egy viszonylag passzív historizált szegmensét; a hagyomány a továbbélő múlt. [Mindazonáltal] nekünk nem csak a „hagyományt” kell vizsgálnunk, hanem egy szelektív hagyományt - a múlt formálásának és a jelen előre kialakításának egy szándékosan szelektív változatát, ami majd kiválóan alkalmazható a társadalmi és a kulturális meghatározás és identifikáció folyamata során. A múlt egy olyan változatáról van szó, amely felhasználható arra, hogy alátámassza és összekapcsolja a múltat a jellel. Amit gyakorlatilag kínál: egy magától értetődő folytonosság tudata.”

Így a hagyományok intézményeket legitimálnak, a csoport kohézióját szimbolizálják, valamint a többieket is a helyes hitre és értékekre szociali-

zálják. E hagyományok fennmaradnak, mert jelenkori érdekeket szolgálnak. Az „örökségiparral” kapcsolatos írások növekvő száma (Wright 1985) is azt bizonyítja, milyen erős a nemzeti múlt tudata a jelenben. A múlt mindenekelőtt magával hordozza a fénykorszak idealizált hangulatát, és ha a múltnak ezt a tudatát mobilizáljuk, akkor „a nemzet képes újra elvarázsolni a varázstalanított hétköznapokat”, mondja Wright (1985: 24). Amit nyújt, az az „etnotörténelem”, egy historizált, idealizált történelmi pálya, amely keretet ad a társadalmi identitás számára. Skóciában és Walesben az uralkodó angol-brit etno-történelem mellett különböző etnotörténelmek közül lehet választani, és ezek mindegyike a saját mítoszait, legendáit és hagyományait mozgósítja. Bizonyos esetekben ezek az etnotörténelmek egymással szemben álló, rivalizáló politikai kultúrákból merítkező erős vallási identitások köré épülnek. Talán a legjobb példa ezekre a kétféle ír identitás, amelyet jól jellemeznek az unionista „No Surrender!!” (Nem adjuk fel!) és a nacionalista „Erin Go Brathü” jelszavak.

Amikor Skóciát mint nemzetet vizsgáljuk, fontos megtudnunk, milyen mechanizmusok termelik újra a szükséges képzetet. Tehát nemcsak arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy Skócia mikor létezett (vagy létezik), hanem arra is, „Hol van Skócia?” és hogy „Kinek a Skóciája?”. Skóciával kapcsolatban természetesen többféle, egymással versengő változatok léteznek. Ezek mitológiai alapon különböztethetők meg egymástól: a múlt és a jelen Skóciája; a felföld és az alföld Skóciája, a keleti partok kisvárosi Skóciája szemben a nyugati part nagyvárosi Skóciájával. A történelem adott pillanataiban egyes Skócia-verziók felülemelkedhetnek a többin. Ez történt például a 18. és a 19. századi protestáns Skóciában, amikor kiiktatták a „katolikus” történelmet (Ash 1980:129); vagy a századfordulón, amikor Skócia és az unionizmus összekapcsolódott és a század végén, amikor e két dolog teljesen szétvált.

Ezeket a képzeteket vitathatják, sőt ki is sajátíthatják anyagi előnyökre törekvő társadalmi érdekek, azonban hibát követnének el, ha ilyen egyszerűen egymáshoz rendelnék a két dolgot. Az elmúlt két évtized egyik legérdekesebb változása például az volt, hogy a Skót Nemzeti Párt (SNP - Scottish National Party) Skócia gazdag és sokszínű kulturális jelentését politikai töltetűvé tette, de ennek a politikának a lényegét rendszerint nem könnyű megragadni. A pártnak régóta az a legfőbb gondja, hogy nem képes

„Skócia” gondolatát egy politikailag független nemzet gondolatává átalakítani. „Skóciáról” továbbra is a zeneakadémia, a turizmus és a kulturális szervezetek jutnak az emberek eszébe. A SNP a politikai és kulturális szimbólumokat nem csak az északi-tengeri kőolaj felfedezésének időpontjáig használta. A skót konzervatívokat is őszintén zavarba hozta az, hogy nem tudták az általuk skóciai értékeknek nevezett takarékoságot, kemény munkát és vállalkozó szellemet mobilizálni. A thatcheri átalakítást többnyire idegennek, angolnak, politikailag szűk látókörűnek bélyegezték meg, annak ellenére, hogy aki mindezt levezényelte, Adam Smithet mint „egy ragyogó skótot” emlegették.

A Skóciáról alkotott képek némelyikét azonban lehet politikai és anyagi érdekekkel párosítani - ilyen a legelők vidéki Skóciája, a városi munkásosztály ipari Skóciája. Mindezek olyan képek, amelyek a politikai szinten egymás vetélytársai és mindegyik Skócia egy bizonyos arcának hangsúlyozásából építkeznek. Amennyiben Skócia nemzet, feltehetjük a kérdést, kinek a nemzete? Kinek a képét mutatja Skócia? És milyen politikai szándékai vannak? „Skócia” elsősorban jelentéshalmaz, ahogy Anglia, Franciaország, Németország és a többi ország is az. Sok múlik azon, melyikjelentés győzedelmeskedik.

A „nemzet” sok tekintetben hasonlatos a „közösséghez”, amennyiben nem a „valóságos” tulajdonságaira, hanem az ahhoz tapadó szimbolikus jelentésekre vagyunk kíváncsiak. Anthony Cohen úgy fogalmaz, hogy a közösség lényegét tekintve szimbolikusán konstruált; olyan valami, ami nem a földrajzi vagy a társadalmi térben, hanem sokkal inkább az emberek tudatában létezik. „Az emberek szimbolikusán közösséget építenek, amelyet arra használnak, hogy jelentések forrása és tárháza legyen, és identitásukhoz vonatkoztatási keretet adjon” (Cohen 1985: 118). A „nemzet” szót könnyedén használhatnánk a „közösség” helyett, mivel az előbbi az utóbbi egyik változata. Hogy megint Cohent idézzük: „Az emberek akkor hoznak létre közösséget - legyen az etnikai vagy helyi alapon szerveződő közösség -, amikor abban látják a legmegfelelőbb közeget ahhoz, hogy kifejezzék lényük egészét” (Cohen 1985: 107). Az előbbihez hasonlóan a határok fogalma is nagyobb jelentőséget kap, mivel azok egyrészt az emberek tudatában léteznek, másrészt valós, materiális konstruktumok.

Összefoglalás

Miután a gyors társadalmi és gazdasági változások megingatták a politikai hagyományokat, a nacionalizmus újra politikai kérdés lett Skóciában és másutt is. A 19. század közepétől a 20. század közepéig létező nemzetállam folyamatosan veszti el létjogosultságát: a gazdaságot tekintve egyre kevesebb kapcsolat köti össze a politikai és a gazdasági rendszereket. A nemzetállam, úgy tűnik, elveszti jelentőségét egy olyan világban, amelyet multinacionális cégek és nemzetközi szervezetek uralnak. Politikai téren a nemzetállam létjogosultságát, az erőszak feletti kontrollt szigorúan lecsökkentették. Kulturális téren a nemzetek már nem gyakorolhatják a weberi értelemben használt kultúrpolitikát, amely a kulturális identitás politikai védelmét jelentette. A modern állam számára jelentősen megnehezült a monokulturális nyelvhasználat fenntartása. A multikulturalizmussal kapcsolatban már nem kérdés, kívánatos-e, hiszen elkerülhetetlenné vált.

Ebben a helyzetben a nemzetállam hatalmi igényére kétféle nyomás nehezedik, az egyik felülről, a nemzetek feletti szervezetek irányából (ilyen az Európai Közösség), a másik alulról, a nemzeti vagy regionális autonómia igényekből fakad. Az a tény, hogy az Egyesült Királyságon belül ez a jelenség felbukkant, csupán a brit politikai és kulturális élethez kapcsolódó sajátos körülményeket tükrözi - ilyen a többnemzetiségű hagyomány, a háború utáni gazdasági recesszió tapasztalata, a politikai centrumban az angol, a periférián a skót és a walesi nacionalizmus feléledése. Cohen (1985:107) úgy fogalmaz, hogy az etnicitás feltámadása „a magasabb szintű identitások, az identitás szociálpszichológiai tárának teljes csődjét” tükrözi.

A tanulmány célja az volt, hogy megvizsgálja a Skóciához kötődő olyan különböző jelentésszinteket, mint az ország, a társadalom és a nemzet. Skócia minden szinten más és más identitással rendelkezik, és ezekhez az identitásokhoz jelentős kulturális és politikai tőke kapcsolódik. Mivel Skócia egy nemzet és nem egy állam, kevésbé használhatóak azok a hagyományos szociológiai modellek, amelyek a nemzet és az állam egybeolvadását feltételezik. Miután a nemzetállam létjogosultságát veszti a világgazdaságban, az államok politikai és kulturális közösségében, Skócia inkább a jövőbe, mint a múltba kínál betekintést. Mivel Skócia szorosan kötődik egy folyamatosan terjeszkedő világgazdasághoz, a nemzeti identitás és a kultu-

rális azonosságtudat történelmének egyik legérdekesebb pillanatában vált központi jelentőségűvé. És mint ilyen, ebben a (poszt)modern világban Skócia a szociológiai érdeklődés középpontjában áll.

Fordította: Kriza Borbála

JEGYZETEK

¹A fejezet eredeti címe: What is Scotland?? In David McCrone 1992: Understanding Scotland: the sociology of a stateless nation. London: Routledge.

²Az angol „country” szó jelenthet országot és vidéket is. (A ford. megj.)

³A 19. század végén, a skót törzsek vezetői a kapitalizmus térhódításával felismerték, hogy a szegény és népes családokból álló hagyományos törzsi struktúra sokkal inkább kötelezettségekkel, mint anyagi haszonnal jár. Így, miközben a vezetők a nagyvárosokban valamilyen vállalkozásba fogtak, a törzsek szegény tagjai arra kényszerültek, hogy máshol - a szerencsésebbek Új Zélandon, Kanadában, míg mások a skót nagyvárosok munkásnegyedeiben - kezdjenek új életet. (A ford. megj.)

Anderson, B.: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983, Verso.

Ascherson, N.: The religion of nationalism. In *The Observer*, 1988. december 4.

Ascherson, N.: *The Observer (Scotland)*, 1982. március 12.

Ash, M.: *The Strange Death of Scottish History*. Edinburgh, 1980, Ramsay Head Press.

Ash, M.: William Wallace and Robert the Bruce: the life and death of a national myth. In Samuel, R. és Thompson, P. (szerk): *The Myths We Live By*. London, 1990, Routledge.

Ash, M.: *The St Andrews Myth (mimeo)*. 1. é. n.

Barth, F.: *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen, 1969, Scandinavian University Books.

Chapman, M.: *The Gaelic Vision of Scottish Culture*. London, 1978. Croom Helm.

Cohen, A. (szerk): *Belonging: Identity and Social Organisation in British Rural Cultures*. Manchester, 1982, Manchester University Press.

Cohen, A.: *The Social Construction of Community*. London, 1985, Tavistock.

Giddens, A.: *Szociológia*. Budapest, 1995, Osiris.

Gramsci, A.: A Gramsci Reader: Selected Writings, 1916-1935. Forgacs, D. (szerk): London, 1988, Lawrence & Wishart.

- Hewison, R.: *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*. London, 1987, Methuen.
- Hobsbawm, E.: Mass-producing traditions: Europe, 1870-1914. In Hobsbawm, E. és Ranger, T. (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1984, Cambridge University Press.
- Kerevan, G.: Whither Scotland?? In *Bulletin of Scottish Politics*, 1980, 1.
- Mackintosh, J. P.: The new appeal of nationalism. In *New Statesman*, 1974. szeptember 27.
- Mann, M.: *The Sources of Social Power*. 1. k. Cambridge, 1986, Cambridge University Press.
- McClure, D.: *Why Scots Matters*. Edinburgh, 1988, The Saltire Society.
- McPherson, A. F.: An angle on the Geist: persistence and change in Scottish educational tradition. In: Humes, W. M. és Paterson, H. M. (szerk.): *Scottish Culture and Scottish Education, 1800-1980*. Edinburgh, 1983, John Donald.
- Paterson, L.: Ane end of Ane Auld Sang: sovereignty and the renegotiation of the Union. In Brown, A. és McCrone, D. (szerk.): *Scottish Government Yearbook*. Edinburgh, 1991, Edinburgh University Press.
- Smith, A.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986, Basil Blackwell.
- Tilly, C.: *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, 1975, Princeton University Press.
- Touraine, A.: Une sociologie sans société. In *Revue Française de Sociologie*, 1981, 22.
- Trevor-Roper, H.: Invention of tradition: the highland tradition of Scotland. In Hobsbawm, E. és Ranger, T. (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1984, Cambridge University Press.
- Williams, G.: When was Wales? BBC Radio Wales, szóbeli előadás, 1980.
- Williams, R.: *The Country and the City*. London, 1973, Chatto & Windus.
- Williams, R.: *Marxism and Literature*. Oxford, 1977, Oxford University Press.
- Williams, R.: *Towards 2000*. Harmondsworth, 1983, Penguin.
- Wright, P.: *On living in an Old Country: The National Past in Contemporary Britain*. London, 1985, Verso.

NEIL MacCORMICK

Az angol alkotmány, a brit állam és a skót anomália¹

Anglia és Skócia uniója mélyen beágyazódott a köztudatba, és úgy tűnik, nehezen mozdítható ki onnan. Az 1997-es választási kampány során Major miniszterelnök többször hangsúlyozta az unió „ezeréves történetét”. Ez a kijelentés enyhe csodálkozást váltott ki azokban, akik úgy gondolták, az unió ennél jóval rövidebb múlttal dicsekedhet. Az elmúlt egy év alatt egyre szembetűnőbbé vált, hogy az uniót inkább dicsőítik, mintsem tanulmányozzák. Ennek az előadásnak részben az a feladata, hogy e helyzetet valamelyest változtasson - természetesen több vizsgálódással és kevesebb dicsérettel. Az elemzéshez az alkotmányelmélet és a jogfilozófia eszközeit használom. Célom, hogy az unió alkotmányát és az általa létrehozott államot kritikai, analitikai és részben történeti vizsgálat alá vessem.

Először a „brit állammal” foglalkozom, majd visszatekintek „az angol alkotmányra”, hogy végül az általam „skót anomáliának” nevezett problémára kapcsán felvázoljam a három részből álló érvelésem végkövetkeztetését.

A brit állam

Noha saját médiánkából és hivatalos diskurzusunkból már eltűnt ez a megnevezés, a világ nagy részén a közbeszédben ennek az államnak a neve: „Anglia”, „Angleterre”, „Inghilterra” és így tovább. Talán ez alkalommal elgondolkozhatunk arról, miért is van ez így. Biztos vagyok abban, hogy ez az „Anglia” a brit államot, a jelenlegi Nagy-Britannia és Észak-Írország

Egyesült Királyságát jelenti, s ha ennek az eredetére vagyunk kíváncsiak, még csak nem is kell ezer évre visszatekintenünk. Az alábbi hangzatos szavak Skócia parlamentjének majdnem utolsó², 1707 januárjában elfogadott törvényében olvashatók:

1. cikkely: Skócia és Anglia két királysága május első napjától kezdődően és attól fogva mindörökre egy királyságba egyesüljön, melynek neve Nagy-Britannia...

2. cikkely: Nagy-Britannia Egyesült Királyságának és az ahhoz tartozó domíniumok monarchiája a Legszentebb Őfelsége halála után szálljon a legkiválóbb Zsófia hercegnő választófejedelem-asszonyra, hannoveri főrendi hercegére és az ő protestáns leszármazottaira...

3. cikkely: Nagy-Britannia Egyesült Királyságát egy és ugyanaz a parlament képviselje, mely úgy említessék, mint Nagy-Britannia parlamentje...

Az unió törvénycikkelyeinek nyitó sorai magukba foglalják és meghatározzák az előadásom címében található három kifejezés lényegét. Miért létezik brit állam? Mikor jött létre? Hogyan alakult meg? A törvénycikkelyeket idézve eljutunk a válaszhoz. Maguk a cikkelyek természetesen szükségesek, ám önmagukban nem szolgálnak elegendő magyarázatként. 1706-ban az Anna királynő által kinevezett skót és angol megbízottak megegyeztek, hogy a skót, illetve az angol parlament határozatban fogadja el a fentieket. A megbízottakegyezménye az unió feltételeit körvonalazó törvénycikkelyekről még nem jelentette azt, hogy azok életbe is léptek. Ahhoz, hogy a cikkelyek feltételeivel létrejöjjön az unió, Angliában az angol parlament törvényhozóinak kellett megszavaznia, Skóciában pedig a skót parlamentnek kellett törvénybe iktatnia.

Ahogy az köztudott, a skót parlament vitatta meg és szavazott először a cikkelyekről. A parlamenti vita nem volt indulatoktól mentes. Úgy tűnik, a legkitapinthatóbban az a vélekedés volt jelen, miszerint a régóta tartó függetlenséget elárulták. Hamilton grófjának, az unióellenes koalíció vezérének viselkedésével sikerült szétzilálnia az ellenzék erejét³. Máskülönben az ellenzék megbuktathatta volna az uniós cikkelyeket úgy, ahogyan korábban is megtette hasonló indítványokkal, amelyek később a múlt

homályába veszték. Kétséggkívül az ellenzéki szónokok adták elő a legát-
ütőbb beszédeket. A kormány tartózkodott az ékesszólástól és a drámai
hangvételtől. Mint egy igazi Major Maastrichtban, leszegett fejjel, a védő-
szent jelenlétében bízva egyenként végigment a cikkelyeken, miután az
összes érvet és a nyomásyakorlás minden elérhető formáját felhasználta,
s mindegyikhez éppen megszerezte a szükséges többséget. Végül 1707
januárjában a megszavazott cikkelyek törvényerőre emelkedtek a „Törvény
a protestáns vallás és a Presbiterianus Egyház Előljáróságának védelméről”
nevezetű függeléssel kiegészítve. A kérdés ezután átkerült az angol parla-
menthez. Számos kétely fogalmazódott meg avval kapcsolatban, hogy
valóban „örök időkre” fenn kell-e tartani Skóciában a presbiterianus egy-
házat, mely szemben állt az angliai anglikán egyházzal. E kitétel ellenzői
azonban rugalmasnak bizonyultak, és végül az angol minisztereknek jóval
könnyebb dolguk volt, mint skót kollégáiknak a skót parlamentben. A
Skócia és Anglia uniójáról szóló törvényt éppen időben hirdették ki ahhoz,
hogy 1707. május elsején kikiálthassák az uniót és összehívhassák Nagy
Britannia első parlamentjét.

A parlament tagjai az angol parlamenti lordok és azok az alsóházi
képviselők voltak, akik az utolsó angol parlamentben is részt vettek, mivel
úgy találták, nem szükséges új általános választásokat kiírni. A 22. cikkely
értelmében a felsőházba a skót főnemesség 16 megválasztott képviselője
került, míg az alsóházba a kijelölt skót választókerületekből delegált 45
képviselő jutott be. A parlamenti képviselőt kiszámításának frissen életbe
lépő, a földadó értékét figyelembe vevő módszere szerint Skócia 45 képv-
iselőjével felülreprezentált volt az alsóházban. Ez azonban egy olyan vita
következménye volt, amely mind a mai napig nem zárult le teljesen.
Miután egy egész ország egy nagyobb entitás részévé vált, különösen indo-
kolt volt, hogy érdekeit ne lehessen figyelmen kívül hagyni vagy kicsinyí-
teni. Figyelmet fordítottak arra is, hogy egy olyan kisebbség érdekeit érheti
igazságtalan diszkrimináció, amely korábban rendszeresen konfliktusban
állt az új többséggel. Mindkét, de különösen az első érvet figyelembe véve,
megegyezés született, hogy a skót képviselőnek meg kell haladnia az
arányos képviselőből származó mértéket, így végül 45 skót képviselő
kapott helyet a brit parlamentben, szemben az angol küldöttség eredeti
javaslata szerinti 38-cal⁴.

A demokratikus képviseleti elv irányába történő fokozatos átmenet meglehetősen hosszú folyamat volt, és csak a második világháború után kapott a felnőtt lakosság egyenlő és egyetemes választójogot. A népképviselétről⁵ szóló törvény életbelépésével a skót (és a walesi) képviselet megkapta a szükséges minimális mandátumot, és ennek köszönhetően a képviselők aránya így nagyobb volt, mint abban az esetben, ha a ma elterjedt demokratikus képviseleti elven alapuló szigorú arányosságot vették volna figyelembe. Gyakran elhangzik, hogy az ilyen arányú skót képviselet önkényes és precedens nélküli⁶. Ez a bírálóat azonban a tájékozatlanságból fakad. 1707-ből ugyanis van erre precedens, és ez egy olyan elvet állít fel, amely igazolja a képviselet legfőbb és legracionálisabb módjaként értékelt szigorú arányosságtól való eltávolodást. Létezik egy másodlagos elv, amely méltányos garanciát nyújt a kisebbségek számára. A devolúció folyamatában ez talán megszűnik, de akkor azt majd érvekkel kellene alátámasztani, ahelyett, hogy egyszerűen tudomásul vesszük.

Az uniós törvénycikkelyek három téma köré csoportosíthatóak: Mi az, ami közös lett egész Nagy-Britannia számára? Mi az, ami eltérő maradt a korábban különálló részekben? s melyek voltak az úgynevezett átmeneti intézkedések? Közös lett természetesen a korona (és így a végrehajtó hatalom), valamint az egyedüli kétkamarás parlament. Továbbá közös lett a zászló és más jelképek, valamint a pénznem és a pénzügyi rendszer. Kiegyenlítődt az adózás, a vám, a fogyasztási adó és más, a kereskedelmet sújtó adónemek és a vámvisszatérítés, mint ahogy lehetővé vált a szabad kereskedelem az új Királyságon és az „ahhoz tartozó domíniumokon” belül. Létrejött a vámunió egy közös piaccal és pénznemmel, amelyet a közös törvényhozás alatt működő egyedüli végrehajtó ág irányított. Abban az időben ez volt összehasonlíthatatlanul a legnagyobb vámunió; hiszen akkoriban még egy olyan erősen központosított országban is, mint Franciaország, a régiók közötti vámhatárok is igen sok helyen fennálltak.

Az uniót túlélő eltérő identitások a civil intézményekben, a bíróságokban és szokásjogban, valamint a diplomokban maradtak fenn. Változatlan formában tovább élt a helyi önkormányzati rendszer, különös tekintettel a királyi városokra (Royal Burghs). (Ha meg is változott valamelyest, a skót helyi önkormányzat megőrizte eltérő jellegét és saját törvénykezési fennhatóságát.) A skót bíróságok és minden „örökölhető hatáskör” fenn-

maradt, anélkül, hogy a fellebbvitel átkerült volna azoktól „bármelyik... bírósághoz a Westminster Hallban”⁷. (A felföldi clearences traumájának köszönhetően az örökölhető hatáskör megszűnt, a skót és a londoni Legfelsőbb Bíróság /Court of Session, High Court/ azonban csorbítatlanul fennmaradt.) A köz- és a magánjog egésze továbbélt, kivéve, ha valamely része összeegyeztethetetlen volt az unióval. A későbbiekben Nagy-Britannia parlamentjének joga volt Skóciában törvényt módosítani. Ezt azonban komoly korlátok közé szorították: Annak érdekében, hogy a közjogot, államigazgatást és a civil közigazgatást érintő törvények egységesek lehessenek az Egyesült Királyság egész területén, meg kell különböztetni a közjogot, az államigazgatást, a civil közigazgatást érintő törvényeket a magánjogra vonatkozó törvényektől, de nem módosíthatóak a magánjogot érintő törvények, kivéve, ha a Skóciában élők számára az szükségesnek bizonyul. (Ezt a megállapodást többnyire tiszteletben tartották.)

Végül ott volt a már említett intézkedés, amely a presbiteriánus egyház berendezkedését védelmezte Skóciában, az egyetemi és alsóbb szintű oktatási rendszerrel együtt. Egyik sem maradt fenn pontosan az eredeti formájában, de különállóságukat, sajátosságaikat megőrizték.

Az átmeneti intézkedések az új adórendszer fokozatos bevezetésére és - az angol nemzeti adósság megosztása miatt - a Skóciának nyújtott kompenzációra vonatkoztak. A Skócia Társaság azon befektetői is kompenzációban részesültek, akik súlyos kudarcot vallottak, miután megpróbálták a Darien Isthmuson egy gyarmatot létrehozni, és bukásuk elsősorban Vilmos király, valamint angol miniszterei rosszindulatának volt köszönhető. Amikor Burns azt mondta, hogy a „a nemzeti földet angol aranyért vették meg és adták el”, a fentiekre gondolhatott. Fletcher korábban jóval találóbban fogalmazott, amikor azt mondta, hogy 1707-ben a skótokat nem angol pénzen vásárolták meg, hanem a sajátjukén.

Mindezt figyelembe véve természetes volt, hogy a zárócikkelyek hangsúlyozták: rendelkezéseik hatálytalanító státussal bírnak és az új unió alapját képezik. Ez a 25. cikkelyben fogalmazódott meg: „M indkét királyság minden törvénye és rendelete, amennyiben ellentétes vagy összeegyeztethetetlen ezen cikkelyek vagy azok bármelyikének rendelkezésével, az uniót követően megszűnik és hatályát veszti, és ezt az érintett királyságok parlamentjei kihirdetik.”

Ez a rendelkezés értelmét és kontextusát tekintve annyira egyértelmű, hogy majdhogynem magyarázatot sem igényel. Létrejötté után az új unió keretei válnak iránymutatóvá. Ezeknek az új rendelkezéseknek kell meghatározóvá válniuk, korábbi más szellemű törvények nem állhatnak vele szemben.

Az unió ellenzői azzal érveltek, hogy az unióban a sajátos skót intézmények védelmét szolgáló intézkedések csak papíron létező garanciák, hiszen a dolgok szükségszerű logikájából fakadóan az új parlament többségi szavazással bármikor megváltoztathatja azokat. Valóban, az angol alkotmányjogászok legnagyobbika, A. V. Dicey pontosan megismételte ezt, mondván, a törvény lényegét tekintve az unió legünnepélyesebb és nyíltan megváltoztathatatlanak szánt intézkedései nem rendelkeznek nagyobb alkotmányos sérthetlenséggel, mint a fogorvosokra vonatkozó törvény⁸. A jogtörténészek „fejedelme”, F. W. Maitland (1908:332) hasonlóan gondolkodik, amikor amellet érvel, hogy „nincsenek visszavonhatatlan törvényeink”. De létezett más megközelítés is. Daniel Defoe, az uniót támogató oldal röpiratgyártója (és kémje) 1707-ben azt mondta, hogy az unió cikkeket, miután az unió alapját képezik, alaptörvényként kell majd elfogadtatni: „[S]emmi sem világosabb, mint az, hogy a szerződés cikkeihez... a brit parlament nem nyúlhat hozzá. Abban a pillanatban, ahogy ezt megpróbálják, saját alkotmányukat bomlasztják szét; így ez egy olyan unió, amely nem létezhet más alapokon és amely egyértelműen leszögezi, hogy mi az, amit a következő parlamentek változtathatnak rajta. És mivel Nagy-Britannia parlamentjei Anglia és Skócia korábbi saját parlamentjeivel ellentétben nem a nép eredendő jogán alapulnak, hanem ezen a szerződésen, amely megelőzte a már említett parlamentet, és amely ennél fogva magasabb rendű, mindezek értelmében a parlament nem rendelkezhet elég hatalommal ahhoz, hogy megváltoztassa saját alapját, vagy hogy az őt létrehozó hatalom ellen fellépjen, mivel minden létrehozott hatalom kisebb és alárendelődik az őt létrehozó hatalomnak⁹.”

Ez egy olyan érv, amelyet már sokan sok helyen elismételtek 1707 óta. Ami a bírósági állásfoglalást illeti, a nagy vízvázlatzó 1953-ban Lord Cooper elnök véleménye volt a MacCormick kontra Lord Advocate ügyben¹⁰, amelynek során azt állította, hogy az 1707-es unió alaptörvénynek számít. Az ügyben a keresetet benyújtók úgy érveltek, hogy a királynő miniszterei,

akkik azzal, hogy a „második” Erzsébet cím felvételét tanácsolták, megsértették az uniós szerződés alapvető rendelkezését, amely szerint egy új királyságot hoztak létre. Miután a korábbi különálló királyságok uralkodói különböző államok uralkodói voltak, Őfelsége az Egyesült Királyságban első Erzsébet volt, és nem volt jogalapja annak, hogy őt másképp nevezzék. Elsőfokon az az ítélet született, hogy a királyi megszólítás és cím megválasztása a hatalmi előjogok körébe tartozik, és a bíróságok által nem ellenőrizhetőek. Továbbá, még ha a szerződés alaptörvény is, egy parlamenti törvénnyel szemben nem alkalmazható. Ha valaha be is került a törvényhozásba a skót Legfelsőbb Bíróság létezését vagy jogkörét kihasználva, helyét újra kellett volna értelmezni. Így a keresetet benyújtók ügyét elutasították, noha nem kellett a korona részére kártérítést fizetni. A bírósági ítélet mindazonáltal világossá tette, hogy az uniós cikkelyek rendelkezéseit nem lehet legitim módon egybemosni a közönséges parlamenti törvényekkel. Ugyanakkor különleges figyelemmel kellene azokat a rendelkezéseket értelmezni, amelyekről kinyilvánították, hogy örök időkre szólnak.

A skót bíróságok hűvösen fogadták a cikkelyekre hivatkozó és a jelenlegi kormányzati döntéshozást kétségbevonó érveket, különösen akkor, amikor a modern törvényhozás került napirendre (lásd Munro 1994). A múlt században a skót presbiteriánus egyház előjogairól és hatalmáról folyó, az 1843-as felkelést kirobbantó vitában Hope, a királyi titkos tanács elnöke (Lord President Hope) azt az austiniánus nézetet vallotta, amely szerint a szuverenitás oszthatatlan és egy szuverén parlament korlátlan törvényes hatalommal rendelkezik¹¹. Így tehát meg kell állapítanunk, hogy Defoe érvelését nem erősítette meg a történelem menete, noha annak idején őszintén hangzott. Dicey szerint az érvelés gyenge pontja a következő tényből fakad: az új parlamentre hatalmat átruházó parlamentek pontosan az új parlament létrehozásával számolták fel önmagukat. Amennyiben csak azért maradtak volna fenn, hogy az uniós kereteit illetően módosításokat engedélyezzenek, megőrizték volna szuverenitásukat. A valóságban viszont az történt, hogy szuverenitásukat teljes egészében átruházták az új parlamentre.

Ha ezt a kérdést elemezzük, úgy vélem, kétféle módon értelmezhetjük a 25. cikkelyt. Vagy azt állíthatjuk, hogy az unió mindkét országban minden addig létező alkotmányos törvényt hatályon kívül helyezett, és

teljesen tiszta lappal indítva csak azokat a korábbi elemeket vette át, amelyek kitölthették az inkább csontváz jellegű keretet. Ezt a megközelítést „Defoe-álláspontnak” nevezhetnénk. Vagy mondhatjuk azt, hogy az unió egyszerűen a korábban létező alkotmány átvétele és módosítása volt, amelyet továbbra is nyíltan megváltoztattak vagy burkoltan hatálytalanítottak, hogy összhangban álljon a cikkelyek tartalmával - ezt nevezzük „Dicey-álláspontnak”. Ez a két, egymással ellentétben álló nézőpont kiindulópontul szolgál előadásunk második részéhez.

Az angol alkotmány

Hogy az 1707-es uniót megelőző angol és skót törvények közül mennyit töröltek el, mint az unióval össze nem egyeztethetőt? Természetesen mindazok a törvények megszűntek, amelyek az egyik vagy a másik országra vonatkozó különleges rendelkezéseket tartalmazták, eltörölték a korona öröklését szabályozó és az ahhoz hasonló törvényeket. A kulcskérdés azonban az alkotmányos törvényekre vonatkozik. Nevezetesen, a régi angol alkotmány egy íratlan, hagyományokon, megegyezéseken, szokásjogon alapuló, valamint a szokásjog által elismert hatáskörön belül a felségjogból származó alkotmány volt. A parlament hatalma, vagyis a parlamentben az uralkodó hatalma gyakorlatilag abszolút és szuverén hatalom volt. Hiszen az a hódító uralkodók által gyakorolt hatalomból származott, akik évszázadok során fokozatosan arra kényszerültek - vagy beleegyeztek abba —, hogy kizárólag a parlament által és annak jóváhagyásával gyakorolják hatalmukat, miközben minden egyéb hatalmat a bírákra ruháztak át. Ez volt az angol szokásjog, amely legkorábban 1688-ban már többé-kevésbé egyértelmű forrává öltött.

A régi skót alkotmány soha nem szerzeményen alapuló alkotmány volt, ahogy George Buchanan és más skót előjárók is hangsúlyozták. Ezért a *ius regni-t*, vagyis a királyságjogot sem lehetett úgy értelmezni, mint amelyre abszolút monarchia építhető, legyen az a parlamenten belül vagy azon kívül, hanem csakis úgy, mint amely feljogosít egy, a nép jóváhagyásától függő korlátozott monarchiára. Ebből és más, az arbroath-i nyilatkozathoz hasonló szimbolikus szövegből származott az a tétel, mely szerint

a skót alkotmányos hagyományban a szuverenitás a népé, a királyság közösségé és nem a parlamenté, vagy szűkebben a parlamentben ülő királyé vagy királynőé volt (vö. Edwards 1989:13-15).

Az 1707-es unió értelmével kapcsolatos egyik nézőpont azt állítja, hogy az unió mindenképpen alapvető változásokat hozott, hiszen mind Anglia, mind Skócia addigi alkotmányát hatályon kívül helyezte és az egész „épitményt” új alapokra fektette. Ez a vélemény, a Defoe-álláspon - ha beigazolódná -, természetesen azt eredményezné, hogy az Egyesült Királyság egy írott - igaz, valamelyest vázlatos - alkotmánnyal indult útjára. Máshol már kifejtettem, hogy ez a verzió az eset igazságosabb és az egyik lehetséges olvasata. Azonban semmilyen kétségem nincsen afelől, hogy ez az elterjedt vélemény. A másik, a Dicey-álláspon azt hangsúlyozza, hogy az kifejezetten „inkorporáló (incorporating) unió” volt.

Az „inkorporáló unió” kifejezés sokat elárul. Az 1700-as évek elején és az 1703-1705 közötti parlamenti vitákban a skótok többsége vagy egy számukra kedvezőbb uniót akart Angliával, vagy egyáltalán nem akart uniót. Abban az időben az unió valóban csak a koronák, s nem az országok vagy azok parlamentjeinek az uniója volt. A királyok és királynők valódi értelemben voltak a kormány és az állam elnökei, a miniszterek ténylegesen őket szolgálták és nem csupán formális vagy ceremonális értelemben, így tehát e királyi unió kisebbik tagja különösen ki volt szolgáltatva a kormányzás veszélyeinek egy olyan kormányban, amely ellenséges vagy közömbös volt az ország véleményével, a nép akaratával szemben. Gyakorlatilag a király vagy a királynő angol minisztereinek jutott a kulcsszerep abban, hogy meghatározzák, milyen politikát folytasson az ország, majd a király skót minisztereire hárult az a feladat, hogy saját parlamentjükkel elfogadtassák a szóban forgó politikai döntést. Ez messze nem volt megnyugtató.

A helyzet orvoslása végett felmerült egy gondolat, mely egy, az addigót eltérő uniót javasolt. Ez a gondolat főképp saltouni Fletchernek tulajdonítható. A koronák uniójának folytonossága csak abban az esetben volt lehetséges, ha megegyezés születik egy olyan szerződésről, amely számos dologról döntene. Megkülönböztetné a közös állam- és kormányfő által végrehajtott közös és a különálló, skót és angol ügyekhez kapcsolódó cselekvési köröket. Ez utóbbiak tekintetében a parlamentek rendelkezné-

nek nagyobb jogkörrel, és a miniszterek is a megfelelő parlamentnek és nem az uralkodónak tartoznának felelősséggel. Továbbá a szerződés által, hogy megvédené mindkét országot egy, a másik országból vagy azon keresztül érkező támadás veszélyétől, biztosítaná a békét, valamint a szabad kereskedelmet (lásd Fletcher 1982 és Scott 1979). Ezt az uniót Fletcher és társai „szövetségi uniónak” (federal union) nevezték el, a szónak abban az értelmében, amely a „szerződés” szó latin megfelelőjének gyökerében van elrejtve. Ez volt számukra a kívánatos megoldás, de amennyiben ez nem lett volna elérhető, a oronák uniójának fenntartása is kínált volna néhány előnyös szempontot. Ez a kártya, melynek kijátszásával megpróbálták Angliát bevonni egy ilyen megegyezésbe, valójában arról szólt, hogy Skócia visszautasítja és nem erősíti meg a hannoveri utódlást a trónon, amely Anglia számára az 1701-es trónöröklési törvénnyel (Act of Settlement) már eldöntött. A kártya kijátszása az 1703-1705-ös évek feszültségeihez és tragédiájához vezetett.

Mint ahogy az uniós tárgyalások előtt és alatt kiderült, az angol válasz az volt, hogy ha a skótok uniót akarnak, megkaphatják azt. De csakis egy mindenre kiterjedő vagy inkorporáló unió formájában. A szövetségi unió alternatívaként nem merült fel. Egy teljesen független skót korona, amely más uralkodóval rendelkezne, mint az angol korona, azt idézné elő, hogy az Angliában élő skótokat hátrány érne idegen státusuk miatt. Továbbá, ha északon az angolok biztonságát bármi veszélyeztetné, elsöprő ellenállásuk és megelőző támadásuk nem maradna el. Az igazsághoz tartozik, hogy a skótoknak nem volt nagy mozgásterük, és még az övéknél ügyesebb, rátermettebb, a köz ügyei iránt méginkább elkötelezett vezetőkkel is nehéz lett volna kibújni abból a csapdahelyzetből, ahová a történelem beszorította őket. Mivel ez volt a helyzet, minden vezető azzal törődött, hogy maga és családja a lehető legjobbban kerüljön ki az egészből, ha már az unió elkerülhetetlen. Hamilton gróf esete tanulságos például szolgálhat. Ő is őszintén jobban szerette volna Skóciát megmenteni, valamint épp bőrrel és sértetlen vagyonnal megúszni a dolgot, egy sikertelen utóvédharcban az összeomlás veszélye azonban elkerülhetetlennek látszott. Emiatt aztán a parlamenti ülés napján bénító pszichoszomatikus fogfájás lett úrrá rajta, minek következtében aznap nem jelent meg a parlamentben, így aztán az utolsó kocka is el volt vetve (Scott 1979:5-65).

A későbbiekben a szövetségi és az inkorporáló unió közötti választás eredménye felől nem lehetett kétség. A skót küldötteket felhatalmazták arra, hogy adják elő a szövetségi unió tervét, és ugyan megtették a kezdőlépést, ám tudták, milyen választ fognak kapni. Az angol küldöttek leplezetlen megvetéssel lökték vissza a tervet¹², és jelezték a beolvasztó unióra vonatkozó saját elképzeléseiket. Minimális idő elteltével a skótok beleegyeztek abba, hogy tárgyaljanak ezekről az elképzelésekről, és a fennmaradó idő azzal telt, hogy kidolgozzák a megállapodás részleteit, mindeközben a skótok megpróbálták a lehető legtöbb engedményt kicsikarni.

Hogyan is értelmezzük az inkorporáló unió fogalmát? Formailag az unióval egy új állam jött létre, mely új nevet viselt. Lényegét tekintve azonban az előfeltevés az volt, hogy a nagyobbik partner képviseli a folytonosságot. Intézményesen, valamint személyek és eljárások értelmében Nagy-Britannia új parlamentje az angol parlament utódja volt, leszámítva a Skócia teljes főrendjéből kiválasztott néhány főnemest és azt a negyvenöt skót képviselőt, akikkel a parlament kibővült. A korona, a fegyveres erők, a végrehajtó hatalom egybeolvadt, és a megmaradt skót intézmények folytatták működésüket fenn északon, túl a látóhatáron, hogy időnként olyan törvényi beavatkozásokat kelljen elszenvedniük, amelyek nem egyszerűen túlléptek a megállapított törvényi korlátozások szellemén, a betűjéről nem is beszélve. Ilyen körülmények között könnyű az alkotmányt úgy értelmezni, mint a folyamatosan fejlődő régi angol szokásokon alapuló alkotmányt, amely a hagyomány, a szokásjog és a törvény együttese. Az unió törvény nem egyjelentéktelen törvényes elem ebben a sokszínű építményben, ha figyelembe vesszük, hogy földrajzi értelemben kiterjesztette a parlament fennhatóságát és a „hozzáillesztéses módszerrel” megnövelte tagjainak számát. A parlamenti erők megszokott egyensúlyában azonban mindez nem okozott zavart, nem volt új alkotmányos doktrína, a fentiek hatására nem fejlődött ki sem népi, sem egyéb hatalmi erő. Valójában ez inkább az 1688-as forradalom befejezése és konszolidálása volt, mintsem egy új irányba tett új lépés.

Ezt a véleményt azon szerzők nagy többsége is megerősíti, akik az angol szokásjog paradigmájából kiindulva tanulmányozták a brit alkotmányjogot és alkotmánytörténetet; és ez valóban a szerzők túlnyomó többségét jelenti. Igaz ez - az uralkodó alkotmánytörténeti hagyományon

belül — a skót és az angol szerzőkre egyaránt. Sir David Lindsay Keir (1946) könyve, a *Nagy Britannia alkotmánytörténete 1485–1937*, mely a maga idejében nagy elismerést váltott ki és még ma is élvezetes olvasmány, áttekinti a brit parlamenti demokrácia fejlődését a kezdetektől a növekvő parlamentáris törvényhozás térnyeréséig. Művében az uniós törvény kapcsán néhány soros odavetett megjegyzést találunk, amelyben az Anna királynő miniszterei közötti hatalmi egyensúlyról van szó. Mindemellett Keir skót volt, a parókia fia, amit büszkén vallott. Az tehát, hogy az alkotmányt a szokásjog szempontjából vizsgálta, semmiképpen sem etnikai vagy genetikai okokkal magyarázható. Maitlandnek egy generációval korábban az *Alkotmánytörténetről* szóló előadásai során jóval több mondanivalója volt először Nagy-Britannia, majd 1801-ben Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királyságának megalapításáról. Ő ezeket alkotmányos szempontból jelentős eseményekként tartotta számon. Amikor azonban összefüggéseiben vizsgálta az alkotmányt formáló behatásokat, a brit állam hatalmának kiterjesztéseit - noha ezek geopolitikailag igen lényeges momentumok voltak - a lényegében egységes alkotmányfejlődés szempontjából mellékvágányokként értékelte.

Korábban tudatosan az „uniós törvény” kifejezést használtam. A szokásjogon alapuló beolvasztó uniós álláspontot, vagyis a Dicey-álláspontot tekintve ez az elfogadott és valószínűleg helyes szóhasználat. Egy lényeges uniós törvény volt ugyanis, amely a megállapodás értelmében kiterjesztette a parlament fennhatóságát Skóciára. A megállapodás valóban szükségessé tehetette a törvényhozást Skóciában is. De az alkotmány folytonosságához, a parlamenti törvények fejezetről fejezetre haladó kronológiai sorrendjéhez csak az angol törvényre volt szükség ahhoz, hogy biztosítsa az átmenetet az 1707 elején működő Anglia parlamentje és az azután létrejövő Nagy-Britannia parlamentje között. Ugyanaz a parlament maradt, csak kibővült és más nevet kapott.

Akik figyelemmel kísérik a napjainkban zajló alkotmánnyal kapcsolatos vitákat, tisztában vannak azzal, milyen ideológiai felhangok kapcsolódnak az olyan kifejezésekhez, mint „uniós törvény”, „uniós törvények”, „uniós cikkelyek”, „uniós szerződés”. Csak az egyes számban álló „uniós törvény” kifejezés tájékozatlan használói nem veszik észre az egyes számot, ugyanis akik a többségi ideológiát vallják, rendszerint felháborodva dőb-

bennek rá, hogy egyáltalán bármilyen ideológiának a hívei¹³. Amennyiben figyelmüket felhívjuk erre, úgy elcsodálkoznak, mint Jourdain, aki felfedezte, hogy prózában beszél.

Sok mindenről esett már szó. A brit állam hosszas boncolgatása elvezetett minket ahhoz, hogy megértsük az angol alkotmány különös túlélését. Ha létezik is egy brit állam, és ha annak kezdete 1707. május elseje volt is, az alkotmánya feltehetőleg a régi angol alkotmány folytatása, és általában annak is gondolják. Ugyanaz a rendelkezés, amely megőrizte a skót szokásjog különálló intézményét, ugyanúgy megőrizte és fenntartotta az angol szokásjogot is. Így tehát az angol bíróságok elé kerülő alkotmányjogi kérdések pontosan azt a folytonosságot feltételezték, amely a beolvasztó unió ideológiájának lényegéből fakad. Mindent egybevéve nem kellene meglepődnünk azon, hogy a világ nagy részén most és mindig is a brit állam hétköznapi neve „Anglia” vagy annak rokon megfelelője. Tiszteletet érdemelnek azok a bátor kivételek, akik már két generáció óta a különböző közhivatalokban rendíthetetlenül csakis a „Nagy-Britannia”, a „brit” és az „Egyesült Királyság” elnevezéseket használják, és nem a tág értelmű „Anglia” kifejezést. Azzal, hogy így cselekszenek, feltehetően új problémával kell szembenézniük. Ők most bizonytalanok abban, mi az, hogy angol, és az miben különbözik a brittől, míg elődeiknek az okozott nehézséget, hogy mi az, hogy brit, és az mennyiben más, mint az angol.

Remélem, elfogadják az én „angol alkotmányomat” és az én „brit államomat”, és egyetértenek abban, hogy a kettő logikusan együtt létezik. Erre alkotmányunk és alkotmánytörténetünk sajátos olvasata és értelmezése ad magyarázatot. Ez az olvasat nem megtámadhatatlan, meg is kérdőjelezték már, ahogy a néhai Sir Thomas B. Smith, az Edinburghi Egyetem egykori skót jog professzorának bármelyik barátja tanúsíthatja, közülük is leginkább az, aki részt vett a néhai John MacCormick által benyújtott keresetének a királynő címének ügyében, melyről már beszámoltunk (vö. MacCormick 1978). Még ha kétségbe vonták is, a beolvasztást képviselő álláspont a többségi és az uralkodó álláspont. Egyértelműen ezt állítja, sőt hangsúlyozza a legutóbbi Fehér Könyvben (White Paper) a *Skócia parlamentje* c. írás. Ebben a kormány egy új skót parlamenttel kapcsolatban kiáll az Egyesült Királyság parlamentjének folytonos és teljes szuverenitása mellett. Ez a skót parlament csak helyi (devolved) hatalmat gyakorolhat

(lásd 4.2 paragrafus). Ez csupán bizonyos dolgok átruházása az uralkodó részéről, ami alkotmányelvi szempontból semmiben sem különbözik bármelyik angliai egyházközségi tanácstól, ahogy Tony Blair mondta az 1997-es választási kampány során, amelyet aztán olyan könnyedén megnyert.

Magában a Fehér Könyvet összeállító kormányban is számos olyan miniszter van, aki 1989-ben aláírta a Skót Alkotmányos Konvenció *Jogigény Skócia számára* címet viselő alapító dokumentumát (lásd Edwards 1989). A Konvenció volt az a testület, amely terveket dolgozott ki egy független skót parlamentre vonatkozóan, melyeket aztán a Munkáspárt és a Liberális Párt is átvett az 1992-es és 1997-es választások során. Majd ugyanezre épült a Fehér Könyv tervezete, amelyről a skót választópolgároknak az 1997. szeptember 11-i népszavazás alkalmával kellett döntenüik. A szuverenitás kérdését illetően a *Jogigény* ugyanolyan kategorikusnak tűnik, mint a Fehér Füzet, viszont egyértelműen az ellenkező értelemben. „Mi, akik itt összegyűltünk és létrehoztuk a Skót Alkotmányos Konvenciót, ezennel elismerjük a skót nép szuverénjogát arra vonatkozóan, hogy maga határozza meg a számára legelőnyösebb kormányzati formát...”

A Jogigényt Skócia minisztere, a pénzügyminiszter, a külügyminiszter és a kormány más magas rangú tagjai is aláírták. Ha nem is éppen ellentmondás, ez legalábbis valamiféle látszólagos összeegyeztetlenség. Az előadás címében ott szerepel a skót anomália kifejezés is. Az unió magába foglalja az angol alkotmányt, valamint külön rendelkezik a skót törvényekről, a skót bíróságokról, a skót oktatásról és a skót helyi önkormányzatról. Gondoskodik az önálló egyházi berendezkedésről, és ezt összehangolta a katolikus és a skóciai anglikán egyház különböző hierarchiáival. Mindez azt jelentette, hogy az unión belül fennmaradt egy erős civil azonosságtudat és egy - igaz gyakran alacsony színvonalú — népi kultúra. Lehetővé vált egy erős skót identitás olyan belső különbségek mellett, mint felföld és alföld, gael és skót, vidék és város, kelet és nyugat, észak és dél. Az erős skót identitástudat valóban túlélte háromszázadnyi uniót és ez még egyértelműbben látszik a háromszázadik évforduló, a 2007-es év felé közeledve. A körülmények lehetővé tették pontosan azokat a felhívásokat, amelyet a *Jogigény* is megfogalmazott, ez pedig a népszuverenitás, és nem pedig a parlamenti szuverenitás alkotmányos hagyományának továbbvitelét célozza meg. Végezetül térjünk rá az anomáliára. Skóciát beolvasztották, de Skócia különböző maradt.

A skót anomália

Skócia maga az anomália, amely megteremtett egy látszólag egységes államot, bizonyos politikaelméleti megközelítésből a nemzetállam archeotípusát, ami ugyanakkor belső szövetségi rendszerként működik. Eddig ez a rendszer a politikai vezetés és a különálló bíróság föderalizmusa, nem pedig alkotmányos föderalizmus volt. Az alkotmány beolvasztását képviselő álláspont szerint, ahogyan már láttuk, a skót intézményeket megvédeni hivatott dolgok egyikének sincsen jogi garanciához mérhető ereje. Ahogy Lindsay Paterson (1994) rámutatott, a „Modern Skócia autonómiája” egy olyan figyelemre méltó jelenség, amely csak a legkiszolgáltatottabb európai kis nemzetek sorsával vethető össze. Egy olyan autonómia, amely azt tette lehetővé, hogy folyamatosan hangsúlyozza sajátos skót alkotmányos hagyományának elfojtását. Ennek csak egy része, egy szelete a történelmileg igazolt népszuverenítésra vonatkozó folyamatos igény. Beletartozik az is, hogy az unió jóváhagyását egy „plébiscite de tous les jours”-nak, egy „mindennapos népszavazásnak” kell megerősítenie. Ameddig a többség támogatja, addig az fennmarad. És ha már nem támogatja, akkor megszűnik.

Valamilyen oknál fogva azonban ez az irányított föderalizmus vagy kvázi-föderalizmus elfogadhatatlanná vált. Az 1997-es választás során egy olyan jelölt sem indult a skót választókerületben, aki az uniót jelenlegi formájában kívánta volna fenntartani, a szeptemberi népszavazás pedig még egyértelműbb volt. A demokratikus deficit talán túlságosan is kirívó a jelenkor érzékenységéhez mérten. Linda Colley *Britons c. k*iváló könyvében arról ír, hogy az unió azért volt sikeres a 18. században, mert főleg a Franciaország által képviselt kontinentális katolicizmus fenyegetésével szemben létrehozta az egység tudatát a szűk látókörű protestánsok körében. Másrészt pedig a nagyszabású közös vállalkozással, a Franciaországgal szembeni összecsapásokból szinte mindig győztesen kikerülő Brit Birodalommal megteremtette a mindenki által osztott büszkeség érzését. A birodalom volt a par excellence „brit dolog”. Mostanra ez eltűnt, és Európa ma újra az, ami egykor a skótok számára volt: sokkal inkább a lehetőségek színháza, mint az identitást veszélyeztető valami. Ezek a mélyreható szekuláris átalakulások bizonyára szintén szerepet játszanak a megváltozott

választói magatartás magyarázatában. Ebből a szempontból jelentős a Skót Nemzeti Párt feltörése és folyamatos támogatottsága. Ezt úgy kell értékelni, mint a változás egyik okát; ugyanakkor nem lehet tagadni, hogy nagymértékben a változás egyik következménye.

Bárhogy legyen is, nagyszerű és általam nagyon várt változások előtt állunk. Amikor ezeket a sorokat írom (1997. december 10.) még mindig arra a törvényjavaslatra várunk, amelyben végre testet ölt a Fehér Fűzetben felvázolt terv. Egy dolog világos: a végeredmény arra lesz jó, hogy egy anomáliát egy másikkal helyettesítsen, legalábbis rövid távon. A tervezet fő pontjai, amit a törvényjavaslat is tartalmazni fog, egyértelműek lesznek. Aszerint, hogy az Egyesült Királyság vezetői mit tartanak a Westminster számára fontosnak, újra lehet saját parlamentünk, amely fel lesz jogosítva arra, hogy törvényeket hozzon Skócia békéje, rendje és jó kormányzásának érdekében. Mindazonáltal Skócia továbbra is részt vesz a westminsteri parlament munkájában, egyelőre teljes, idővel pedig majd csökkentett képviselői létszámmal. Az irányított kváziföderalizmust felváltja a demokratikus kváziföderalizmus. Anglia egyedüli parlamentje egyben az Egyesült Királyság parlamentje is lesz. Anglia kormányát az Egyesült Királyság területén a legnagyobb parlamenti párt alakíthatja meg, mindeközben Skócia számára lesz egy helyi parlament és kormány, továbbá fennmarad az Egyesült Királyság intézményeiben való részvételnek a lehetősége. A skót képviselők szükségszerűen és szabályosan osztoznak a parlament Egyesült Királyságot érintő funkcióin. Ellenben a parlamenti matematika időnként megköveteli, hogy kizárólag angol kérdésekben is döntő szerepet kapjanak abban az esetben, ha a hatalomban lévő kormány nem rendelkezik többséggel az angol választókerületekben megválasztott képviselők között.

A régi anomália egy láthatatlan anomália volt. Ugyanis arról volt szó, hogy az aktuális vezetők alatt Skócia a saját útját járta, parlamenti csoportot alakított a Goschen vagy a Barnett választási rendszer szerint, ezalatt az Egyesült Királyság más részein senki nem szentelt neki komolyabb figyelmet. Az új anomália egy nagyon is látható anomália lesz, és ebből kifolyólag valószínűtlennek tűnik, hogy olyan hosszú ideig fennmaradjon, ahogy eredetileg tervezték. A beolvasztó unió végül kifulladt. Most megint az a kérdés, mint 1706-ban is, hogy a szövetségi unió régi avagy új formája lesz felhasználható.

Az Európai Unió jelentené a legközelebbi megfelelőjét a Fletcher által megálmodott szövetségi uniónak. Az a fajta kapcsolat, ami ezen szigetek országai között létrejönne, amennyiben mindannyian egyenlő tagjai lennének egy mindenekelőtt közös valutával rendelkező Európai Uniónak, bőven kielégítené az általa felvázolt vagy feltételezett kritériumokat. Ez a kilátás sokakat derűlátással tölt el, köztük engem is. Mások azt javasolják, hogy egy Egyesült Királyságon belüli szövetségi alkotmányformán kellene gondolkodni. Ha minden rész saját parlamenttel rendelkezik és az Egyesült Királyság parlamentje csak a közös kérdésekkel foglalkozna szövetségi szinten, az új anomália eltűnne, mivel nem csak Skóciának lenne alsóbb szintű parlamentje, valamint Walesnek közgyűlése.

De hogyan kezeljük Angliát? Mint egy szövetségi államot vagy mint szövetségi régiók együttesét? Minden megoldás más-más problémát vet fel, mindkettőt ellehetetleníti az, hogy hiányzik az új egységek és az új egyesülések megteremtésére irányuló közakarát. Mindazonáltal úgy tűnik, Tyne völgyében és Északkelet-Angliában egyre többen akarják a skótokat és a walesieket utolérni és hasonló költségvetési rendezést eszközölni. Még akkor is, ha a fejlődés ebben az irányban folytatódik és később Anglia más területeire is kiterjed, Skócia helyzete nagyon különböző marad. Nekünk saját törvényeink vannak, de senki nem javasolja komolyan az angol szokásjog regionális változatát; így nem valószínű, hogy Skócián kívül máshol is elterjed az általános törvényhozó hatalom tartományi önállósága. Ha az Egyesült Királyság parlamentje marad az egyetlen törvényhozó hatalom az általános törvények tekintetében Angliában és Walesben, a skót képviselőknek legalább még mindig megmarad a technikai értelemben aránytalanul nagyobb befolyása e törvényekkel kapcsolatban. Mindazonáltal Skóciában sokan helytelenítenének minden olyan fejlődést, amely láthatóan Skócia státusát egy angliai régió szintjére csökkentette, ahelyett, hogy elismernék, státusa megegyezik az első Egyesült Királyság alapító nemzetének egyik királyságával. Skócia státusa olyan anomália, amelyet valószínűleg nem szívesen számol fel az Egyesült Királyság.

Ebben a pillanatban felelőtlenség volna bármit is megjósolni. Jelenleg az a folyamat zajlik, amelynek során Skócia alkotmányos helyzetét illetően az alig feltűnő anomáliából áttérünk a nagyon is látható anomáliába. Az angliai közéletében tapasztalható csodálatra méltó és látszólag kimeríthe-

tetlen pragmatizmus lenyelheti ezt az anomáliát, a Barnett-formulát és mindent, ahogy azt már a múltban annyiszor megtette. Az sem elképzelhetetlen, hogy az angol alkotmány, a brit állam és a skót anomália érdekes trojkája új formában zötyög tovább, szánkóját állandóan javítgatják, amint újra meg újra keresztülszeli a fagyos pusztákat. (Ez a hasonlat legalább eltér Von Neurath hasonlatától, ahol a tengeren lévő hajót kell felújítani.) Létezik azonban két másik, egyáltalán nem problémamentes lehetőség arra vonatkozóan, hogyan lehet új megközelítésből nézni a föderalizmus gondolatát. Az egyik egy valódi brit alkotmány átgondolt és aprólékos megalkotását jelentené, a másik teljesen elhagyná azt az európai szintű konföderáció érdekében. Ennek keretein belül, noha a skótok ragaszkodnának ahhoz a jogukhoz, hogy maguk határozzák meg alkotmányos berendezésüket, lemondanának arról a láthatóan egyoldalú jogukról, hogy újrajrják Anglia alkotmányát. Úgy vélem, egy ilyen kompromisszum ésszerűbb magatartás lenne. Minden okunk megvan arra, hogy hagyjuk az íratlan angol alkotmányt továbbfejlődni a maga útján. A valódi kérdés inkább az, hogy Skóciának a jövőben is annak északi sarkában kell-e beékelődnie, megőrizve ezt a valamelyest kényelmetlen anomáliát. Egy ilyen tanulmány nem arra hivatott, hogy a lehetséges alternatívák bármelyike mellett lándzsát törjön. Jelen pillanatban elegendő, ha megvizsgáljuk ezeket az alternatívákat és elismerjük, mindegyik ésszerű a maga nemében. Egy demokrácia, amennyiben jól irányítják, egy olyan folyamat, melynek során a közvélemény mérlegel és választ az egymást kizáró és önmagukban is helytálló lehetőségek közül.

Fordította: Kriza Borbála

JEGYZETEK

¹Ez a tanulmány a Brit Akadémián 1997-ben tartott előadásának szövege, eredeti angol címe: *The English Constitution, the British State and the Scottish Anomaly*. Megjelent a *Scottish Affairs* Understanding Constitutional Change c., 1998-as különszámában, 129-145.

²Később született az 1707. február 5-i törvény, amely Nagy-Britannia parlamentjének két házába delegált skót képviselők megválasztásának módját szabályozta.

³ Lásd például Dicey és R. S. Rait 1920; Ferguson 1968: 47-57; Dand 1972: 144-169; Scott 1979: 55-65; Scott 1992; Lockhart é. n.

⁴Vö. Dand 1972: 124-5 és Scott 1972: 156-157, aki Burnet püspököt idézi, valamint Lockhartot, aki amellett érvel, hogy a skótok, ha igazán akarták volna, még nagyobb számú képviselőre is juthattak volna. Hogy tényleg megkíséreltek elvi alapon méltányos gondoskodást biztosítani egy nemzeti kisebbség számára, vagy csak a küldöttségek vezetői közötti adok-kapok eredménye volt ez a kimenetel, nem tudható biztosan.

⁵Peoples Acts.

⁶Érdeemes azonban megjegyezni, hogy ahogyan Iain MacLan (1995:250-68) is rámutatott, a Skócia számára rögzített mandátumszámmal létrejött újkori aránytalan képviselőtestnek, úgy tűnik, kizárólag az 1707-es kompromisszum lehet az egyetlen magyarázata és ilyen értelemben valóban önkényes, mindazonáltal nem példa nélkül álló.

⁷Westminster Hall - a westminsteri igazságügyi palota (a ford. megj.).

⁸Lásd Dicey 1964: 145: „Valóban vannak fontos rendeletek, ilyen például az a törvény, amely a Skóciával történő uniós szerződést testesíti meg, amelyet csak úgy megbolygathatni politikai örültségre vallana; vannak azonban kevésbé fontos törvények, mint az 1878. évi fogorvosokra vonatkozó törvény, amelyet a parlament kedve és szeszélye szerint eltörölhet vagy módosíthat. Azonban sem a Skóciával történő unióról szóló törvény, sem a fogorvosokra vonatkozó 1878-as törvény nem tarthat a másikénál nagyobb igényt arra, hogy legfőbb törvényként tartsák számon.”

⁹Lásd Scott 1979: 62, aki idézi a következőt: Defoe 1786: 246. Itt és a tanulmány más kérdéseit tekintve is különösen hálás vagyok Paul Scottnak, aki olyan mély tudással rendelkezik az uniót, annak gyökereit és folyamatos kihatásait illetően. Lásd még *Andrew Fletcher and the Treaty of Union [Andrew Fletcher és az uniós szerződés]* c. ragyogó művét.

¹⁰ 1953 S. C 396.

¹¹Lásd Auchterarder case (1838) 16 S. 661, és Robertson's Report (2 vols.)

¹²Lásd Lockhart és Ruine, 130: „amikor az angol küldöttek pimaszul azt mondták, hogy még annyi készletet se éreznek, hogy akár egyszer is foglalkozzanakvele (az ő szavaik) [a skótok jobbnak látták] meghunyászkodva és megalázkodva visszavonulni, anélkül, hogy egy szóval is erőltetnék a dolgot.”

¹³Még Linda Colley (1992) csodálatra méltó és érzékenységről tanúszkodó *Britons: forging the nation (Britonok: a nemzet kovácsolása)* című könyvében is végig egyes számban használja az „uniós törvény” kifejezést, pedig az igaz ugyan, hogy egy unió volt, de ahhoz viszont két törvény kellett, feltéve, ha minden további ellenvetés nélkül elfogadjuk Dicey álláspontját.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Colley, Linda: *Britons: forging the nation*. New Haven and London, 1992, Yale University Press.
- Dand C. H.: *The Mighty Affair*. Edinburg, 1972, Oliver and Boyd.
- Defoe, D.: *The History of the Union Between England and Scotland*. London, 1786.
- Dicey, A. V. és Rait, R. S.: *Thoughts on the Union between England and Scotland*. London, 1920, Macmillan.
- Dicey, A. V.: *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. London, 1964, Macmillan.
- Edwards, O. D. (szerk.): *A Claim of Right for Scotland*. Edinburgh, 1989, Polygon.
- Ferguson, W.: *Scotland 1689 to the Present*. Edinburgh, 1968, Oliver and Boyd.
- Fletcher of Saltoun: *State of Controversy betwixt united and Separate Parliaments*. P. H. Scott (szerk.) Edinburgh, 1982, Blackwood, for the Saltire Society.
- Keir, David Lindsay: *Constitutional History of Britain 1485-1937*. London, 1946, A & C Black.
- Lockhart of Carnwath: *Scotland's Ruine: Lockhart of Carnwath's Memoirs of the Union*. D. Szechi (szerk.), Aberdeen, é. n., Association of Scottish Literature Studies, Annual Vol. No. 25.
- MacCormick, N.: Does the United Kingdom have a constitution? In *Northern Ireland Legal Quarterly*, 1978, 29.
- Maitland, F. W.: *The Constitutional History of England*. Cambridge, 1908, Cambridge University Press.
- McLean, I.: Are Scotland and Wales overrepresented in the House of Commons? In *Political Quarterly*, 1995, 66.
- Munro, Colin R.: The Union of 1707 and the British Constitution. In Hodge, Patrick: *Scotland and the Union, Hume Papers on Public Policy 2*. Edinburgh, 1994, Edinburgh University Press, 87-109.
- Paterson, L.: *The Autonomy of Modern Scotland*. Edinburgh, 1994, Edinburgh University Press.
- Scott, P. H.: *1707: The Union of Scotland and England*. Edinburgh, 1979, Chambers.
- Scott, P. H.: *Andrew Fletcher and the Treaty of Union*. Edinburgh, 1992, John Donald.

ROSS BOND - MICHAEL ROSIE

Politika és nemzeti identitás Skóciában¹

A nemzeti identitásról folyó viták és az önelemzések mindig is fontos elemét képezték a skót közéletnek. Az önálló parlament felállítása óta a kérdést még vehemensebben tárgyalják a skótok. Alig múlik el hét anélkül, hogy tudósok, újságírók vagy mások ne tennének hozzá valamit a skót nemzeti identitásról szóló vitához. Míg a politikai események kétségtelenül igen jelentős hatással voltak a skót nemzeti identitásra, az már kevésbe világos, hogy a skótok nemzeti identitásról alkotott felfogását valóban meghatározza-e politikai meggyőződésük. A nemzeti identitás és a politikai sajátosságok közötti kapcsolat a skót választók körében egy igen bonyolult kérdés, amelyet eddig nem tárgyaltak megfelelő mértékben, illetve teljesen elhanyagolták. Ebben az írásban ezt a bonyolult viszonyrendszert kívánjuk feltárni.

A múlt

Mielőtt e fent említett konkrét kérdésekkel foglalkoznánk, fel kell vázolnunk nagyvonalakban Skócia modernkori történelmi fejlődését. A brit állam létrehozása előtt Skócia önálló nemzet volt. Hosszú háborúk sorát vívta meg déli szomszédjával, Angliával, illetve politikai cselszövésekkel élt függetlensége megtartása érdekében. Azonban a 17. század elején Skóciának és Angliának már közös volt az uralkodója és a vallása is (protestantizmus). Anglia eközben Európa domináns kereskedelmi hatalmává vált. A 17. század folyamán, különböző okok miatt, Skócia a pénzügyi

összeomlás szélére került, és az angolok mindenképpen egy olyan katonai és politikai megoldásra törekedtek, amely az ország északi határán bármilyen potenciális veszélynek elébe megy. Tehát 1707-ben megtörtént a skót és az angol parlament egyesítése, és megszületett egy új állam: Nagy-Britannia. Az egyesítést nem fogadta azonnali osztatlan siker. Robert Burns is többször említi panaszkodva, hogy Skóciát „megvették és eladták az angolok aranyáért”. Anglia azonban nem annektálta Skóciát, így az megőrizte meglehetősen eltérő identitását, főként a független (és relatíve autonóm) törvénykezési rendszer, oktatás és vallás folyamatos megléte révén.

Az 1800-as évekre az egyesülés gazdasági előnyei mind nyilvánvalóbbakká váltak. A skót tőke nemcsak az angol piacra áramolhatott szabadon, hanem a brit gyarmatbirodalom egyre növekvő területeire is, ami az 1900-as évekre a világ egyötödét tette ki, illetve a föld lakosságának egynegyede élt az angol gyarmatokon. 1900-ban Skócia számos területen a világ leggazdagabb országai közé tartozott. A 19. század folyamán Skóciában kifejlődött egy erős brit identitás (melyet a protestantizmus, a birodalom és a tőke szentháromsága határozott meg). Ez az identitás azonban semmilyen módon nem befolyásolta, hogy a skótok továbbra is skótként definiálják magukat, mi több, Skóciát Anglia partnerének szerepében látták Nagy-Britannia imperialista kalandozásaiban: talán egy fiatalabb partnerként, de mindenesetre partnerként, ez biztos. (A brit identitás létrehozásáról lásd Colley 1992).

Az 1960-as évekre a brit birodalom széthullott és Nagy-Britannia gazdasági teljesítményét felülmúlta hagyományos versenytársainak teljesítménye. A skótok brit szentháromságát aláasta a dekolonizáció, a szekularizáció és a gazdasági visszaesés. Az Északi-tengerben, a Skócia és Norvégia között húzóódó hatalmas olaj mezők felfedezése hatalmas anyagi fellendülést hozott a Skót Nemzeti Párt (SNP) számára, s ekkor terjedt el a szlogen: „ez Skócia olaja”. A 60-as évek végéig a nemzeti mozgalom haldoklott Skóciában – Steve Bruce szavaival (1993:1) a skót nacionalizmus egy olyan kutya volt, amelyik nem ugatott. A skót szavazók támogatták mind a konzervatívokat (jobbközép), mind a munkáspártot (balközép). Mindez nem jelentette azt, hogy a politikai életből hiányoztak volna a tipikusan skót jellegzetességek. Épp ellenkezőleg, az összes politikai párt valamilyen formában mobilizálta a skót érzelmeket és szimbólumokat. Az

SNP ennek ellenére magát tüntette fel a skótok pártjaként, és a 70-es évek közepén úgy tűnt, hogy hatalmas politikai áttörés megy végbe, ugyanis a brit választásokon a párt megszerezte a skót szavazatok egyharmadát. Ez azonban a többségi választási rendszer következtében mindössze 11 helyet jelentett a brit parlament 72 skót helyéből. A felfrissült SNP nyomására a munkáspárti kormány törvénybe iktatta a nemzetgyűlésről szóló rendelkezést. E szerint a nemzetgyűlés (Assembly) korlátozott hatalommal rendelkezik, melyet a brit alkotmány szab meg, létrejötté pedig az 1979-es skót népszavazás függvénye. A devolúció előnyeiről és hátrányairól folyó végeláthatatlan vita, illetve az a tény, hogy a kérdést illetően maga a Munkáspárt is megosztott volt, egy rossz szájízű kampányhoz és rendkívül alacsony választási részvételhez vezetett. A nemzetgyűlésre csupán egy kis többség szavazott, és ez nem elégítette ki a kormány által megszabott feltételeket, amelyek szerint a tervezetet a skóciai választók legalább 40 százalékának kell támogatnia. Néhány hónappal később Margaret Thatcher konzervatív kormányzata került a hatalomra, s ők az alkotmányban rögzített status quo fenntartását tűzték ki célul.

Az 1980-as évek Thatcher-kormányzatai alatt a skóciai és az angliai választási térkép élesen elvált egymástól. Míg a skótok fokozatosan mind jobban elutasították a konzervatívokat, addig az angliai választók továbbra is támogatták őket. Ezt a szituációt nevezték „demokratikus deficitnek” - ez azt jelentette, hogy bár Skócia a Munkáspártra szavazott, mégis konzervatív kormányzata volt, és mindez ismét előtérbe hozta az alkotmány kérdését. A 80-as évek végére számos skót elemző beszélt az ún. „ítéletnap forgatókönyvről”: ez alatt annak a veszélynek a fennállását értették, hogy Skóciát egy konzervatív kormányzat fogja irányítani, miközben ott a konzervatívok egyetlen szavazatot sem szereztek. Az 1997. májusi szavazás során se Skóciából, se Walesből nem került be egyetlen konzervatív képviselő sem a parlamentbe, de mivel a munkáspártiak kerültek a hatalomra, a rettegett alkotmányos válság nem jött létre.

*Skót szavazatok a brit választásokon. Szavazatok megoszlása
(képviselőhelyek száma)*

	Munkás- párt	Konzerva- tív Párt	SNP	Liberális Demokrata Párt	A brit vá- lasztások győztese
1970	45 (44)	38 (23)	11(1)	6(3)	konz.
1974. febr.	37 (41)	33 (21)	22(7)	8(3)	munkás
1974. okt.	36 (41)	25 (16)	30 (11)	8(3)	munkás
1979	42 (44)	31 (22)	17(2)	9(3)	konz.
1983	35 (41)	28 (21)	12(2)	25(8)	konz.
1987	42 (50)	24 (10)	14(3)	19(9)	konz.
1992	39 (49)	26(11)	22(3)	13(9)	konz.
1997	46 (56)	18(-)	22(6)	13 (10)	munkás

A jelen

A munkáspárti kormányzat 1997 szeptemberében, négy hónappal hatalomra kerülése után, megtartatta a második népszavazást a skót devolúció kérdésében. Az 1979-es és 1997-es népszavazások összevetéséből kitűnik, hogy az alkotmányos kérdés mennyire központi elemévé vált nemcsak a skót, de valójában az egész brit politikai életnek is. Az 1979-es devolúciós csomag még egy olyan nemzetgyűlést ajánlott, mely korlátozott törvényhozási hatalommal bír és pénzügyileg teljes mértékben Londontól függ. 1997-re az ajánlat már egy széles körű törvényhozási és közigazgatási feladatokkal parlament létrehozását tartalmazta. Az e terminusok mögötti valóságos hatalom, illetve szimbolikus jelentés nagy jelentőséggel bír, mivel a „parlament” lehetőséget ad a szélesebb hatalomgyakorlásra, és egyben jobban jelez egy (fél)-államiságot, mint egy nemzetgyűlés. A tervezett parlamentet pénzügyileg az Egyesült Királyság kormánya támogatná, azonban rendelkezne „adóváltoztatási” joggal is, ami lehetővé tenne számára egy bizonyos fokú gazdasági hatalmat. Az 1997-es népszavazás során két kérdésre kellett válaszolni: akarják-e a skót szavazók a felajánlott parlament létrehozását, illetve akarják-e, hogy annak legyen „adóváltozta-

tási" joga. 60 százalékos részvétel mellett a skótok háromnegyede szavazott a parlament mellett és kétharmaduk értett egyet az „adóváltoztatási” joggal. Brown és munkatársainak (1999:115) becslése szerint körülbelül mindössze 16 százalék szavazott *mindkét* javaslat ellen.

Mindebből látható, hogy 1979 és 1997 között nagymértékű változás állt be a skót politikai életben. 1979-ben a skótok nem voltak biztosak politikai jövőjükét illetően, 1997-re azonban magabiztosságot és céltudatosságot figyelhettünk meg a skót szavazók körében. Az SNP, amely „balközép szociáldemokráciát” hirdetett, s ezáltal a Munkáspárthoz képest baloldaliabbnak számított, Skócia második legnagyobb pártjává vált. A konzervatívok, akik egyébként egyedül képviselték a „nem-nem” szavazatot az 1997-es népszavazáson, a skót politikai élet szélére szorultak. Az 1999-es májusi új skóciai parlamenti választások előtt a politikai viták elsősorban a gazdasági kérdések körül folytak, és a két legfontosabb párt egyaránt szociáldemokrata politikai csomagot kínált fel. A választásokon az arányossági szavazati rendszert alkalmazták (a brit választások a többségi rendszeren alapulnak), ez a Munkáspárt és a liberális demokraták koalícióját eredményezte. A kampány során mind a négy párt hangsúlyozta saját skót jellegzetességeit. A Konzervatív Párt számára ez nehezebben ment, mivel az 1997-es népszavazás előtt elleneztek az alkotmánymódosítást. Az eredmények azt mutatják, hogy a skót szavazók körében kevesen hitték el, hogy a párt valóban megszabadult „antiskót” imidzsétől (lásd Brown és munkatársai 1999:91).

A skót parlamenti választások, 1999: szavazatok eloszlása (képviseleői helyek száma):

	Egyéni jelöltek- re leadott szavazatok (%)	Listás szavazás (%)	Képviseleői helyek száma
Munkáspárt	39	33	56
SNP	29	28	35
Konzervatív Párt	16	13	18
Liberális Demokrata Párt	14	15	17
Más	3	9	3
Összesen	100%	100%	129

Nemzeti identitás Skóciában

Fentebb vázoltuk Skócia jelenlegi politikai térképét. Most azt kívánjuk megvizsgálni, hogyan kapcsolódik mindez a nemzeti identitás kérdéséhez. Ehhez négy fontos politikai felmérést fogunk felhasználni: a Skót Választási Tanulmányokat (amely egy egész Nagy-Britanniára kiterjedő felmérés része) 1979-ből, 1992-ből és 1997-ből; és az 1997-es Skót Népszavazási Tanulmányt. A dolgozatban található elemzések nagyobbik részét az 1997-es Skót Választási Tanulmányból vettük át, azonban ahol szükséges, ott a többi tanulmányra is támaszkodunk. Fontos megjegyezni, hogy nem az a kérdésünk, hogy egyes emberek mit értenek az alatt, amikor magukat „skótként” vagy „britként” írják le - erre a feladatra ezek az átfogó felmérések nem alkalmasak -, hanem azt kívánjuk feltárni, hogy milyen mértékben határozzák meg magukat nemzeti identitásuk függvényében.

Először megvizsgáljuk azokat az adatokat, melyeket a nemzetiségre vonatkozó kategoriális kérdésekből kaptunk, azaz ahol a válaszadóknak meg kellett nevezniük egy nemzetiséget, amely legjobban jellemzi őket. A megkérdezetteknek mindössze egy kis hányada vallja magát angolnak, walesinek vagy írnek, míg a többség a skót és a brit nemzetiség között választott. Azonban egy jelentős eltolódás ment végbe: a magukat britnek vallók száma erősen csökkent, míg a skót nemzetiség vállalása nőtt. A két skóciai népszavazást elválasztó 18 év alatt - mely egyben a 18 évnyi brit konzervatív kormányzással is egybeesett - a magukat britnek nevezők száma Skóciában a felére csökkent:

Nemzetiség

<i>%</i>	1979	1992	1997
skót	56	72	74
brit	38	25	20
más	6	3	6
N =	658	957	871

Egy ilyen mérés azonban nem teszi lehetővé, hogy megértsük a nemzeti identitások bonyolult összefonódásait Skóciában. Az 1997-es népszavazási felmérés során megkérdezték azt is, hogy a válaszadó mennyire büszke arra, hogy ő skót, illetve arra, hogy brit. A keresztábra készítésekor kiderült, hogy a válaszadók 62 százaléka egyszerre volt büszke mindkét identitására. Tehát a „brit” és a „skót” nem kölcsönösen egymást kizáró identitások.

Beutattuk, hogy a „brit”, illetve a „skót” identitás nem áll szükség-szerűen egymással szemben. A kérdés az, hogy az emberek hogyan egyen-súlyoznak a két identitás között. Ennek mérésére Luis Moreno fejlesztett ki egy módszert az 1980-as évek közepétől kezdve. Ő a saját állammal nem rendelkező népek identitását vizsgálta Katalóniában és Skóciában. Moreno felismerte, hogy a nemzeti identitás ezekben az országokban kettős természetű, és ezért a nemzetiségre vonatkozó kérdései nem kategorikusak (tehát nem egymást kizáróak), hanem viszonyoszerűek voltak. Ez a megközelítés különö-sen hasznos, hiszen lehetővé teszi, hogy képet kapjunk a skót nemzeti identitás mértékéről is, és ne csak annak meglétéről vagy hiányáról. Mit kapunk, ha alkalmazzuk a „Moreno-kérdés”-t a skót nemzeti identitásra?

Skócia és a „Moreno-kérdés”:

%	Választások		Népszav;
	1992	1997	1997
skót és nem brit	19	23	32
inkább skót, mint brit	40	38	32
egyformán skót és brit	33	27	28
inkább brit, mint skót	3	4	3
brit és nem skót	3	4	3
más/semmi/nem tudja	1	4	2
N =	957	882	676

Az 1990-es években készült három felmérésből világosan kiderül, hogy a skótok többsége - kb. 60-65 százaléka - inkább vallja magát skótnak, mint britnek. A többiek nagy része pedig egyformán tekinti magát britnek és skótnak. Bond másutt megjegyzi, hogy ahol 1986 és 1999 között feltették

a „Moreno-kérdést”, a skót identitás előbbre helyezése egy igen széles intervallumba esett: 55 és 75 százalék közé. Ugyanezekben a felmérésekben a brit identitást vállalók aránya mindössze 5 és 10 százalék között mozgott. Érdekeség, hogy azoknak a skótoknak az aránya, akik skót identitásukat előbbre helyezik, mint a britet, amikor felteszik nekik a „Moreno-kérdést”, jelentősen és konzisztensen magasabb, mint mind az angol és walesi identitás aránya Nagy-Britanniában, illetve magasabb, mint a baszk, a katalán és a galíciai identitás Spanyolországban (lásd Bond megjelenés alatt).

Az is világos, hogy létezik egy erős skót identitás, amely az osztály, kor, illetve nemek szerinti társadalmi megoszlást figyelmen kívül hagyja. Ha csak azokat vesszük figyelembe, akik skót identitásukat teszik előbbre - tehát azokat, akik a „skót és nem brit” illetve az „inkább skót mint brit” kijelentéseket választották -, akkor azt látjuk, hogy a skót identitás nem valamely társadalmi csoport vagy földrajzi terület kizárólagos sajátossága:

*A magukat skótoknak vallók aránya,
nem és kor szerint, 1997*

nem	%
férfiak	64
nők	61
kor	%
18-34	73
35-54	61
55+	54

*A magukat skótoknak vallók aránya, végzettség/foglalkozási
csoport és régió szerint, 1997*

foglalkozás:	%
szellemi/felső és középfokú végzettségű	53
szakképzett, nem fizikai	62
szakképzett, fizikai	68
szakképzetlen	68

régió:	%
közép-nyugati	66
közép-keleti	58
észak-nyugati	59

Mind az itt bemutatott, illetve más felmérések adatai is azt bizonyítják, hogy a „Moreno-kérdésre” adott válaszokban nincs nagy eltérés a *nemek* között. A *kor* már jelentősebb szerepet játszik, a fiatalabbak inkább hajlandóak a skót identitást vállalni, míg az idősebbek a skót és brit identitást inkább együtt vallják. A nemzeti identitás és a *foglalkozási csoport* között erősebb korrelációt látunk, a középosztály kevésbé tartja fontosnak skót identitását, mint a munkásosztály. A három *régió* közötti relatíve kis különbségre bizonyos fokig magyarázatot ad az osztályok szerinti eloszlás, hiszen a közép-nyugati régióban magasabb a fizikai munkások aránya, így a skót identitást vallók is többen vannak. De hangsúlyoznunk kell, hogy a hasonlóságok sokkal jelentősebbek, mint a különbségek: az emberek minden osztályban, korosztályban, illetve nemek szerint is (és ehhez még hozzátehetjük a jövedelmi csoportokat, az önbesoroláson alapuló osztályokat, továbbá a vallást is) inkább vallják magukat skótnak, mint britnek.

Mint azt bemutattuk, a „Moreno-kérdés” alapja, a kettős identitás mint olyan nagymértékben érvényes Skóciára is. A skót identitás erősen hangsúlyos, mindeközben a brit identitásnak is jut szerep. Viszont az is kiderült, hogy a brit identitás a kísérő szerepét tölti be ebben a viszonyrendszerben. Láttuk, hogy a skót identitást előbbre helyezők aránya 55-75 százalék közé esik, tehát az identitások közötti egyensúly, melyet a „Moreno-kérdés” alapján kapunk meg, igen rugalmas viszonyt feltételez minden adott pillanatban. Ez a rugalmas viszony természetesen ellentétben áll azzal a felfogással, miszerint a skót (vagy a brit) nemzeti identitás állandó vagy objektív lenne. Helyesebb azt feltételezni, hogy az identitás egy folyamat, egy állandó újraértelmezés. A skót és a brit identitás közötti egyensúlyozás - Benedict Anderson terminológiáját használva - a „képzelt közösség” folytonos „újra-képzése”; Renant idézve pedig egy kifinomult és rugalmas „mindennapi népszavazás” a nemzeti identitások tekintetében.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján nehéz többet megállapítani, mint azt, hogy Skóciában a skót nemzeti identitás a legtöbb ember számára fontosabb, mint a brit nemzethez való kötődés. Bármennyire is eltérő módon értelmezhetik a válaszadók a skót identitást a körülmények változásától függően, annak autentikusságát nem vonhatjuk kétségbe. Ezt figyelembe véve meglepő, hogy néhány elemző továbbra is megkérdőjelezi egy legitim skót nemzet létezését, illetve egy autentikus skót nemzeti identitás létezését a Skócián belül meglévő földrajzi, kulturális és gazdasági különbségek ellenére. (Lásd pl. Penrose 1993, Bruce 1993.) Tom Nairn a következőképpen utasította el az effajta elemzéseket:

A skót identitást meghatározó gyengeség - tehát a politikai tehetetlenség, a közös cél hiánya - arra a meggyőződésre vezet sokakat, hogy valójában a skót identitás mint olyan, nem is létezik. (Nairn 1997:185)

Mielőtt ennek a „közös célnak a hiányát” megvizsgálnánk, szükséges, hogy további megjegyzéseket tegyünk a skót nacionalizmust és a skót identitást illetően.

A skót identitás „állampolgári” dimenziója

Hangsúlyozni kell, hogy a skót nacionalizmusnak és identitásnak fontos összetevője az „állampolgári” dimenzió, s nem jellemző, hogy etnikai alapon próbálná magát legitimálni. Bár a nacionalizmus „etnikai” illetve „állampolgári” megkülönböztetése problematikus és azt fenntartásokkal kell kezelni (lásd pl. McCrone 1998:7-9), mégis segíthet, hogy a skót nacionalizmust és identitást egy szélesebb kontextusban tudjuk elhelyezni. E ponton hasznosak lehetnek a Brubaker-féle területi, illetve származási alapon megkülönböztetett állampolgárság-definíciók: a kérdés, hogyan definiálják magukat a skótok? Hogyan döntenek el, hogy ki (nem) számít skótnak? A nemzeti közösség meghatározása során a skótok a területi vagy származási kötődéseket hangsúlyozzák-e?

A skót parlament létrehozása - Edinburghban - óta fontossá vált annak a kérdése, hogy kik is azok a skótok. Különösen jelentős, hogy a három döntő fontosságú esemény alkalmával, amikor is a skótoknak skótként kellett politikai döntést hozniuk, ezt lakhelyük alapján és nem szár-

mazási alapon tették. Ez azt jelentette, hogy az 1979-es és az 1997-es népszavazáson, illetve az 1999-es skót parlamenti választásokon való részvétel joga minden Skóciában élő megilletett. A skót lakhelyű, de angol származásúak pl. szavazhattak, de az Angliában (vagy akár Magyarországon) élő skótok nem. A legújabb közvélemény-kutatások szerint az „állampolgári” típusú kötődés sokkal jellemzőbb, mint az „etnikai”. Az egyik felmérésben feltettek egy hipotetikus kérdést arra vonatkozólag, hogy a skótok szerint milyen típusú emberek kaphatnának „skót útlevelet”. Az eredmények magukért beszélnek:

„Skót útlevélre” jogosultak

%	igen	nem
Skóciában született, Skóciában élő	94	4
Skóciában született, nem Skóciában élő	81	13
Nem Skóciában született, Skóciában élő	55	35
Nem Skóciában született és nem ott élő, skót szülő(k)től származó	50	42
Nem Skóciában született és nem ott élő, skót nagyszülő(k)től származó	26	65
Mindenki Nagy-Britanniában	31	61

(ICM)-kutatás, 1998. november

A skótok többsége skót útlevelet adna mindenkinek, aki ott született vagy ott él, és azoknak is, akiknek legalább egyik szülője skót. A skót származáson alapuló állampolgárság azonban erősen korlátozott. A skótok kétharmada úgy érzi, hogy a skót nagyszülőktől való származás nem elegendő alap az útlevélhez. Majdnem egyharmaduk adna útlevelet bármely, Nagy-Britanniából érkező jelentkezőnek, tekintet nélkül arra, hogy rendelkezik-e skót felmenőkkel. A skót népszavazási felmérés - amelyet akkor végeztek, amikor a skótkérdés a figyelem középpontjában állt - hasonló eredményeket hozott. A felmérésben feltették azt a kérdést, hogy mennyiben fontos a születés, a származás és a laókhely ahhoz, hogy valaki „igazi skót legyen”:

A születés, a származás és a lakóhely fontossága a skót identitásban

%	Skóciában született	Skót szülők	Skóciában él
fontos	85	74	79
nem fontos	14	24	21
N =	676	676	676

Itt is láthatjuk, hogy fontosabbnak tartják a születési helyet és (kisebb mértékben) a lakóhelyet, mint a származást. A skótok szerint a nemzethez tartozást sokkal inkább az határozza meg, hogy valaki ott született, mintsem a származás vagy a kultúra. Az 1992-es választási felmérésben megkérdezték azokat az embereket, akik magukat skótnak vallották, hogy ezt mi alapján teszik: 88 százalékuk elsőként azt válaszolta, hogy ezt az dönti el, hogy Skóciában születtek. A második választ is adók háromnegyede pedig azt állította, hogy azért érzik magukat skótnak, mert Skóciában élnek. Világos, hogy a születés és a lakóhely a legjelentősebb annak eldöntésében, hogy ki skót, és ki nem.

Néhány elemző kiemeli a specifikusan skót intézmények- az 1707-es egyesítés után is önálló jogrend, oktatás és vallás - fontos szerepét a skót identitás fennmaradásában. Habár ez utóbbiak jól illenek abba az érvelésbe, miszerint a skót nemzeti identitás elsősorban „állampolgári” természetű, mégis óvatosnak kell lennünk, nehogy túlhangsúlyozzuk ezen intézmények szerepét, mint a skót identitás hordozóit a huszadik század második felében. A skót nacionalizmus és a skót identitás „állampolgári” természetét inkább abban kell látnunk, hogy az földrajzi közösségként és nem származási közösségként fogalmazódik meg. Azt is érdemes megfigyelni, hogy Skócia különálló (és „állampolgári”) nemzeti identitása nemcsak hogy túlélte 300 év alávetettséget, hanem az ma is virul.

Nemzeti identitás és politikai „meg nem felelés”²

Láthattuk, hogy mind a négy, Skóciában tevékenykedő politikai párt hangsúlyozta saját, specifikusan skót identitását. A Munkáspárt, a Konzervatív Párt és a Liberális Demokrata Párt számára a skót identitás a brittel

együtt jelentkezik. Ez annyit jelent, hogy a három párt, miközben skót elkötelezettségét hangsúlyozza, továbbra is fontosnak tartja Skócia hagyományos helyét az Egyesült Királyságon belül. A Skót Nemzeti Párt azonban az identitásnak csak a skót aspektusára fekteti a hangsúlyt. Skóciában, de másutt is több elemző vont szoros párhuzamot a nemzeti identitás és a nacionalizmus politikai projektje között. Ernest Gellner pl. a következő érveléssel kezdi a *Nemzetek és nacionalizmusok* című könyvét: A nacionalizmus elsősorban egy politikai alapelv, mely azt állítja, hogy a politikai és a nemzeti egységnek egybe kell esnie. A nacionalizmus mint érzelem vagy mint mozgalom ezzel az alapelvvvel jellemezhető a legjobban (Gellner 1983:1).

Ebből kifolyólag nem meglepő, hogy az a párt, amely az alkotmányos változtatások legradikálisabb csomagját hirdeti - az SNP - szavazatainak nagyobb részét (egyharmadát) kapja a magukat kizárólagosan skótként meghatározók köréből, mint más pártok. Továbbá az sem meglepő, hogy a konzervatívokra szavazóknak mindössze egytizede rendelkezik a fenti identitással, hiszen a Konzervatív Párt hagyományosan ellenezte az alkotmányos változtatásokat:

Nemzeti identitás és szavazás Skóciában - Egyesült Királyság-beli választások, 1992:

%	SNP	Munkáspárt	Liberális demokraták	Konzervatív- vok
skót és nem brit	36	18	9	9
inkább skót, mint brit	43	46	46	25
egyformán skót és brit	18	31	35	50
inkább brit, mint skót	1	2	3	8
brit és nem skót	1	1	5	7
N =	190	304	89	213

Úgy tűnik, hitelt adhatunk annak, amit „megfelelési” tézisnek hívunk: azok, akik erős skót érzelmekkel rendelkeznek, a széles körű nemzeti reformokat (pl. a politikai elszakadást az Egyesült Királyságtól és az ezt hirdető pártot (az SNP-t) támogatják. Van azonban néhány kezdeti probléma ezzel a tétellel, ugyanis a nacionalista szavazatok több, mint fele

azoktól a szavazóktól ered, akik megőriztek valamiféle brit identitást is. Hasonlóképpen a Munkáspárt és a Liberális Demokraták – a skót parlamenti devolúció fő alakítói - is azon szavazókra építenek, akik számára a skót identitás előtérben van. Mindössze a konzervatívok - akik egyébként nem szereztek parlamenti helyeket Skóciában az 1997-es választásokon - támaszkodtak azokra a szavazókra, akiknél a skót identitás előtérbe helyezése kisebbségben volt.

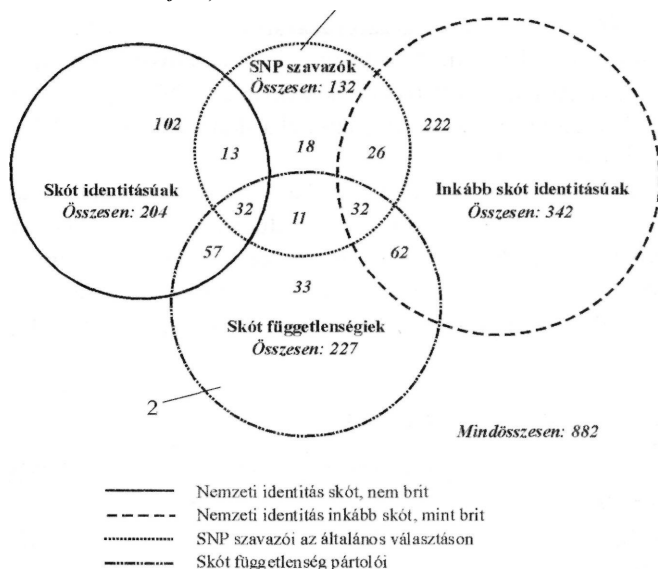
Ugyanezt a mintát kapjuk akkor, ha a „Moreno-kérdés” és a kívánt alkotmányos opció (független Skócia, devolúciós parlament Nagy-Britannián belül, közvetlen kormányzás Londonból) közötti kapcsolatot vizsgáljuk. A következő táblázatokban az „inkább brit mint skót”, illetve a „brit és nem skót” válaszlehetőségeket a kis esetszám miatt egy változóba foglaltuk

Nemzeti identitás és alkotmányos elképzelések

<i>%</i>	<i>Függetlenség</i>	<i>Devolúció</i>	<i>London</i>
skót és nem brit	39	19	10
inkább skót, mint brit	41	43	25
egyformán skót és brit	14	27	45
főként brit	3	8	13
N =	227	449	156

Fel kell figyelni arra, hogy azok többsége, akik a „függetlenséget” támogatják, brit identitással is bírnak. Világos, hogy a „megfelelési” tézis - legalábbis a kezdeti vizsgálódás során - csupán korlátozottan használható a skót identitás és politika közötti kapcsolódási pontok megértésére. A közelebbi vizsgálódáshoz kissé meg kell változtatnunk nézőpontunkat. A következő ábra világossá teszi, hogy a „skót”, a „független” és az SNP szavazatok hol (illetve inkább hol nem) esnek egybe. A különböző körök azt mutatják, hogy kik látták magukat kizárólag skótnak; inkább skótnak mint britnek; ki szavazott az SNP-re 1997-ben; és ki támogatta a független Skóciát. Az első két kategória - mint a „Moreno-kérdés”-re adott különálló válaszok — meglehetősen függetlenek egymástól, és ezért nincs egybeesés e között a két tábor között.

1991-es skót választási felmérés: nemzeti identitás, szavazás és alkotmányos opció (minden adat esetszámot jelöl):

1

57 (43 százalék) azok közül, akik az SNP-re szavaztak, nem támogatták a függetlenséget. Ezek közül 46 támogatja a devolúciót, és 8 nem szeretne változókat.

2

152-en (67 százalék) azok közül, akik a függetlenséget támogatják, nem szavaztak az SNP-re. Ezek közül 53 nem szavazott, 83 a Munkáspártra szavazott, 5 a Konzervatívokra és 9 a Liberális Demokratákra.

Ha egy futó pillantást vetünk a diagrammra, rögtön szembeötlik, hogy a skót identitás, az SNP-re való szavazás, illetve a függetlenség támogatása között semmilyen értelmezhető megfelelés nincs. A körök metszik és átfedik egymást, és mindez meglehetősen érdekesen és némileg meglepően alakul, hiszen az, amennyire *nem* fedik egymást, sokkal nagyobb, mint ahogyan azt elvárnánk. Kezdve az 1997-es felmérésnek azzal a 342 embe-

révei, akik „inkább skót”-ként definiálták magukat, azt találjuk, hogy közülük mindössze 32-t (9 százaléknnyit) írhatunk le „megfeleltként” (tehát olyanként, aki támogatta a függetlenséget és az SNP-re szavazott). A 102 ember közül, aki vállalja a kizárólagosan skót identitást, 32-en (31 százalékuk) „felelt meg”. Ezek az adatok nagyjából megegyeznek az 1992-es felmérés eredményeivel, ahol is 12 százaléka az „inkább skót”-oknak és 26 százaléka a kizárólagosan skót identitásúaknak „felelt meg”. Ki kell emelni, hogy azon 546 skót közül, akik skót identitásukat helyezték előbbre az 1997-es felmérésben, 324-en (59 százalékuk) nem támogattasem az SNP-t, sem a függetlenséget. Ebből az következik, hogy a skót identitás és a skót nacionalizmus két legnyilvánvalóbb politikai megnyilvánulása között nem lehet egyszerű megfelelést találni.

Két további dolgot kell megemlítenünk. Először is meglepőnek tűnik, hogy az SNP-re szavazás és a függetlenség támogatása csak kismértékben fedi egymást. Egészen pontosan: 1997-ben az SNP-szavazók 43 százaléka nem támogatta azt a politikát, ami az SNP programjának alapját adta. A második említésre méltó észrevétel, hogy az SNP azoknak a szavazóknak mindössze egyharmadát nyerte meg, akik a függetlenséget támogatták. Igazából a függetlenséget támogatók közül többen (37 százalékuk) szavaztak a Munkáspártra, mint az SNP-re (33 százalék). Hogyan magyarázhatjuk ezeket az eredményeket? Az egyik lehetséges magyarázatot az Egyesült Királyság-beli többségi választási rendszer adhatja, ahol is előfordulhat, hogy a pártok ún. „taktikai szavazatokat” kapnak, melyek nem feltétlenül esnek egybe azzal, amit a választók valójában támogatnak. Más szóval, sokan szavaznak valamely pártra, miközben a másikra szeretnék leadni a szavazatukat. Szerencsére a választási felmérés rákérdez a pártpreferenciára is, s nem csupán a leadott szavazatra, így lehetővé válik a „taktikai szavazatok” ellenőrzése. Bár az SNP szavazói és támogatói között van némi eltérés a függetlenség támogatását illetően, ez mégis elhanyagolható, és nem ássa alá azt a végkövetkeztetést, miszerint az SNP szavazóinak/támogatóinak jelentős része *nem* támogatja a skót függetlenséget; ezzel egyidejűleg a függetlenség támogatóinak nagyobb hányada *nem* az SNP-vel szimpatizál.

Világos, hogy a skótok többsége számára az erős skót identitás nem egyenlő az SNP és a függetlenség támogatásával. Ennek megértéséhez a skót nemzeti identitást és nacionalizmust kell jobban megértenünk. A

nacionalizmus-definíciók és következtetésképpen a nemzeti identitás és nemzeti érzelmek magyarázatai gyakran hangsúlyozzák a politikai törekvést, amit Giuseppe Mazzini a következőképpen fejtett ki: „minden nemzet egy állam, és csak egy államjár az egész nemzetnek” (lásd Hobsbawm 1990: 101). Ez az oka annak, hogy eredeti feltevésünk, miszerint az erős skót identitás szoros kapcsolatban állhat a skót politikai nacionalizmussal, egy elfogadható kiindulópontnak tűnt. Azonban az az elképzelés, hogy a skót nemzeti identitás szoros kapcsolatban állna az önálló államiságra törekvő politikai elképzelésekkel, nem egyezik a fent bemutatott adatokkal. Sokan azok közül, akik erős skót identitással rendelkeznek, nem szeretnék egy Egyesült Királyság nélküli skót jövőt látni, és emiatt nem is támogatják azt a pártot, amely mindössze egy ilyen jövőképet tud felmutatni. Hasonlóképpen jelentős nagyságú az a kisebbség, amely szívesebben látná Skóciát független államként, és mégis erős brit identitással rendelkezik, vagy azt a pártot támogatja, mely Skóciát Nagy-Britannián belül kívánja tartani. Mindebből az következik, hogy empirikus adataink magyarázatához a skót nacionalizmus és nemzeti identitás kérdéséhez más oldalról kell közelítenünk.

A „meg nem felelés” magyarázata

Bizonyos mértékig a „megfelelés” tézisnek nem sikerül különbséget tennie a N(n)acionalizmus „nagybetűs” és „kisbetűs” esetei között. Ha leszűkítjük a skót nacionalizmust a függetlenség és/vagy az SNP támogatóira (vagyis a Nacionalistákra), az egy szűk és félrevezető megközelítést eredményez. Skóciában elképzelhető, hogy valaki kulturálisan azonosul a skótokkal anélkül, hogy ennek bármiféle politikai színezete is lenne. (Lásd Bennie és munkatársai 1997; Nairn 1995.) A skót nacionalizmus tehát magában foglalja mindazokat, akik erősen hisznek Skóciában mint nemzetben, de nem feltétlenül támogatják az SNP-t és/vagy a függetlenséget. A skót nacionalizmus politikai aspektusát sem szabad erre a két dologra leszűkíteni. Egy munkáspárti, egy liberális demokrata párti vagy akár a konzervatívokra leadott szavazat is értékelhető egy teljes mértékben „skót” szavazatként. Ezt az is alátámasztja, hogy egy jelentős hányada azoknak,

akik a függetlenséget támogatják, „unionista” pártokra szavaznak. A skóciai politikai élet nem jellemezhető a „nacionalisták” és az „unionisták” közötti polarizáltsággal (tehát az Egyesült Királyságban maradni, illetve azt elhagyni kívánók közötti eltéréssel). A devolúció és a függetlenség - amik a skót nacionalizmus reformista és szeparatista tendenciáit jelzik— nem különíthetők el oly könnyedén, mint azt feltételeznénk: a gyakorlatban a brit állam problematikus volta miatt ezeket a tendenciákat nehéz elkülöníteni és a skót nacionalista diskurzus mindig kétértelműen fogalmazott a szeparatizmus (függetlenség), illetve az önkormányzatiság különböző formáival kapcsolatosan (Keating 1996:184).

A „meg nem felelés” másik magyarázata lehet annak felismerése, hogy az SNP és a Skót Munkáspárt nagyon sok hasonlóságot mutat. Láttuk, hogy bár a Munkáspárt vehemensen ellenzi a skót függetlenséget, mégis jelentős az a kisebbség a párt támogatói között, akik támogatnák ezt az alkotmányos opciót. A hasonlóságok ezen is túlmennek, pl. mindkét párt hasonló politikai magatartással és hasonló értékek propagálásával próbálja megnyerni szavazóit. Az SNP-n belüli baloldali fordulat és a Munkáspárt fokozódó lelkesedése az alkotmányos reformok irányában azt eredményezte, hogy a két párt „ugyanabban a vízben halászik” (Brand és munkatársai 1994:626). A pártok közötti hasonlóság visszavezethető a skót identitás („skótság”) előtérbe helyezése és a szociáldemokrata értékek közötti nyilvánvaló kapcsolatra, amit röviden „jóléti nacionalizmusnak” is nevezhetünk: a nacionalista és a baloldali értékek tudatos összekapcsolása mind az SNP, mind a Munkáspárt által oda vezetett, hogy ez a két dimenzió mára összekapcsolódik a társadalom politikai ethoszában (Brown és munkatársai 1999:90-91).

Ezeknek a hasonlóságoknak az ismeretében a két fent jelzett kisebbségi csoport - azaz azok az SNP szavazók, akik támogatják a függetlenséget, és azok a munkáspárti szavazók, akik nem - sokkal kevésbé tűnik rendelkezésnek.

Most már világos, hogy a skót nacionalizmust egy tágabb keretben kell értelmeznünk, mint amit Mazzini és Gellner nyújtanak. Ha ez a keret *túl* tágan tűnik - hiszen azt implikálja, hogy az összes skót nacionalista - akkor tudnunk kell, hogy pontosan ez az, amit a felmérések mutatnak! Az eltérések és a „meg nem felelések”-ből nem azt a következtetést kell

levonnunk, hogy a skót nacionalizmus alapvetően tagolt és gyenge, hanem ellenkezőleg, hogy széles körű és erős. A skót nemzeti identitás egészséges: a skótok nagy többsége rendelkezik skót identitással és azt előbbre helyezi a brit identitásnál. Világos, hogy a skót identitás nem egy homogén és hegemón réteg kiváltsága, ezenfelül a skót identitást nem lehet egyértelműen levezetni a politikai viselkedésformákból.

Végső megjegyzések: Milyen jövő jósolható?

Mit tartogat a jövő az „új” Skócia számára és a skót nemzeti identitás számára? Úgy tűnik, hogy a skótok többsége nagy reményeket fektetett az új parlamentbe, amit az a tény sem homályosíthat el, hogy az 1999. májusi skót parlamenti választásokon meglehetősen alacsony volt a részvételi arány. (Brian Taylor újságíró ezt a kiábrándultságot „ellenszenvfaktornak” nevezte az alacsony részvétel miatt.) Az 1997-es népszavazási tanulmány szerint a skótok háromnegyede azt állította, hogy a népszavazás eredményei „nagyon foglalkoztatják”, és 81 százalékuk úgy érezte, hogy jobban bíznának egy skót kormányban, míg az Egyesült Királyság kormányában bízók aránya csak 35 százalék volt. A skót parlamenttel szemben magas elvárásokat állítottak, többek között, hogy képes legyen javítani a társadalmi és gazdasági körülményeken, és úgy látszik, a skótok abba is beletörődtek, hogy ezt magasabb adókkal lehet csak elérni. Ez alátámasztja a „jóléti nacionalizmusról” mondottakat, miszerint is ez a parlament támogatásának egy fontos eleme:

A skót narlamenttol várt hatások a következő területeken

%	Jobb	Rosszabb
skót gazdaság	50	13
az oktatás színvonala	68	3
az egészségügyi ellátás színvonala	62	6

A skót parlamenttől várt hatások a következő területeken

%	Magasabb	Alacsonyabb
munkanélküliség aránya	17	41
adózás szintje	72	4

A népszavazási tanulmány feltette azt a kérdést is, hogy mennyire tartják valószínűnek, hogy Skócia húsz éven belül független lesz. Mivel a skótok többsége úgy találja, hogy ez elképzelhető, feltételezhetjük, hogy Skócia Egyesült Királysághoz fűződő viszonyát nem világitottuk meg kellőképpen:

Mekkora a valószínűsége, hogy húsz éven belül Skócia független lesz?

%	
nagyon valószínű	18
meglehetősen valószínű	41
meglehetősen valószínűtlen	24
nagyon valószínűtlen	15
N =	657

Konklúzió

A fenti érvelésből az derült ki, hogy a skót nacionalizmus és nemzeti identitás erős és széles alapokon nyugszik és nincs okunk azt feltételezni, hogy ez nem lesz így a belátható jövőben is. A skóciai politikai események - és a további politikai változások iránti magas igény - biztosították, hogy a nemzeti identitás a Skóciáról folyó jelenlegi diskurzusok előterében legyen. A skót identitás egyaránt megtalálható osztálykülönbségek, politikai meggyőződés, nem, kor, régió, jövedelem és vallásra való tekintet nélkül mindenütt, és ezenkívül még kiegészül egy erős „állampolgári” és befogadó jelleggel. Mivel a skót elképzelések területi közösségre vonat-

koznak, és nem etnikai vagy származási alapon szerveződött közösségre, óvatosan néhány optimista következtetést vonhatunk le a nacionalizmus és az identitásjövőbeni alakulásáról Skóciában.

Fordította: Vidra Zsuzsanna

JEGYZETEK

¹A tanulmány a *Regio* számára íródott.

²Non-alignment.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, B.: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983, Verso.
- Bennie, L.,-Brand, J.-Mitchell, J.: *How Scotland Votes*. Manchester, 1997, University Press.
- Bond, R.: Squaring the Circles: Demonstrating and Explaining the Political „Non-alignment” of Scottish National Identity. In *Scottish Affairs*, (megjelenés alatt).
- Brand, J. Mitchell, J.-SurrIDGE, P.: Social Constituency and Ideological Profile: Scottish nationalism in the 1990s. In *Political Studies*, XLII, 1994, 616–629.
- Brown, A.–McCrone, D.–Paterson, L.–SurrIDGE, P.: *The Scottish Electorate: The 1997 General Election and Beyond*. Basingstoke, 1999, Macmillan.
- Brubaker, R.: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge (Mass.), 1992, Harvard University Press.
- Buce, S.: A Failure of the imagination: ethnicity and nationalism in Scotland's history. In *Scotia: Interdisciplinary Journal of Scottish Studies*, XVII, 1993, 1–16.
- Colley, Linda: *Britons: Forging the National, 1707–1837*. New Haven, 1992, Yale University Press.
- Gellner, E.: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983, Basil Blackwell.
- Hobsbawm, E.: *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990, Cambridge University Press.
- Keating, M.: *Nations Against the State: the new politics of nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*. Basingstoke, 1996, Macmillan.
- McCrone, D.: *The Sociology of Nationalism: Tomorrow's Ancestors*. London, 1998, Routledge.

- Moreno, L.: *Decentralisation in Britain and Spain: the cases of Scotland and Catalonia*. PhD-thesis, 1986, University of Edinburgh, August.
- Nairn, T.: Upper and Lower Cases. In *The London Review of Books*, 1995. augusztus 24.
- Nairn, T.: *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. London, 1997, Verso.
- Penrose, J.: Reification in the Name of Change: the impact of nationalism on social constructions of nation, people and place in Scotland and the United Kingdom. In Jackson, P. és Penrose, J. (szerk): *Constructions of Race, Place and Nation*, London, 1997, UCL Press.

DEVOLUTION: THE SCOTTISH MODEL

After an absence of almost 300 years, the first elections for the newly established Scottish Parliament took place. The articles of this section present the Scottish question from several points of view. Robert Christian Thomsen's introduction gives a general overview of the major issues of Scottish history and politics, and refers to the questions raised during the elections and the piecing-together of the new Parliament. David McCrone's article examines the problematic issue of defining Scotland; is it a nation, a country, a distinct society, or all three at the same time? Neil MacCormick's article presents the constitutional questions regarding the status of Scotland within the United Kingdom. Ross Bond and Michael Rosi analyse the relation of Scottish national identity and voting preferences in Scotland.

KISEBBSÉGPOLITIKA ÉS ÁLLAMPOLGÁRSÁG

STEFANO BOTTONI

A külföldön élő olaszok választójogáról

1999. szeptember 29-én az Olasz Köztársaság szenátusa végérvényesen jóváhagyta a 2509-B. jelű törvényjavaslatot, amely az alkotmány 48. cikkelyét módosítja. A második bekezdésbe („A választójog egyéni, egyenlő, szabad és titkos. Gyakorlása állampolgári kötelesség.”) a következőket iktatta be: „A törvény meghatározza a külföldön tartózkodó állampolgárok választójoga gyakorlásának követelményeit és módozatait, és biztosítja ténylegességét. Ennek érdekében külföldi szavazóközterjőn létre a mindkét parlamenti házba való választásra, amelyekhez annyi mandátum adódik hozzá, ahányat az alkotmányos norma, illetve a törvény által megállapított kritériumok előírnak.”¹

Az alkotmánymódosításnak az a célja, hogy szabályozza és megkönnyítse a választójog gyakorlását azoknak az olaszoknak a számára, akik állandóan külföldön tartózkodnak, de megtartották olasz állampolgárságukat és minden vele kapcsolatos jogot és kötelességet.

1948, azaz a köztársasági alkotmány életbe lépte óta a külföldön tartózkodó olaszoknak joguk volt arra, hogy részt vegyenek az olasz politikai és közigazgatási választásokon, de joguk gyakorlása érdekében Olaszországba kellett utazniuk, és annak a helyhatóságnak a szavazóhelyiségében adhatták le voksukat, ahonnan származtak, s amelynek választási jegyzéke tartalmazta a nevüket.

Ily módon sokaknak - különösen az amerikai és óceániai földrészen élőknek - nemigen volt lehetőségük arra, hogy részt vegyenek annak az országnak a demokratikus életében, melynek beszélték a nyelvet, megtartották a kultúráját, és ahol esetleg adót is fizettek.

A törvény előterjesztőinek az volt a meggyőződése, hogy amennyiben a külföldi olaszoknak biztosítják, hogy helyben szavazhassanak a nemzeti parlamentbe küldendő saját képviselőikre is, az végre hozzájárulhat a határon túli olaszok valódi megismeréséhez.

A politikai pártok széles konszenzusra jutottak, ami a jobboldali Alleanza Nazionaletól a legnagyobb kormányzó pártig, a Democratici di Sinistráig terjedt, és csak a német nyelvű kisebbséget képviselő Südtiroler Volkspartei adott hangot ellenvéleményének. A szenátusban 205-en szavaztak a javaslat mellett, 17-en ellene, 13-an pedig tartózkodtak.²

A probléma sokkal összetettebbnek bizonyul, mint az első látásra tűnik, ha jogi, politikai, szociológiai és statisztikai aspektusaira gondolunk. Mielőtt az új törvény technikai oldalait elemeznénk, szemügyre kell vennünk az olasz emigrációval kapcsolatos adatokat, hisz valójában ez a probléma történelmi gyökere.

Az ISTAT (Központi Statisztikai Hivatal) nemrég közzétett adatai szerint 1876 és 1987 között 26 706 581 ember vándorolt ki Olaszországból, s közülük 14 159 120 telepedett le más európai országokban.³ A külföldi olaszok *L'Italia nel mondo (Olaszok a nagyvilágban)* című folyóiratának interneten található adatai⁴ arról szólnak, hogy az 1861 és 1985 közötti időszakban 29 036 000 ember (körülbelül 22 millió férfi és 7 millió nő) vándorolt ki, de közülük 10 275 000 később visszatelepült. A negatív egyenleg eszerint a vizsgált időszakban majdnem 19 millió ember. (A mai olasz népesség száma mintegy 57 millió.) A kivándorlás célszágait és területeit elemző statisztikai táblázatból pedig az derül ki, hogy a vizsgált időszakban 6 322 000 ember távozott Franciaországba (ebből 3 350 000 maradt ott és telepedett le), 3 458 000 Németországba (ebből 2 413 000 maradt ott), 4 604 000 Svájcba (2 546 000 maradt), az Egyesült Államokba és Kanadába 6 201 000 (5 480 000 maradt), Argentínába 2 941 000 (2 191 000 maradt), Brazíliába 1 432 000 (1 270 000 maradt), végül Ausztráliába 396 000 (304 000 maradt).

A bonyolult statisztikai számítások, melyek az 1945-től a 80-as évek közepéig tartó periódus kiáramlásának adatai alapján készültek, megállapították, hogy a külföldön élő olaszok és olasz származásúak száma 55 és 65 millió közé tehető⁵; ha ez a szám megbízható, akkor ma minden második olasznak van legalább egy rokona kivándorolt honfitársaik körében. A jelen-

ség tehát megrendítő (jó néhány kutató egyenesen „olasz diaszpóráról” beszél), akár tömeges arányait tekintjük, akár azt a hosszú időszakot, amelyben a folyamat lezajlott, vagy ha azt a tényt nézzük, hogy minden olasz tartományból - északról délre - nagyobb aránytalanságok nélkül vándoroltak ki az emberek.

Több közép-európai országgal - így Magyarországgal - is ellentétben, a 20. századi olasz emigrációnak (ami 20 millió embert érintett) nem annyira politikai, vallási vagy etnikai okai voltak, hanem inkább az eredményezte, hogy odahaza nem voltak meg a tisztas megélhetés feltételei. Emiatt az emigránsok nagy része nem érzett kényszert arra, hogy azonnal és tökéletesen beilleszkedjen a fogadó ország nyelvi és kulturális közegébe, hanem érzelmileg továbbra is szülőhazájához kötődött, és a politikai és társadalmi események iránt is érdeklődött.⁶

Érdeklődésüket az olasz politika és közigazgatás vezető rétege mind- eddig nem viszonzta, bizonyos értelemben a társadalom jelentős része sem, amely nehezen hajlik arra, hogy a képviseletijogot azok az állampol- gárok is megkapják, akik - ha ideiglenesen is — nem élnek olasz földön. Az alábbiakban még visszatérek erre.

Az 1945 utáni negyven év alatt az olasz politika szinte teljes érdekte- lenséget mutatott a külföldön élő, nagy létszámú nemzeti közösség iránt, nem tette lehetővé, hogy gyakorolják a választás alkotmányban szentesített jogát és kötelességét, érdekvédelmük megoldatlan maradt (pl. a munkahe- lyi biztonságról szóló normák figyelembevételében), szervezeteik kulturá- lis és oktatási tevékenységét nem támogatta (így a Societ à Dant e Alighierit sem, amely a z egész z világo n terjeszt i a z olasz nyelvet).⁷ Olaszország mint rendszer, nem tudta aktiválni „természete s nagyköveteit ” sem , pedig egy- fajta befolyásoló tényezőt jelentenének a nagyvilágban.

Ebben a kérdéskörben is van néhány adatunk, ezek érthetővé teszik a probléma nagyságát. 1997-ben a Banca d'Italia által közzétett adatok szerint a külföldi olaszok 3 933 milliárd lírát küldtek Olaszországba valutában, átutalás révén. A Külügyminisztérium 1997-es költségvetésében⁸ „a kíván- doroltakkal kapcsolatos szolgáltatások” címén 146 675 millió lírát különít- tett el, ami 5,77 százaléka a minisztérium teljes költségvetésének.⁹

Az elmúlt években Olaszország hatalmas késéssel, de mégis észrevet- te, hogy a külföldi olaszok nemcsak átutalásokkal és beruházásokkal járul-

nak hozzá az olasz kereskedelmi mérleghez, hanem az olasz áruk és szolgáltatások közvetlen és közvetett külföldi kereskedelmével, a visszalátogató turizmussal és a technológiai emigrációval is.

A külföldi olaszok szükségletei iránti érdeklődés megújulásának első jelét a 368/1989. számú törvény adta, mely létrehozta a CGIE-t (Consiglio Generale degli Italiani all'Estero), a Külföldön Élő Olaszok Általános Tanácsát, amely tanácsadói feladatokat lát el a kormány és a parlament mellett a külföldi olaszok érdekeivel kapcsolatos témákban.¹⁰ A működését 1991. december 12-én megkezdő CGIE-t az évente kétszer ülésező közgyűlés, a kontinentális bizottságok és a tematikus bizottságok alkotják, 94 tagja van, akik közül 29-et a miniszterelnök dekrétuma nevez ki (közülük 10-et a nemzeti emigrációs szervezetekjelölése alapján), 9-et a szakszervezetek és érdekvédelmi szervezetek jelölése, 7-et a politikai pártok jelölése alapján, míg 65-öt közvetett módon választanak a helyi választási gyűléseken keresztül, melyeket a COMITES (Comitati degli Italiani all'Estero), a Külföldön Élő Olaszok Bizottságai szerveznek. Ezeket a bizottságokat a 205/1985 sz. törvény hozta létre, és 1986 óta a világ minden olyan országában működnek, ahol legalább 300 olaszt nyilvántartanak.

Ebben a kétszintes, összetett képviseleti rendszerben a CGIE feladata lett az, hogy egyeztesse a kormánnyal az olasz politika alapjait (az oktatás, kultúra, szociális védelem, információáramlás állami támogatását, a gyenge hatékonyságukról ismert konzulátusi szolgáltatások reformjának fő vonalait), míg a COMITES azzal foglalkozik, hogy az adott ország területén előmozdítsa a közösségek legkülönbözőbb szociokulturális és gazdasági tevékenységeit, védelmezze őket a visszaélésektől és a diszkriminációtól, és kötelező érvényű állásfoglalást adjon az állami támogatás iránti igény kérdésében.

Egyes olasz emigráns szervezetek bírálják ezeket a szerveket. Az egyesült államokbeli székhelyű Movimento Politico Italiani nel Mondo (az Olaszok a nagyvilágban nevezetű politikai mozgalom) rámutat arra, hogy az elmúlt évtized egymást követő kormányai mellett működő CGIE lényegében nem törődött azzal, hogy valódi támogatást és védelmet nyújtson a közösségeknek, és politikájában a sok szándéknyilatkozatot kevés valódi tett követte, míg a COMITES szerveinek felrója, hogy a képviselet alapja szűk (az utolsó, 1997-es választásokon csak 20 százalék szavazott,

azaz a 23 érintett ország 2 621 145 szavazati joggal rendelkező lakosa közül mindössze 535 541-en); hogy üléseik titkosak (és évente csak kettőt tartanak), s ezért valójában zárt szervezetekké váltak, így nehezen kerülhetik el annak a veszélyét, hogy egy könnyen irányítható érdekközösség alakul ki körülöttük; továbbá az elnök, az elnökhelyettes, a titkár és a pénztáros által alkotott végrehajtó tanács központi szerepét is nehezményezi.¹¹

Bár tevékenységükben sok a hiba, ezek a képviselői szervek mégis egy hatékony nyomásgyakorló lobbisták működtek a választójog és az olasz állampolgárság teljes elismertetésének terén. Emlékeztetnünk kell rá, hogy még harminc évvel ezelőtt is az volt a gyakorlat, hogy amennyiben valaki más országba költözött, törölték a nevét lakóhelyének nyilvántartásaiból, tehát valójában „nyoma veszett”. A 470/1988. sz. törvény nyomán és a II. nemzeti emigrációs konferenciához kapcsolódva létrejött AIRE (Anagrafe degli italiani residenti all'estero, azaz a külföldön tartózkodó olaszok anyakönyve, amelyben nyilvántartják azokat az olaszokat, akik több mint 12 hónapja élnek külföldön) megtette az első lépést az olasz állampolgársággal és útlevéllel rendelkező, külföldön tartózkodó olaszok megbízható összeírása felé. A 91/1992. sz. törvény elfogadta, hogy a kellő feltételek megléte esetén az olasz állampolgárság visszaszerezhető legyen (erre 1992 és 1994 között körülbelül 40 000 ember adott be kérvényt), s egyidejűleg a kettős állampolgárság intézményét is bevezette.¹²

Az így keletkező probléma azonban máig megoldatlan: az alkotmánymódosítás 1999. szeptember 29-i jóváhagyása után egy olasz sem tudja pontosan Olaszországban, hogy hány külföldön élő honfitársának van választójoga. Ez amiatt lehetséges, mert jelentős eltérés van a külügyminisztériumhoz tartozó konzulátusi anyakönyv (Anagrafe Consolare) becslései (az utolsó rendelkezésre álló adatuk szerint 1999. október 15-ig 3 737 708 személyt írtak össze)¹³ és az AIRE adatai (2 692 725) között.¹⁴ Antonello Pietroboni, a Külföldön élő olaszok osztálya igazgatójának nyilatkozata szerint ez azzal magyarázható, hogy az AIRE még nem fejezte be a nyilvántartásba vételt¹⁵. Másrészt az AIRE-be való feliratkozás nem kötelező, hanem önkéntes, és a diplomáciai állomáshelyek számának csökkentése sem kedvez ennek. Egy fontos szubjektív tényező is közrejátszik még: ha valaki feliratkozik, azonnal „látható” lesz az olasz bürokrácia, például az állampénztár és a honvédelmi igazgatás számára. A hivatali apparátus szervei

között kommunikációs problémák is adódnak, mivel az AIRE a belügyminisztériumhoz tartozik, ám ez a szervezet az adatok továbbítását 1993 óta az egyes helyhatóságokra bízta, nekik kellene tehát nyilvántartaniuk a külföldi olaszokat, és jelezniük, hogy közülük kik gyakorolhatják választójogukat. A helyhatóságok viszont nemigen hajlanak az együttműködésre, mert híján vannak a pénzügyi eszközöknek és a telekommunikációs rendszernek, amik ahhoz kellenének, hogy nyilvántartásba vegyék a külföldi olaszokat, különösen a második vagy a harmadik generációhoz tartozókat.

Nem ez az egyetlen akadály annak útjában, hogy ténylegesen elismerjék a külföldi olaszok választójogát. Még két problémakör van, az egyik politikai (a parlamenti munkához fűződik), a másik pedig kulturális (az olaszok társadalmi lélektanával kapcsolatos).

Az első probléma abban áll, hogy az alkotmány 48. cikkelyének módosítása nem elegendő a választójog gyakorlati bevezetéséhez. A parlament azt az eljárást választotta, hogy a „Külföldi Szavazóközvet” részéről új képviselőket és szenátorokat vesz be a két házba (a képviselőház alkotmányos ügyek bizottsága által jóváhagyott törvénytervezet 16 képviselőről és 8 szenátorról szól) a jelenlegi tagok mellé, akiknek a számát (630, illetve 315) az alkotmány 56. és 57. cikkelye rögzíti. Először tehát alkotmánymódosításra lesz szükség ezekben a cikkelyekben (azzal az összetett mechanizmussal együtt, amiről az alkotmány 138. cikkelye intézkedik, és kettős szavazást ír elő három hónap különbséggel), majd rendes törvényre, ami a szavazás módjáról és az olasz közösségekben megválasztandó képviselők kampányának szabályzásáról intézkedik.¹⁶

A következő hónapokban vagy években tehát az alábbi fő problémákkal számolhatunk:

- a választójog és a részvétel szabályzásával: választójogot azok kapnának, akik az AIRE nyilvántartásában szerepelnek (2 692 725), még akkor is, ha a konzulátusi anyakönyv listáján egymillióval többen vannak, az elhunytak nyilvántartásba vételének vagy az egyik körzetből a másikba való áttérés okozta késedelem miatt;

- a szavazás módszerével: a parlamenti vitában felmerült, hogy a pártok többsége előnyben részesítené a „levelező” vagy Olaszországban történő szavazást a konzulátusokon való szavazással szemben, mert a távolságok helyenként óriásiak;

- kérdés, arányos vagy többségi választási rendszer legyen ebben a 24 kerületben: a politikai csoportosulások még nem állapodtak meg ebben, ezért áprilisban népszavazást tartanak a választójogi törvényről, és a parlament valószínűleg az eredmény figyelembevételével hozza majd meg a törvényt;

- a választási kampány: néhány ország, köztük Kanada és Ausztrália, nem fogadják szívesen a kettős választójog ötletét, esetleg el is vennék az állampolgároktól annak jogát, hogy a nemzeti parlamentre szavazzanak. Ebben az esetben az olaszok nagy része lemondana arról, hogy az olasz parlamentre szavazhasson. Az USA viszont azt kifogásolja, hogy az olasz parlament választási kampánya a saját területén zajlana. Ezért pontos kétoldalú megállapodásokat kell kötni azokkal az országokkal, melyek a legnagyobb olasz közösségeknek adnak otthont.

Utalunk kell arra a „pártsemleges” bírálatra is, amit Giovanni Sartori, a New York-i Columbia Egyetem neves politológiai professzora adott a már elfogadott törvénytervezetről¹⁷. Más véleményformáló személyiségekkel és politikusokkal ellentétben nem azt vitatja, hogy van-e joguk a külföldön élő olaszoknak a választójog gyakorlására, hanem annak a módját, ahogyan a törvény a megvalósításáról rendelkezik. Röviden: kivihetetlenek, abszurdnak és szégyenletesnek tartja azt az elgondolást, hogy egy különleges „külföldi szavazókerület” hozzanak létre, és ebben gyűjtsék össze a világban élő mintegy 3 millió olasz szavazatait. Kivihetetlen, mert a jelöltek nehezen mutatkozhatnának be a szavazók előtt minden kerületben, hiszen ezek olykor országnyi nagyságúak; abszurd, mert megítélése szerint a képviselő csak virtuális lehet, mivel nem kötődik területhez vagy szakmai kategóriához; és szégyenletes, mert a „külföldi szavazókerület” (Sartori afféle gettónak tartja, amelyben a határon túli szavazatokat gyűjtik) létrehozásának valódi oka az, hogy minden politikus fél attól, hogy az emigránsok szavazatai - ha az egyes olaszországi választási kerületekbe érkezének be - sok esetben módosíthatnák az eredményt az egyfordulós, többségi rendszer következtében.

Sajnos egyelőre még meg sem kezdődött a vita erről a fontos cikkelyről, de a politikusok (legalábbis a hivatalos nyilatkozatok szintjén) máris kedvezően fogadták a törvényt. Ennek ellenére a reform parlamenti továbbvitele korántsem biztos - az olasz politika jellemzői, bizantinizmusa és közismert kiszámíthatatlansága miatt.

Mindazonáltal a külföldön élő, kettős állampolgárságú olaszok választójának keresztülvitelét tartósan gátló akadály kulturális és pszichológiai természetű. Kétségtelen, hogy az utóbbi években a határokon belüli és kívüli olaszok kezdték megismerni egymást, felfedték kilétüket egymás előtt. Fontos, hogy a „hivatalos” Olaszország végre elismerte a probléma létét, amelyről évtizedeken át egyetlen politikai vagy közigazgatási szinten sem vettek tudomást. A politikai és parlamenti baloldal ma azt próbálja orvosolni, hogy mintegy negyven éven át hevesen ellenezte az emigránsok választóját (ugyanis az emigránsokat, főleg az amerikaiakat, egyöntetűen harcos antikommunistának tekintette), és vállalja a konfrontációt abban a témában is, mely mindeddig csak a jobboldal, főleg az Alleanza Nazionale szívügye volt. A külföldi olaszok úgy látják, hogy ha nagyon lassan és megannyi ellentmondás árán is, de eljön annak az ideje, amikor az olaszok és olaszok közti új dialógus résztvevői lehetnek.¹⁸ Feledni szeretnék a szülőhaza múltbeli közönyét, ellenségeskedését és megalázó cselekedeteit, és remélik, hogy a jövőben egyfajta olasz Commonwealth tagjai lesznek. Am a „fal” még nem dőlt le. Egyrészt igaz Joel Kotkin, az amerikai szociológus megfigyelése, hogy az olaszok nem úgy viselkednek, mint a többi „globális törzs” (a zsidók, britek, japánok, kínaiak, indiaiak), akik gazdasági erejüket saját etnikai körükben olyan tényezőkkel fokozzák, mint az erős etnikai azonosságtudat, a nemzeti határokon túllépő kölcsönös bizalom, és a technológiai fejlődés iránti szenvedélyes érdeklődés.¹⁹ Másrészt, az olasz társadalomban még érzékelhető annak a politikai és szociális diskurzusnak az öröksége, amely a múltban az emigrációt az otthon maradt olaszok tudatára nehezedő súlyként kezelte, amitől csak akkor lehet megszabadulni, ha törlik emlékezetükből azt a gondolatot, hogy az emigráns olasz is a honfitársuknak számít, és minden ezzel járó joga és kötelessége megvan.

Az olaszok nagy részének ma is meglehetősen torz képe van külföldi honfitársaikról. Úgy vélik, hogy az olasz karakter klasszikus értékeinek anakronisztikus védelmezői ők, vagy legjobb esetben különös amerikaiak vagy németek, akik makacsul magukénak mondják azt az országot, melyben már nem élnek vagy nem is éltek soha.

Ezért figyelemre méltó, hogy az olasz kormány, mely a Világban Élő Olaszok III. konferenciájának előkészítésével foglalkozik, a korábbi, „Emigrációs konferencia” elnevezést megváltoztatta, és ezzel az új megkö-

zelistési módot hangsúlyozta: az olaszok jelenléte mögött nemcsak az emigráció gazdasági kényszerét látja, hanem annak lehetőségét is, hogy olyan közösségekként fejlődjenek tovább, amelyek „többszörösen összetettek, erős gyökerekkel rendelkeznek, számottevő a súlyuk, és befolyásuk van fontos geopolitikai térségekben”²⁰.

A probléma iránti újfajta érzékenység jelei tehát az olaszok nagy többségének értetlenségével és kitartó közönyével kereszteződnek. Elég, ha két példát idézek. *A La Repubblica* című haladó szellemű napilap 1998 júniusa és 1999 júliusa között telekommunikációs fórumot rendezett a külföldiek választójogáról, és több mint ezer véleményt gyűjtött össze az Olaszországban élőkől és a külföldiektől. Természetesen a külföldi olaszok szinte mindnyájan a választójog mellett sorakoztak fel, érveik pedig azt bizonyították, hogy a Raisat műholdas televízióknak és az internetnek köszönhetően kitűnően ismerik az olasz és a nemzetközi realitásokat. Idézték például a külföldön élő német állampolgárok választójogáról szóló, 1998 áprilisában életbe lépett törvényt (ez azoknak a németeknek ad szavazati jogot, akik 25 évnél nem régebben élnek külföldön); az 1998 júniusában kiadott belga törvényt, mely bevezeti a korábban megtagadott választójogot; de olyan országokat is említettek, mint Franciaország, ahol 1977 óta elismerik a 700 000 külföldön élő franciának ezt a jogát, és kétlépcsős, közvetett rendszerben működtetik, melyben először 150 tanácsost választanak, akik azután 12 szenátort jelölnek ki.

Az olaszok nagy többsége azonban az ilyen típusú választójog megadása ellen nyilatkozott, és olykor arról tettek tanúságot, hogy még a probléma létezésével szemben is türelmetlenek. Akik álláspontjukat érvekkel próbálták alátámasztani, általában az országhoz való kötődés területi koncepciójának kizárólagosságát hangoztatják. Sok olvasó és kommentátor igazságtalannak tartja, ha úgy adnak választójogot a külföldi olaszoknak, hogy előbb nem engedélyezik a csaknem másfél milliő törvényes bevándorlónak a legalább a közigazgatási választásokon való szavazást. Érvelésük arra az elvre épül, hogy az Olaszországban élő külföldiek közvetlenebb és intenzívebb kapcsolatot tartanak az országgal (itt fizetnek adót, itt dolgoznak és élnek családi életüket), mint a külföldön élő olaszok.

Mások azt hangsúlyozzák, hogy a külföldi olaszok közül sokaknak kevés információja van arról az országról, ahonnan származnak, illetve arra

a veszélyre mutatnak rá, hogy a televíziós tömegpropaganda - különösen a Silvio Berlusconi vezette párt, a Forza Italia propagandája - a jobboldalnak szerez szavazatokat.²¹

Nézzük a második példát is. 1999 októberében, az alkotmánymódosítás jóváhagyása utáni napokban egyetlen elemző cikk vagy kommentár sem jelent meg a fontosabb olasz napi- és hetilapokban vagy folyóiratokban.²² Ez megerősíti azt a benyomásunkat, hogy az olasz közvélemény még nem észleli jelentőségéhez mérten a problémát, nem érzékeli, hogy az állampolgárság és a jogi civilizáció strukturális problémájáról van szó, azaz arról, hogy az olasz útlevelel rendelkező állampolgároknak meg kell adni a jogot választójoguk gyakorolására, függetlenül attól, hogy hol élnek.

Nehéz ma megjósolni, hogy a külföldön élők szavazhatnak-e majd (s ha igen, hogyan) a 2001 áprilisában esedékes választásokon. Azonban magától értetődő, hogy ajog alkalmazásának tágabb kontextusba kell illeszkednie: két világnak kell itt párbeszédet folytatnia, együttműködni és felfedeznie egymást, annak a két világnak, amelyek a megmagyarázni próbált okok miatt mindmáig képtelenek voltak a kommunikációra.

Fordította: Erdőst Péter

JEGYZETEK

¹<http://www.senato.it>

²*Corriere della Sera*, 1999. szeptember 30.

³*LIMES*, 1998/1.23.

⁴<http://www.newsitaliapress.it>

⁵Külügyminisztérium, *Comunità Italiane nel mondo 1985-87 (Olasz közösségek világszerte, 1985-87)*, Róma, 1988. A jelentés 58, 5 millió másod-, harmad- és negyedgenerációs olasz származású emberről beszél.

⁶Ld. Lisa Forti, az olasz-argentín író nő cikkét, *LIMES*, 1998/1. 27-30.

⁷*LIMES*, 1998/1. 105. A Societ à Dant e Alighieri i 38 0 bizottságot számlál a világ 59 országában, ezek közül kettő Magyarországon működik.

⁸*Il Ministero degli Affari Esteri al Servizio del' Italia nel mondo* [A Külügyminisztérium és az Olaszország a nagyvilágban szolgálata] című fehér könyv. Róma, 1998.

⁹Interjú Pietro Fassinóval, aki 1998-ban a MAE másodtitkára volt. *LIMES*, 1998/1. 32.

¹⁰Igen részletes információk, angolul is, a <http://www.esteri.it> web-helyen.

¹¹<http://www.italiani-nel-mondo.com>

¹² *LIMES*, 1998/1. 22.

¹³<http://www.esteri.it>

¹⁴*Corriere della Sera*, 1999. szeptember 30. Azok az országok, ahol a legtöbb lehetséges olasz választó él (az AIRE nyilvántartása szerint) sorrendben a következők: Németország (415 ezer), Svájc (388 ezer), Franciaország (331 ezer), Egyesült Államok (240 ezer), Argentína (236 ezer), Kanada és Belgium (189 ezer), Ausztrália (124 ezer), Nagy-Britannia (118 ezer) és Brazília (75 ezer).

¹⁵ Hanganyag Antonello Pietroboni meghallgatásáról a Külföldi olaszok parlamenti bizottsága előtt, 1998. március 25.

¹⁶ *La Repubblica*, 1999. szeptember 30.

¹⁷ *Corriere della Sera*, 1999. szeptember 21.

¹⁸ Graziano Tassello: Esiste una politica italiana verso gli italiani all'estero? (Létezik-e olasz politika a külföldi olaszokkal kapcsolatban?) In: STUDI EMIGRAZIONE, Róma, 1998. 127. sz.

¹⁹ Idézi: La business community italiana nel mondo (Az olasz business community a világban) (többszerzős tanulmány) In: IMPRESA E STATO (A vállalkozás és az állam), a 22. számhoz kiadott melléklet, 1993. június.

²⁰ *LIMES*, 1998/1. 34.

²¹ Például Eugenio Scalfari, a *La Repubblica* című napilap alapítója*.

²² *La Repubblica*, *Il Corriere della Sera* (napilapok), *Panorama*, *L'Espresso*, *Diario della settimana* (hetilapok), *Il Mulino*, *Micromega* (kéthavonta megjelenő politikai és kulturális lapok).

GYERTYÁNFY ANDRÁS

A határon túli németek jogállása a magyar Schengen-probléma tükrében

Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása után új fejezet kezdődik majd a határon túli magyarok és az anyaország kapcsolatában. Az Unión belültre kerülő kisebbségek szempontjából ekkor a második világháború óta alighanem a legnagyobb - és egyelőre fölmérhetetlen - előrelépés következhet majd be, méghozzá a magyar-magyar és a szomszéd-magyar viszonylatokban egyaránt. A kívül maradó országok és az ottani magyarok viszont távolabb kerülnek Magyarországtól. Az új akadályok egyike lesz a Schengen névvel fémjelzett vízumkérdés. Azonban sokkal többről van szó: az Unió a személyek, áruk, szolgáltatások és a tőke szabad mozgására épül, kiegészülve az egyre szaporodó közös ügyekkel a mezőgazdaságtól a kultúráig. Ma a jogszabályok harmada-fele nem nemzeti, hanem uniós szinten születik meg. Az egész építmény alapelve pedig az, hogy a nemzeti - idegen megkülönböztetés helyébe *minden téren* az uniós - idegen megkülönböztetés lép. Minden tagállam igyekszik az egyre szűkülő nemzeti hatáskörök hatékony fölhasználására saját érdekei védelmében. A magyar politikának, a nagy változás küszöbén, először is a mozgásterét kell felderítenie. Az Unión kívül maradó magyar kisebbségek ügyében a kulcskérdés az, hogy lehet-e az etnikai-nemzeti összetartozás okán egy tagállamnak kivételt tennie egy Unión kívüli országgal - vagy annak egy régiójával - a gazdasági, politikai kapcsolattartásban, vagy az ország *bizonyos* polgáraival, például a személyforgalom vagy a munkavállalás terén. Általánosságban megállapítható, hogy a nyugati világrészjoga ma nem enged ember és ember között különbséget tenni úgy, ahogyan azt a római vagy a feudális jog tette. „Az emberek szabadnak és egyenjogúnak

születnek, és azok is maradnak" - hirdette meg a Függetlenségi nyilatkozat nyomán az Emberi és polgári jogok nyilatkozata. A római jogi *libertas* teljessége ettől kezdve minden embert egyformán megillet. A 20. századra sok minden más mellett eltűnt az a megkülönböztetés is, amelyet a *familia* (családi állapot) és a nem alapján tettek a korábbi jogrendszerek a szellemileg ép, nagykorú emberek között. A magyar alkotmány például kijelenti, hogy „biztosítja minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül” [70/A. § (1)]. Ugyanígy rendelkezik a német alkotmány: „Senkit sem lehet nemi hovatartozása, származása, faja, nyelve, hazája vagy eredete, meggyőződése, vallási vagy politikai nézetei miatt hátránnyal sújtani vagy előnyben részesíteni” [3. cikkely (3)]. A megkülönböztetésnek ma lényegében egyetlen elfogadott oka lehet, amit szintén a francia forradalom hirdetett meg: „Minden főhatalom lényegénél fogva a nemzetben gyökerezik”. A római jogi *civitas* az, ami tovább él a nemzetállami *állampolgárság* intézményében.

Németország határaitól keletre ma körülbelül kétmillió német él. Tekintélyes részük az elmúlt sötét évszázad viharaiiban hazáját igen, de állampolgárságát nem veszttette el. Az etnikai elvet náluk „fedezik” az állampolgársági elv. Más részüknél a német állam kénytelen etnikai megkülönböztetést alkalmazni, de ezt úgy teszi, hogy végeredményben - tudniillik bevándorlás útján - állampolgársági jogviszonyt teremt. A német jog ezért - bár mint látni fogjuk, konfliktusoktól terhelt - végül a nyugati jog ímént felvázolt hagyományaiiba illeszti bele a határon túli németekre vonatkozó rendelkezéseit.¹

A külföldön élő állampolgárok

A korábbi német területek lakossága

Németország háború előtti területének 24 *százaléka* (115 000 km²), lakosságának 14 *százaléka* (9,6 millió fő, majdnem 100 *százalékban* német nemzetiségű) Lengyelországhoz és a Szovjetunióhoz került az 1945-ös

potsdami egyezményel. Az NDK 1950-ben államközi szerződésben ismerte el a „lengyel-német államhatárt”. Az NSZK 1970-ben a moszkvai és a varsói szerződésekben ismerte el „Lengyelország nyugati államhatárát”, de kormánya a szerződések aláírása előtt jegyzékben közölte a nyugati hatalmakkal, hogy a *deutsche Ostgebiet*ről csak független össznémet kormány rendelkezhet véglegesen. A szerződések joghatálya ezért máig vitatott. Az Alkotmánybíróság nem volt hajlandó dönteni az ügyben, hanem kijelentette: „Az egyedüli szerződéskötés igényéről szóló politikai elméletről az Alkotmánybíróság sohasem nyilvánított véleményt. Nem volt, és most sincs oka arra, hogy megvizsgálja és eldöntse: következik-e az alkotmányból, hogy a Német Szövetségi Köztársaság egyedül, egész Németország nevében köthet szerződéseket”². Az 1970-es szerződéseknek a területekről lemondó hatályát a német alkotmányjogászok többsége nem ismerte el, hanem a keleti területeket ez után az időpont után is belföldnek tekintette. Az 1990. szeptemberi „négy plusz kettő” szerződésben, illetve a novemberi lengyel-német határszerződésben viszont Németország vitathatatlanul lemondott a háborúban elvesztett területeiről.³

A háború utáni kitelepítést és a későbbi kitelepülést követően a becslések szerint ma kb. 800 000 német él Lengyelországban, a kitelepítés sajátosságai miatt szinte kizárólag az egykori német területek lakosai és leszármazói (az Oroszországhoz tartozó kalinyingrádi területről viszont a háború után az egész német lakosságot kitelepítették).⁴ Állampolgárságuk kérdését az említett szerződések egyike sem érintette, sőt, az 1991 júniusában kötött lengyel-német jószomszédsági és barátsági szerződésben a felek kijelentették, hogy az állampolgársági kérdések rendezésétől eltekintenek. A döntő kérdés: következik-e a nemzetközi jog általános szabályaiából, hogy területváltozás esetén automatikusan megváltozik az ott élők állampolgársága? A német Alkotmánybíróság 1955-ben, az osztrák-német állampolgársággal kapcsolatban úgy vélte, hogy erre az esetre nincs általános nemzetközi jogi szabály.⁵ Az 1970-es szerződéseket becikkelyező törvények kapcsán pedig kijelentette, hogy azok nem eredményezték a német állampolgárság megszűnését, mert nem tartalmazzak erre vonatkozó rendelkezést, továbbá – a jövőre vonatkozóan is – hogy a német alkotmány (a 16. cikkely) megtiltja az államnak az állampolgárság megvonását.⁶ 1990 után volt, aki úgy vélte, megszűnt a most már végleg Lengyelországhoz,

illetve a Szovjetunióhoz került területeken élők német állampolgársága.⁷ E kérdésre az alkotmány és az állampolgársági jog mértékadó kommentátorai viszont az utóbbi években egybehangzóan nemmel felelnek. Érvelésük szerint az állampolgárság megváltozását szerződéssel szokás rendezni, ami az első világháború után Németország vonatkozásában megtörtént, de a második világháború után és azóta nem. Az egykori *Ostgebiete német polgárainak (és leszármazottaiknak) állampolgári jogviszonya változatlanul fennáll*, bár Németország „köteles hozzájárulni ahhoz, hogy a volt keleti területein élő polgárainak - akik rendszerint lengyel vagy orosz állampolgárok is egyben - állampolgársági helyzete tisztázódjék” (Müncch - Kunig), sőt, más vélemény szerint, köteles „azokat a polgárait, akik az utódállamok állampolgárságát megszerzik vagy megszerezték, az állam kötelékéből elbocsátani. *Elképzeltető és területváltozás esetén szokásos opciós jog biztosítása*” (Hailbronner — Renner).⁸ Ebben az ügyben mostanáig - a következő bekezdésben említett rendelkezés kivételével - semmi sem történt.

Az állampolgársági jogviszony természetesen a német állampolgársági törvény keretei között áll fenn. A törvény 1999-es gyökeres revíziója során új, a megszűnésre vonatkozó okot iktattak be (4. § 4. bek.). Eszerint a vér jogán való öröklődés megszakad a második külföldi generációnál: ha az 1999. december 31-e után külföldön született német polgár gyermeke is külföldön születik, már nem lesz német állampolgár. Viszont a szerzés mégis bekövetkezik, ha a születést egy éven belül bejelentik a német külképviseleten. A rendelkezés így hosszú távon a bizonytalan állampolgársági helyzet tisztázását fogja eredményezni, de semmiképpen sem a lengyelországi németek állampolgárságának akaratuk ellenére való megszűnését. A reformtörvény még egy, a külföldön élő állampolgárokat érintő megszűnésre vonatkozó okot is bevezetett: aki idegen fegyveres erőben *önként* - tehát nem hadkötelezettség alapján - és a német állam engedélye, illetve nemzetközi szerződés hiányában szolgálatot vállal, elveszti német állampolgárságát (új 28. §).

Korábbi megszűnési ok a 25. § szabálya, mely kimondja: akinek nincs *belföldi* lakóhelye, akkor, amikor *saját elhatározásából* másik állam polgárává válik, annak megszűnik a német állampolgársága. Mivel a lengyel, illetve szovjet állampolgárság megszerzése általában nem egyéni kérelemre történt, hanem kötelező eljárás során; továbbá - legalábbis Lengyelországban

- 1951 előtt befejeződött az állampolgárság rendezése, márpedig a keleti területek 1990-ig (de legkevesebb az említett szerződések 1972-es törvénybe iktatásáig) a német jog szerint belföldnek minősültek, e szakasz miatt csak a legkritkább esetben következhetett be az állampolgárság elvesztése. Többeket érinthetett viszont az 1953-ig hatályos 17. § 6. pont, mely szerint elveszti állampolgárságát az a német *no*, aki *idegen állam polgárával házasságot* köt.

Lengyelország nem ismeri el a kettős, lengyel és német állampolgárság létezését, bár nincs olyan egyezmény a két ország között, amely azt kizárná. A lengyel állampolgársági törvény 2. cikkelye szerint „aki a lengyel jog szerint lengyel állampolgár, annak idegen állampolgársága nem ismerhető el”. Ez azt jelenti, hogy a lengyelországi németek Lengyelország területén nem hivatkozhatnak német állampolgárságukból eredő jogaikra, például nem kérhetik a német külképviselet diplomáciai védelmét a lengyel hatóságokkal szemben. A német Alkotmánybíróság 1973-ban - az NDK kapcsán, de elvi élel - kijelentette, hogy „A Német Szövetségi Köztársaság számára egy német nem veszti el állampolgárságát azért, mert egy másik állam azt nem ismeri el. Egy ilyen el nem ismerést a Német Szövetségi Köztársaság jogilag nem értékelhet, annak nincs számára semmilyen joghatása.”⁹ A német állampolgárság megállapítását a Szövetségi Közigazgatási Hivaltól kell kérni. Igenlő válasz esetén a külképviseleti szerv útlevelet állít ki a kérelmező számára.

A háborúban megszállt területek német lakossága "

Jogi és történeti érdekessége miatt említem meg, hogy Németország nemcsak a volt területein élők állampolgárságát tartotta fenn, hanem azokét is, akik a háború alatt a megszállt területeken kapták azt. 1939 és 1942 között azok kaptak rendelettel német állampolgárságot, akiket német nemzetiségűeknek minősítettek. Elzász-Lotharingia és Luxemburg esetében a Szövetséges Főbizottág 1949-ben érvénytelenítette ezeket, az Ausztriára vonatkozó állampolgársági rendeletet pedig a német törvényhozás 1945-re visszamenőleg hatályon kívül helyezte az osztrák államszerződést követően.¹⁰ A Csehországban, a Litvániától visszacsatolt Memel-vidéken, Lengyelországban és Ukrajnában kiadott rendeleteket viszont egy 1955-ös

törvény fönntartotta a hatályukban azokra vonatkozóan, akik német nemzetiségűek, és akik ezt kifejezett nyilatkozattal nem zárták vagy zárják ki további egy éven belül. Ez a törvény első látásra a nemzetközi jogba és így a nemzetközi jog elsőbbségét előíró német alkotmányba ütközik. A nemzetközi jog szerint ugyanis a háborús megszálló hatalom intézkedései érvénytelenek, amiből következik, hogy az 1955-ös törvény ugyan visszamenőleges hatállyal, de csak frissen adományozhatott állampolgárságot. Ehhez viszont a nemzetközi jog azt követeli meg, hogy szoros, belső kapcsolat álljon fenn az állam és az érintett személyek között, ilyen például a *ius soli* vagy a *ius sanguinis* elve. Ez 1955-ben nem teljesült.

Ezen a ponton rá kell mutatni arra, hogy a Kelet-Európában élő németekre vonatkozó jogalkotást a súlyos szükséghelyzet határozta meg. A háború befejezésekor a becslések szerint 18 millió német élt az Odera-Neisse-határvonaltól keletre, ebből csaknem 13 millió embert 1950 előtt elűldöztek lakóhelyéről.¹² Németországnak be kellett fogadnia azokat, akiket háborús bűneinek következményei a legjobban érintettek. Az Alkotmánybíróság ezért 1952-ben kimondta, hogy „az állampolgárság kényszerű adományozását, ami a megszálláson alapult, hatálytalannak kell tekinteni, *amennyiben* azok az államok, amelyek megszállás alatt voltak, *saját állampolgáraikként igényt tartanak az érintettek*re”. Ha azonban ottani állampolgárságuktól megfosztva elűldözik a németeket, a „hatályban tartás” nem ellentétes ezeknek az országoknak a nemzetközi jog által védett érdekeivel. Az említett törvény erre az állásfoglalásra épített, s bár szövegében ez nem található meg, a szakirodalom szerint csak azokra vonatkozott, akikre az Alkotmánybíróság döntése alkalmazható volt, vagyis a ténylegesen elűldözöttekre.¹³

A kitelepülők

A *Bundesvertriebenen- und Flüchtlingsgesetz* szintén a katasztrofális menekülthelyzet rendezésére született meg 1953-ban. A 4. § szerint a kelet-európai és a volt Szovjetunió területén élő német nemzetiségűek bizonyos feltételek mellett áttelepülhetnek a Német Szövetségi Köztársaságba. Őket nevezi a szaknyelv *Spätaussiedler*nek, azaz kései kitelepülőknek. A lehetőség

azok számára is nyitott, akik német állampolgársággal rendelkeznek. Nekik az áttelepüléshez természetesen nincs szükségük arra, hogy a menekültügyi törvény feltételeit teljesítsék, de az ezzel járó - az utóbbi években jelentős mértékben csökkentett - anyagi támogatás miatt ez alapvető érdekük volt. Ám látni fogjuk, hogy 1993 óta a lengyelországi német állampolgárok gyakorlatilag már nem minősülhetnek kitelepülőeknek, így a két személyi kör ma elválik egymástól.

A „német jogállás”

A kitelepülők 1999 augusztusa előtt két lépésben szerezhették meg az állampolgárságot. Az NSZK-ban való letelepedéssel először „német jogállású”-nak minősültek. Ezt a jogállást az alkotmány - átvéve a nyugati zónák tartományi menekülttörvényeinek a megfogalmazását - így határozza meg: „más törvényi rendelkezés hiányában az alkotmány értelmében német az, aki német állampolgár, vagy üldözöttként, illetve menekültként (Németországban) letelepedett” (116. cikkely 1. bek.).¹⁴ Mivel az idegenrendészeti törvény a „külföldi” fogalmát a 116. cikkely tükörképeként határozta meg, a „német jogállásúak” nem minősültek külföldinek: a külföldi és az állampolgár mellett egy harmadik kategóriát hoztak létre (Statusdeutsche, sonstige Deutsche, Gleichgestellte, quasi Staatsbürger elnevezéssel), és tulajdonképpen az állampolgári jogok teljességét (például választójogot is) élvezték, bár a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság döntése szerint a nemzetközi magánjog és a polgári perjog szempontjából külföldinek minősültek.¹⁵ Külön eljárásban, alanyi jogon - egy állambiztonsági klauzula alkalmazása mellett - kaphattak állampolgárságot. Most viszont az állampolgársági törvény új 7. §-a alapján a kitelepülés állampolgárságot létrehozó jogi tény.¹⁶

1993 óta automatikusan kitelepülőnek minősülnek a volt Szovjetunió és a három balti állam területén élő német nemzetiségű kérelmezők; a volt Kelet-Európa többi országában élők viszont csak akkor, ha valószínűsítik, hogy nemzetiségük miatt hátrány éri őket vagy ilyen hátrány utóhatásaitól szenvednek.¹⁷ Az áttelepülési kérelmet 1990 óta Németországon kívülről, előre kell beadni, a hatóságok pedig 1993 óta éves kvóta szerint adják ki az

engedélyt.¹⁸ Két kérdés merül föl. Először: ki minősül német nemzetiségűnek? Másodsor: miért van különbség a törvényben a fenti két ország-csoport között?

A német nemzetiséghez tartozás

A menekültügyi törvénybe egy 1939-es belügyminiszteri iránymutatás szövege került.¹⁹ A törvény 6. §-a szerint „német nemzetiségű (*deutscher Volkszugehöriger*) az, aki hazájában annak vallotta magát, és ezt bizonyos ismérvek - például származás, nyelv, neveltetés, kultúra - is megerősítik”. A németiséghez való tartozás vizsgálata a kitelepülési eljárás során történik, törvényi feltételeit végrehajtási rendeletek és a közigazgatási bíróságok számtalan döntése értelmezte. Az 1980-as rendelet szerint a német nemzetiséghez tartozás nem etnológiai, hanem jogi fogalom, amely nem lehet mérlegelés tárgya. Így nem azonos a német származás fogalmával, s nem is tény, hanem kizárólag a törvény 6. §-ában felsorolt két fogalomhoz, mégpedig a hovatartozás megváltásához és az azt megerősítő ismérvekhez fűződő jogi következmény. Az utóbbiak törvényi felsorolása nem kizárólagos, és egy is elegendő lehet közülük a kedvező elbíráláshoz. A bírói gyakorlat szerint a hovatartozás *megvallása* azt jelenti, hogy a kérelmező nyilvánosan és kötelező jelleggel kinyilvánította azt a meggyőződését és akaratát, hogy kizárólag a német néphez tartozik. Ez történhet kifejezett nyilatkozattal (például népszámlálásakor, gyermekei beiskolázásakor, személyi adatok bejelentésekor, személyi igazolvány vagy útlevél kiállításakor), vagy ráutaló magatartással. Ez utóbbira példa a német nyelv nyilvános használata a mindennapos érintkezésben. A német nemzetiségű vagy éppen más nemzetiségű személlyel kötött házasság és a vegyes házasságból született gyerekek nevelésének módja viszont általában nem minősül ráutaló magatartásnak. A *nyelvi* ismérv akkor adott, ha a kérelmező a németet anyanyelveként vagy első érintkezési nyelvként használja, legkevesebb pedig egyszerű beszélgetésre képes kell, hogy legyen. Karl A. Otto szerint ez csak a kitelepülők ötödének esetében teljesül.²⁰ A *kultúra* előfeltétele általában a nyelv megléte, mégis elképzelhető, hogy a kérelmezőnek csak passzív nyelvtudása van, de ünnepek megtartásával, a népcsoport életében (egyesületek,

könyvtárak) való folytonos részvétellel, újságokjáratásával kifejezésre juttatja kulturális hovatartozását. A *neveltetés* csak a kultúra megléte esetén állhat fenn. A törvény az 1923 után születettek esetében kifejezetten megköveteli a német állampolgártól vagy német nemzetiségű személytől való *származást*, a hovatartozás megvallása és a megerősítő egyéb ismérvek megléte tekintetében viszont kivételezést enged, ha a hovatartozás megvallása „az élet vagy a testi épség veszélyeztetésével, illetve súlyos foglalkozásbeli vagy gazdasági hátránnyal” járt volna, a megerősítő ismérvek továbbadása pedig nem volt lehetséges vagy elvárható. A rendelet ez utóbbi idejét országokként meghatározza.²¹

Az üldöztetés: valóság, vélelem...

A menekültügyi törvény 1953-ban az alkotmány említett 116. cikkelye 1. bekezdését értelmezte úgy, hogy meghatározta, ki minősül „üldözött”-nek illetve „menekült”-nek (és ezért német jogállásúnak). Az 1. § 1. bekezdése a korábban *ténylegesen elüldözöttekre* („Vertriebener”), kitelepítettekre vonatkozott. Az 1. § 2. bekezdés 3. pontja viszont *megdönthetetlen vélelemként* rögzítette, hogy a német nemzetiségűeket Kelet-Európában a korábbiakhoz hasonló fizikai hátrányok elszenvedése nélkül ugyan, de továbbra is üldözik, ezért joguk van kitelepülni Németországba. A tényleges kitelepítések lezárulta után érkezőket nevezte e törvény „Aussiedler”-nek, azaz kitelepülőnek. Bár a parlamenti bizottság a törvényjavaslat indoklásában „a németeket szabadságukban veszélyeztető intézkedések”-re hivatkozott, nyilvánvaló, hogy nemcsak a német nemzetiségűekre a háborús múlt miatt nehezedő nyomásra voltak tekintettel, hanem *a szocialista országok általános viszonyaira* is, ami eltérés a törvény eredeti céljától.²² 1990-től egyes német tartományok megtagadták a kitelepülőjogállást a Magyarországról, Lengyelországból, Csehszlovákiából érkezőknek, mert úgy ítélték meg, hogy ezekben az országokban már nincs üldözés; márciusban és májusban ilyen értelmű körlevelet adott ki Niedersachsen tartomány szövetségi és európaügyi minisztere az említett három ország és Jugoszlávia tekintetében. A Szövetségi Közigazgatási Bíróság azonban helyt adott az új joggyakorlat ellen emelt panaszoknak, kijelentve, hogy a törvényi vélelmet

nem lehet felülbírálni, bár „kivételes, nem jellemző esetek kikerülhetnek a (törvény) alkalmazási köréből, mégpedig azok, amelyeknek egyértelműen semmi köze nincsen az üldözés utóhatásaihoz”.²³ 1993-tól végül a már említett új szabály szerint a háborús múlt miatti üldöztetés *megdönthető vélelme* csak a volt Szovjetunió és a balti államok területén élőkre vonatkozik. Ennek az az indoka, hogy a volgai németeket a háború végén csoportosan elhurcolták lakóhelyükről Szibériába és Közép-Ázsiába, és nagy részük ma is szétszórtan, idegen környezetben él; amiből levezethető az, hogy ezek a németek még mindig a háború következményeit szenvedik el. A többi országból érkezőknek *valószínűsíten* kell nemzetiségükből fakadó hátrányaikat vagy a korábbi hátrányok utóhatásait. A végrehajtási rendelet szerint az előbbieket közé sorolandók például a következők: *iskolai vagy foglalkozásbeli hátrányok* elszívódása a más nemzetiségű polgárokhoz képest; a német népcsoportra jellemző *vallás gyakorlásának korlátozása*; *kisebbségi jogok megsértése* állami intézkedések által; a többi német kitelepülése miatti *elmagányosodás*, ha ez a német óvodák, iskolák, kultúrintézmények bezárásához vezetett, és ezért a nemzeti hovatartozás ápolása vagy a német istentiszteletek megtartása jelentős mértékben nehezebbé vagy lehetetlenné vált. Korábbi hátrányok utóhatásai lehetnek: *korábbi iskolai vagy foglalkozásbeli hátrányok*; *vagyonekbezárás* a nemzetiséghez tartozás miatt; *üldöztetés, elhurcolás miatti egészségi ártalmak*; az *elhurcolás idejének figyelembe nem vétele* a nyugdíj kiszámolásánál; a szülők, nagyszülők által elszívódott hátrányok, ha ezek a kérelmező *társadalmi helyzetének drasztikus romlásához* vezettek, és iskolai, szakmai előrelépését megnehezítették.²⁴

A századvég nemzetpolitikai vitái

A kitelepülők kérdése 1989-ben került az érdeklődés középpontjába. Ennek fő oka az volt, hogy a jelentős szociális kedvezményekben részesülő kitelepülők létszáma - az „Umsiedlernek”, azaz áttelepülőnek nevezett NDK állampolgárok és a politikai menekültek létszámának megugrásával egy időben — az 1986. évi tízszeresére emelkedett. Egy közvélemény-kutatás szerint 1989 novembere és 1990 áprilisa között a befogadási készség a vendégmunkások családtagjai tekintetében 56 százalékról 19 százalékra,

a politikai menekültek tekintetében 48 százalékról 23 százalékra, a kitelepülők tekintetében 38 százalékról 12 százalékra, egyéb külföldiek vonatkozásában pedig 17 százalékról 4 százalékra csökkent Nyugat-Németországban.²⁵ Az évtized elején föllángolt, de még ma sem lezárt vita három probléma köré csoportosítható.

Felelősség a határon túli németekért

A keleti blokk megszűnése a határon túli németekkel kapcsolatos politika átértékelését tette szükségessé. Míg korábban ez a kitelepülés lehetővé tételére korlátozódott, az új helyzetben a német kormány hármas célrendszert fogalmazott meg. Ez olvasható ki a háború következményeit rendező törvények megreformálását célzó 1992. szeptemberi törvényjavaslat indoklásából.²⁶

A kormány célja első helyen a kelet-európai országokban élő német népcsoportok kulturális önazonosságának megőrzése, továbbá a feltételek megteremtése ahhoz, hogy a *jelenlegi hazájukban maradhassanak*. Ezt a célt szolgálják az 1990 és 1992 között az érintett országokkal kötött barátsági és jószomszédügyi egyezmények, amelyek mindegyikében hosszabb-rövidebb kisebbségvédelmi rendelkezések szerepelnek.²⁷

Másodsorban – gyakorlatilag a volt Szovjetunió és a balti államok területén élőkre korlátozva – *fenntartották a kitelepülés lehetőségét*, annak ellenére, hogy korábban jobb- és baloldali politikusok, sőt, az 1992 őszi vita során a Bundesrat többsége annak megszüntetését javasolta.²⁸ A jelenlegi szabályozást komoly jogi és politikai kritikák érték és érik. A Münch-Kunig kommentár szerint például a menekültügyi törvény túlságosan tágan értelmezi az alkotmány 116. cikkelyének „üldözött, illetve menekült” fogalmát – másképpen fogalmazva: az üldözöttség ma nem vélelem, hanem fikció, mégpedig alkotmányellenes fikció.²⁹ Van olyan vélemény is, amely szerint a négy plusz kettő szerződéssel magának a 116. cikkelynek a fenntartása is megkérdőjelezendő.³⁰ A fenntartás mellett érvelők szerint viszont „e németek befogadása (...) erkölcsi kötelesség”, és „aki az alkotmány 116. cikkelyét eltörli, az ellen a német népcsoport ellen vétkezik, amelyik máig a leginkább hordozza a második világháború terhét”.³¹

A Maunz-Dürig kommentár szerint a 116. cikkely alkotmányos alapelv, amelynek tartalma törvény által nagymértékben alakítható, de eltörölni nem lehet.³² A kitelepülőköt illető *szociális juttatásokat* mindenesetre *javarészt megszüntették*, másrészt 1992-ben az is bekerült a törvénybe, hogy „kitelepülésre” *csak az 1993 előtt születettek* lehetnek jogosultak. Az eltörlés kérdésében radikálisabb szociáldemokraták és zöldek kormányra kerülésük óta nem változtattak a korábbi állapoton.

Harmadik célként a kormány az említett tervezetben a kelet-európai német *kulturális örökség megőrzését* jelölte meg.³³

Bevándorlás

Évente 100 000 politikai menekült és 100 000 kitelepülő érkezik Németországba. Németország hivatalosan nem tekinti magát bevándorlási területnek, a menekülteket és a kitelepülőköt pedig bevándorlónak.³⁴ Mégis - a kritikák szerint -, a kitelepülés lehetővé tétele ma nem más, mint *etnikailag privilegizált bevándorlás*. Ez pedig sérti az alkotmány 3. cikkelyét, amely tiltja az emberek származás, faj, nyelv stb. alapján való megkülönböztetését. Mi olyan különleges egy németben az egyetemes emberi jogok korában? - teszik föl a kérdést. E vélemények szerint az alaptörvény 16a cikkelyében biztosított alanyi politikai menedékjog előnyt élvez a vitatott 116. cikkellyel szemben.³⁵ A zöldek már 1991-ben a menekültügyi törvény hatályon kívül helyezését és bevándorlási törvény megalkotását javasolták.³⁶ A bevándorlás szabályozása persze politikai kérdés, és etnikai szempontokat más országok is érvényesítenek³⁷; kérdés, hogy a formálódó közös európai uniós bevándorlási politika mennyiben és milyen alapon tesz majd lehetővé nemzeti megoldásokat.

Nép, nemzet(iség), állampolgárság

A vita háttérében - véleményem szerint - végső soron a „Volk” fogalom kétféle értelmezése áll. Az egyik szerint a nép *közös szocializáció alapuló állampolgári közösséget*, a másik szerint *leszármazáson alapuló nemzetet* jelent. Az utóbbi jellegzetes megfogalmazása a következő részlet, mely

Waffensmidt belügyminisztériumi államtitkár 1990. november 10-ei, a külföldi lakosok helyi választójogáról szóló parlamenti beszédéből való: „Az államhatalom kiindulópontja a nép, amely-bár minduntalan ezt bizonygatják nekünk- nem egy terület tetszés szerint összeállított lakossága, hanem az államalkotó nép, az állampolgárok és az alkotmány 116. cikkelye alapján velük azonos jogállású német nemzetiségűek együttese”³⁸. A „romantikus német népiség”, „németkedés” bírálói viszont az állampolgári lojalitás kizárólagossága mellett érvelnek, azt hangsúlyozva, hogy *állampolgárság* (Staatsbürgerschaft) és *nemzetiség* (Nationalität) két össze nem tartozó dolog.³⁹ A jogfejlődés ebbe az utóbbi irányba halad. Jelképes jelentőségű az alkotmánynak az újraegyesítés alkalmából megfogalmazott preambuluma, mely kimondja, hogy „A németek a ... tartományokban (itt ezek felsorolása következik) megvalósították (...) Németország egységét és szabadságát. Így ez az alaptörvény az egész német nép számára érvényes”, azaz a *nép* fogalmába itt az új Németország 16 tartományában honos németek tartoznak bele.⁴⁰ Döntő változás az, hogy- az 1992-es, kisebb jelentőségű állampolgársági jogi reform (például német nyelvismeret meg nem követelése az állampolgárság megszerzésekor) után - a korábban említett 1999. évi revízió gyakorlatilag megteremtette az *idegen nemzetiségű német állampolgárok* kategóriáját, amikor bevezette a német állampolgársági jogban eddig ismeretlen *ius soli* alapján való szerzési elvet (amely a bevándorló országokra jellemző). Ebből arra lehet következtetni, hogy Németországban - a kitelepülőket is magába foglaló vagy a kitelepülés lehetőségét megszüntető - bevándorlási törvény megalkotása, és a nemzetállami gondolon túlmutató többnemzetiségű, többkultúrájú állampolgárság elvének a továbbfejlesztése várható. Viszont a legújabb fejlemény ezzel ellentétben. A 2000 januárjában még a Bundesrat előtt lévő rendelet, amely az új állampolgársági jog végrehajtását hivatott segíteni, újra megköveteli a német nyelv ismeretét ahhoz, hogy valaki (felöltt korában) német állampolgárságot szerezzen. Bajorország érvelése szerint a társadalmi integráció csak úgy lehet sikeres, ha a kisebbség tud élni jogaival és tudja teljesíteni kötelességeit, ehhez pedig szükséges a német nyelv ismerete.⁴¹

„Minden főhatalom lényegénél fogva a nemzetben gyökerezik.” Az újkori nemzetállam azon a feltételezésen alapult, hogy nemzet és állampolgári közösség egy és ugyanaz. Két évszázad véres konfliktusai mutatták meg azt, hogy e feltételezés mennyire fikció volt, s a fentiekből kitűnik,

hogy a kérdés máig nem oldódott meg. Nem véletlen, hogy az „alapító atyák”: Adenauer, Monnet, Schuman, de Gasperi a *nemzetek feletti* Európa megteremtésében látták a kiutat. A politikai ellentéteket ma is sokszor a nacionalizmus táplálja Európában, csak a kontinens két felében egészen más módon kezelik őket. Ezt látván azt lehet mondani, hogy az európai egyesülés - azon a területen, amelyet megérintett - már elérte a célját.

1. TÁBLÁZAT

Német népcsoportok a volt Kelet-Európában és Szovjetunióban*

állam , terület	a háború végén	1999-ben
Lengyelország	9 880 000	800 000
<i>Németország 1937-ben</i>	8 350 000	
<i>Lengyelország 1937-ben</i>	1 150 000	
<i>Danzig/Gdańsk</i>	380 000	
Csehország	3 450 000	
(együtt)	100 000	
Szlovákia		10 000
Oroszország	2 000 000	800 000
<i>Németország 1937-ben</i>	950 000	0
Románia	750 000	80 000
Magyarország	600 000	200 000
Jugoszlávia	490 000	0
Horvátország	(együtt)	10 000
Ukrajna	400 000	40 000
Balti országok	240 000	20 000
Moldova	80 000	10 000
Szlovénia	20 000	0
Kazahsztán	0	240 000
Kirgizisztán	0	20 000
Üzbegisztán	0	20 000
Összesen	18 000 000	2 350 000

*Tízezerre kerekített adatok. Valamennyi - különböző mértékben megbízható - becslésen alapul!

**Mai területi beosztás szerint.

Források: Brockhaus Enzyklopädie in 20 Bänden. 17. Auflage. 19. Band, 1974, 576. o.; Info-Dienst Deutsche Aussiedler Nr. 100, Beauftragten der Bundesregierungen für Aussiedler, 1999. április; Klaus J. Bade: Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland. Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, 1992, 30. o.

2. TÁBLÁZAT

Az NSZK-ba menekült és kitelepült németek száma

Év	Fő
1945-1950	12 750 000
1951-1985	1 250 000
1986	40 000
1987	80 000
1988	200 000
1989	380 000
1990	400 000
1991	220 000
1992	230 000
1993	220 000
1994	220 000
1995	220 000
1996	180 000
1997	130 000
1998	100 000
1999 (előzetes becslés)	100 000
Összesen	16 700 000

Forrás: Info-Dienst Deutsche Aussiedler Nr. 104, Beauftragten der Bundesregierungen für Aussiedler, 1999. szeptember.

JEGYZETEK

- ¹Az *Auslandsdeutsche* kifejezést a német nyelv nem használja olyan átfogó értelemben, mint a magyar a „határon túli magyarok” fogalmat. Vö. Hubert Heinelt - Anne Lohmann: *Immigranten im Wohlfahrtsstaat am Beispiel der Rechtspositionen und Lebensverhältnisse von Aussiedlern*. Lesck + Budrich, Opladen, 1992. 48. o.
- ²BVerfGE 36, 1 (31. 7. 1973), III.2.
- Ignaz Seide-Hohenveldern; *Völkerrecht*. 9. Auflage, Carl Heymanns, Köln-Bonn-
- ³Berlin-München, 1997. 1124—1125. pont; Kay Hailbronner - Günter Renner: *Staatsangehörigkeitsrecht. Kommentar*. C. H. Beck, München, 1998. EinleitungG, 37-38. pont; Reinhard Marx: *Kommentar zum Staatsangehörigkeitsrecht*. Luchterhand, Neuwied-Kriftel-Berlin, 1997. RuStaG § 25, 21-22. pont.
- ⁴Info-Dienst Deutsche Aussiedler, Nr. 100, 1999. április, 24.o.; Brockhaus Enzyklopädie in 20 Bänden. 17. Auflage, Band 14, 1972, 61. o.
- ⁵BVerfGE 4, 322 (9. 11. 1955), IV. 2. b.
- ⁶BVerfGE 40, 141 (7. 7. 1975), Leitsatz Nr. 2 és indoklás.
- ⁷Jürgen-Andreas Schiwy: *Die Rechtsstellung von Aussiedlern in der Bundesrepublik unter besonderer Berücksichtigung sozialversicherungsrechtlicher Leistungen*. Hamburg, 1992. 68. o.
- ⁸Marx: *Kommentar*, RuStaG § 17, 11. pont; Hailbronner - Renner: id. mű, Einleitung G, 37. pont; Igo von Münch - Philip Kunig (Hg.): *Grundgesetz-Kommentar*. Band 3, C.H.Beck, München, 1996. Artikel 116, 31. pont; Seide-Hohenveldern: id. mű, 1325. pont.
- ⁹BVerfGE 36, 1 (31. 7. 1973), V 5.
- ¹⁰Luxemburggal kapcsolatban a német törvényhozás megállapította, hogy lakossága tárgyilagosan szemlélve német nemzetiségű, de „luxemburgi népi tudata” van. Vö.: Heinelt - Lohmann: id. mű, 68. o.
- ¹¹Marx: *Kommentar*, GG Art. 116, 24. pont.
- ¹²Gerhard Riechling: Die deutschen Vertriebenen in Zahlen. Teil I. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1986. In: Info-Dienst Deutsche Aussiedler Nr. 104, Beauftragten der Bundesregierungen für Aussiedler, 1999. szeptember. A Szovjetunióban ugyanekkor kb. 1 millió németet deportáltak Szibériába és Közép-Ázsiába, akiknek kb. az egyharmada nem tért vissza. Vö. Karl A. Otto: Aussiedler und Aussiedlerpolitik im Spannungsfeld von Menschenrechten und Kaltem Krieg. In: uő (Hg): *Westwärts - heimwärts? Aussiedlerpolitik zwischen „Deutschtümelei” und „Verfassungsantrag”*. AJZ, Bielefeld, 1990. 29. o.
- ¹³BVerfGE 1, 322 (28. 5. 1952), IV. Vö.: Maunz - Dürig: *Grundgesetz. Kommentar*. C.H.Beck, München. GG Art. 116, 10. pont. Lásd még BVerwGE 123, 278 (28. 5. 1966): „a lakóhely és az üldözötti sors nemzetközi jogilag elismerendő kapcsoló tényezők a belső német állampolgárság rendezéséhez”.
- ¹⁴Heinelt - Lohmann: id. mű, 48. o.
- ¹⁵BGH 17. 10. 1956.

¹⁶A kérdés már évek óta napirenden volt, lásd például négy tartomány közös törvényjavaslatát 1995-ben: BR-Drs. 744/95.

¹⁷Gesetz zur Bereinigung von Kriegsfolgegesetzen vom 21. 12. 1992.

¹⁸Az előzetes kérelmezés előírásának (Gesetz zur Regelung des Aufnahmeverfahrens für Aussiedler vom 28. 6. 1990), és az évi legfeljebb 225 000 fős kvóta bevezetésének (Gesetz zur Bereinigung von Kriegsfolgegesetzen vom 21. 12. 1992) az oka a kitelepülők létszámának rohamos emelkedése volt, ami egybeesett az NDK-ból való tömeges áttelepüléssel és a menekültjogállást kérelmezők számának növekedésével.

¹⁹Heinelt-Lohmann: id. mű, 48., 67. o.

²⁰Otto: id. mű, 55. o.

²¹Erläuterungen zum BVFG, § 6. Das Deutsche Bundesrecht. VF 10. Nomos, Baden-Baden.

²²Az Ausschuß für Heimatvertriebene indoklását a BVFG 1. § 2. bek. 3. pontjához idézi: Heinelt-Lohmann: id. mű, 66. o. Karl A. Otto szerint a törvényi rendelkezés célja volt a szocialista országok destabilizálása is. Otto: id. mű, 7. o.

²³Heinelt-Lohmann: id. mű, 81. o. BVerwGE 91, 141 (3. 11. 1992).

²⁴Erläuterungen zum BVFG, § 4. 11-15. pont.

²⁵Klaus J. Bade: *Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland*. Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, 1992. 36. o.

²⁶BT-Drs. 12/3212, BR-Drs. 509/92.

²⁷Erläuterungen zum BVFG, Einführung 4. pont.

²⁸Lásd Dietmar Schlee baden-württembergi belügyminiszter nyilatkozatát: Status der Aussiedler soll allmählich auslaufen, Frankfurter Rundschau, 1990. december 23-24. = Bade: id. mű, 114. o.; és Bréma tartomány törvényjavaslata: „Bundesvertriebenenabschlußgesetz”, BR-Drs. 498/92. (1992. július 17.); Erläuterungen zum BVFG, § 4, 6. pont.

²⁹Münch - Kunig: id. mű, Art. 116, 54–55.pont. Lásd még Marx: *Was garantiert das Grundgesetz? Pro Asyl, Tag des Flüchtlings*, 28. 9.1990 = Bade: id. mű, 113-114. o.; Otto: id. mű, 56–57.0.

³⁰Bade: id. mű, 36. o.

³¹Dieter Obendorf: Nationalismus und Republikanismus im Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland: Konsequenzen für die Integration von Ausländern. In: *Die Würde des Menschen ist unantastbar. Ökumenischer Vorbereitungsausschuß zur Woche der ausländischen Mitbürger*, 1989, 7–11. o. — Bade: id. mű, 142–144. o.; Reinhardt Olt: *Jelzjn und die Rußlandsdeutschen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1991. december 12. = Bade: id. mű, 114-115. o.

³²Maunz - Dürig: id. mű, Art. 116, 4. pont.

³³Erläuterungen zum BVFG, Einführung, 8. pont.

³⁴Ezt egy 1977-es állampolgársági irányelvben fogalmazták meg, és ma erősen vitatott (főleg a baloldali pártok által).

³⁵Marx; *Was garantiert*, 113. o.; Otto: id. mű, 9-10 és 57. o.

³⁶BT-Drs. 12/1714 (1991. december. 4.).

³⁷Vö. Hartmut Behr: *Zuwanderung im Nationalstaat. Formen der Eigen- und Fremdbestimmung in den USA, der Bundesrepublik Deutschland und Frankreich*. Leske + Budrich, Opladen, 1998.

³⁸Idézi: Behr: id. mű, 132. o.

³⁹A „Deutschtümelei” Oskar Lafontaine kifejezése, idézi Otto: id. mű, 5. o. Lásd még Bade: id. mű, 66. o.; Helmut Rittstieg: *Plädoyer für das Ende der Vertriebenengesetzgebung*, Die Tageszeitung, 1990. január 26. = Bade: id. mű, 111. o.

⁴⁰Az értelmezési problémákról: Behr: id. mű, 38–39. o.

⁴¹Geht der Arbeiter in dem, der oder die Fabrik? *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1999. december 31. 3. o.

ANDRÁS GYERTYÁNFY

The Legal Status of Cross-Border Germans in Light of the Hungarian Schengen Problem

In this article the author examines the legal situation of approximately two-million Germans living east of the German border, the majority of whom have lost their home country, but not their citizenship, over the last stormy century. Does the ethnic principle 'cover' the citizenship principle in their case? In other areas the German state is forced to utilize ethnic discrimination, but this is done in a way which results in the establishment of a citizenship status (through immigration). The author reviews the history of this legal area and introduces the elements of the far-reaching revisions to the German citizenship law in 1999.

DEÁK ANDRÁS

Orosz diaszpórapolitika a posztszovjet térségben

Oroszországban a határon túli honfitársak problematikája az utóbbi tíz évben nem vált a külpolitika meghatározó kérdéskörévé. A mai Európa legnagyobb kisebbsége, a Szovjetunió felbomlásakor mintegy 26 milliós oroszország ügye csak korlátozottan foglalkoztatja a moszkvai közéletet. Ugyan gyakran elhangzanak harcias nyilatkozatok, szinte mindennaposak a kérdésben hozott különféle nyilatkozatok, a hivatalos diplomácia tevékenysége rendkívül visszafogott. Mindazonáltal a kérdéskör jelentősége folyamatosan nőtt az elmúlt évtizedben, és bár a hangzatos deklarációk, a kétoldalú egyezmények mögül nyilvánvalóan hiányoznak a megfelelő moszkvai pénzügyi, adminisztratív eszközök, a növekvő elszántság és figyelem tagadhatatlan.

Az orosz nemzeti kérdés tárgyalásakor kétségkívül meghatározó tényező az *orosz nemzettudat premodern jellege*. Az orosz történelmi fejlődés során nem következtek be nyugat- vagy közép-európai típusú nemzeti forradalmak. Ajelenség szociokulturális alapjain túlmenően érdemes pár magyarázó tényezőt megemlíteni. Egyfelől a tatár igát lerázó moszkvai állam mindmáig megőrizte teljes szuverenitását. Mindévig független - de ennek ellenére perifériális fejlődésű - ország maradt, ahol éppen ezért a modernizációs feszültségek nem nyertek külső dimenziót. A 19. és 20. század fejlődési rendellenességei, szociális konfliktusai rendre a hatalom-társadalom kontextusában, tehát a nemzeti kereteken belül jelentkeztek, függetlenül a szélesen értelmezett külpolitikától. Éppen ezért a nemzeti megaláztatások, az orosz rendszer összeroppanásai csak korlátozottan magyarázhatók külső tényezőkkel, azok főleg a belső fejlődés ellentmon-

dásainak következményei. Az orosz külpolitikai gondolkodás mind a mai napig fokozottan áttételes, nem közvetlen tapasztalatai révén gondolkodik a környezetéről, hanem a róluk nyert víziók önreflexiója által. Ennyiben az orosz nemzeti közgondolkodás különbözik mind a centrumállamok „nagy nemzeti”, mind a perifériális gyarmati országok „felszabadító” sémájától.

Meghatározó tényező a központi hatalom önkéntes modernizációs szerepvállalása is. A moszkvai állam, ellentmondásosan és kétségtelenül sokáig hezitálva, de képes volt olyan szintű önvizsgálatokra és reformokra, amelyek egy nemzeti forradalom alapvető célkitűzései lehettek volna. Így a szerkezeti átalakítások, ha nem is teljesen szervesen, de - a függő országoktól ismét csak eltérően - nacionalizálódtak, elébe mentek a nemzeti ébredéseknek. Ezek a kormányzati modernizációk ugyan nem helyettesítették, de funkciótlaná tették a széles körű nemzeti összefogásokat, amelyek vagy egyáltalán nem, vagy csak részlegesen, a nyugatosodás ideológiai frontja mentén, az ellenzéki elit megosztottsága mellett zajlottak le.

Végül hiányzott az aktív, a nemzet ügyét föl vállalni képes és a feladatot végrehajtani akaró társadalmi háttér. A századelő 2-3 százalékos értelmi-ségi rétege, akkor kibontakozó polgári osztálya fokozott szerepvállalást követelt ugyan, de a közélet korlátozott jellege, csekély társadalmi súlya mellett nem lehetett képes e misszió betöltésére. A sovjét korszak kétségkívül kitermelt egy nominális mutatóiban ígéretes - durván a lakosság harmadára rugó - középosztályt, de ez sem szocializációjában, sem az utóbbi tíz évben rohamosan rosszabbodó kondíciói miatt nem valószínű, hogy hamarosan meghatározó szerepet tölthetne be.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a politikai elit és a társadalom nagy csoportjai ne lennének elkötelezettek a klasszikus értelemben vett nemzeti eszme, és ezen belül saját, határon túli honfitársaik sorsa iránt. Sőt, minden szempontból helytálló az a kijelentés, miszerint a mai orosz közgondolkodás fő cezúrája az országépítés modern - adott esetben különböző nemzetépítő - és posztmodern víziói között húzódik. Azonban a nemzeti eszme nem vált a társadalmat mobilizáló, az elitek mindegyike számára szilárd és áthághatatlan korlátot képező tényezővé. Éppen ezért a kisebbségi kérdéstről vallott elképzelések jelentős mértékben szóródnak, és ha bizonyos taktikai kérdésekben egységet is mutatnak kifelé, a háttérben húzódó motivációk és víziók alapvetően eltérőek.

A Szovjetunió felbomlását követő első években az orosz kisebbségek ügye nem jelentkezett külön problémaként. Nyilvánvaló, hogy ebben szerepet játszott az a tény, hogy a történelem során először jelentkezett ez a kérdéskör. Ugyan oroszok, főleg emigránsok korábban is éltek külföldön¹, ezek ügyét azonban érthető módon nem vállalta fel a moszkvai vezetés. Az orosz kisebbségre irányuló figyelem hiányát azonban sokkal inkább magyarázza az a tény, hogy nem volt tisztázott a posztszovjet térszerkezetjövője. Nyitva állt mind a térség új, szuverén államai közötti szoros együttműködés, mind a friss köztársaságok - köztük akár Oroszország — szétesésének lehetősége. Ebből a szempontból a régió - és így az oroszország — részleges reintegrálásának több víziója létezett az első egy-két évben. Részben objektív okokból, a Szovjetunió leépülésének pár dimenzióban rendkívül elhúzódozó jellege miatt, ezek egyike sem bízott a kialakult szuverén parcellák önállóságában, akár életképességüket is megkérdőjelezték. Így a kisebbségi kérdés a nemzetileg elkötelezett politikai csoportok számára is csak a reintegráció függvényeként, annak argumentációjaként jelentkezett, nem önálló kérdéskörként. Bizonyos értelemben hasonló volt az akkor befolyásos liberális álláspont is. Ez a gazdasági együttműködés egyébként sikertelen kísérletén túlmenően kényszerűen szembesült a nyugati országoknak a térségben játszott orosz csendőrszerepre vonatkozó igényével. Így a liberális argumentációban az egyetemes emberi jogok védelme és a béketeremtés égisze alatt, ha korlátozott mértékben, a többi nemzetiséggel egyenlő szintre helyezve is, de feltűnt az orosz kisebbségvédelem².

Kivételt képezett a Baltikum. Nemcsak a terület nyilvánvaló reintegrálhatatlansága, de az itt kialakult, a posztszovjet térségben példátlan diskriminatív nemzetiségi politika miatt is. A lakosságuk negyedét, illetve harmadát állampolgárságától megfosztó Észtország és Lettország az egész orosz politikai elit számára egyfajta nacionalista vadhajítás maradt, ahol az oroszország emancipációjának követelése közös üggyé vált³. Így a Baltikumra vonatkozólag a kisebbségi kérdés nemcsak kiemelkedett az általános külpolitikából, hanem szinte kizárólagos szerepre tett szert a köztársaságokkal való kapcsolatokban. Nem véletlen, hogy mérsékeltőbb diplomaták az évtized közepétől a kisebbségpolitika mellett rendre a szomszédsági viszony gazdasági, infrastrukturális aspektusait hangsúlyozták.

Ugyanakkor még a baltikumi oroszország érdekvédelmének konszenzuális felvállalása mögött is jelentős ideológiai különbségek rejtlettek. A liberális értelmezés szerint a baltikumi kormányzatok megsértették az alapvető emberi jogokat, szélsőségesen nacionalista alapon állnak. Ebből következően legfőbb követelésük a nullvariáns, a köztársaságban a felbomláskor regisztrált lakosság szabad választásán alapuló állampolgárság biztosítása maradt. A szabad optálás joga, kiegészítve az alapvető kulturális jogokkal teljes mértékben rendezzi a kérdést. Mindezt nemzetközi jogi úton, a korábbi bilaterális szerződésekre és az európai szervezetekre támaszkodva kellett volna kikényszeríteni. Ebből a szempontból az érdekvédelem a helyi emancipáció alapján állt, és csak a szűken értelmezett kisebbségjogok biztosítását tette magáévá. Ezzel szemben a nacionalista politikai szegmens az állampolgári jogokon túlmenően az orosz kisebbségpolitikai gyakorlatból ismert elemek, az államilag finanszírozott kulturális infrastruktúra, a hivatalos kétnyelvűség, az orosz többségű részeken területi autonómiák rendszerének bevezetésének követelését is magáévá tette. Azonban eme maximalista igényeken belül is meg kell különböztetni két árnyalatot. Míg a kommunista-nacionalista mozgalom érzelmi alapon az egyik központi céljaként definiálta a kisebbségek ügyét, addig az orosz külpolitikai gondolkodásjelentős szegmensei számára az csak geopolitikai elképzeléseik valóra váltásának eszközeként jelentkezett. Ennyiben, ha nem is feltétlenül jogos, de nem is teljesen alaptalan azon baltikumi érvelés, amely az orosz ajkú kisebbségekben a frissen kivívt szuverenitás elleni Kreml oldaláról indított támadás lehetőségét vizionálja. De a háttérben meglévő különböző ideológiai alapállások ellenére a baltikumi kisebbségek kérdése a határon túli honfitársakra vonatkozó moszkvai külpolitikai gondolkodás minden árnyalata számára a teljes problematika amolyan „előkészítő üzemévé”, katalizátorává vált. A témára vonatkozó főbb koncepciók, általános elképzelések nagyrészt az észti és lett területen körvonalazódtak, és azok specifikumaitól elvonatkoztatva kerültek be a közgondolkodásba.

Az évtized közepére a kisebbségekkel kapcsolatos kérdésvetetés alapvetően megváltozott. Nemcsak az derült ki, hogy a volt tagköztársaságok nem hajlandóak a még korlátozott reintegrációra sem, hanem bebizonyosodott az új szuverenitások stabilitása, életképessége is. A régió konszolidálódása egyre inkább kizárta a térség államjogi, territoriális rendszerének

átalakítását, előtérbe tolva az abból fakadó hosszú távú kérdéseket, így a határon túli oroszország problémáját is. Ezért a kisebbségi kérdés lassan elkülönült a szélesebben értelmezett, regionális közei-külföld politikán belül, feltűntek a kifejezetten csak a problematikára koncentráló szakpolitikai kezdeményezések.

Ezek alapvető jellemzője, hogy ebben a korszakban még mindig a külföldön ragadt oroszország valamilyen közjogi elkülönítésére törekedtek. Ez tükröződik a *kettős állampolgárság* bevezetésének moszkvai erőltetésében. Önmagában ez a kezdeményezés bírt racionális alapokkal, hisz átvágta volna a posztsovjet állampolgársági kérdések gordiuszi csomóját, rendezte volna a rendkívül kaotikus helyzetet. Azonban sohasem konkretizálódott, hogy az orosz vezetés mit is ért kettős állampolgárság alatt. Ezért nem csak az eltérő szociokulturális hagyományokkal rendelkező posztsovjet fővárosokban váltott ki a felvetés igencsak vegyes érzelmeket, de a moszkvai politikai skála értelmezése sem tisztult le teljesen. A kettős állampolgárság a liberális értelmezés szerint az Oroszország által a nemzetközi jog normáinak megfelelően nyújtott támogatást jelentette volna. Ebben benne foglaltatik a hazatérés, a kulturális kapcsolattartás egyéni vonzatainak, az emberi jogok védelmének intézményi kerete, de mindezek főleg csak a Kreml által nyújtott juttatások lettek volna. Ez az attitűd végeredményben elismerte a friss szuverenitásokat, noha az alapvető emberi jogok vonatkozásában nyitva hagyott volna bizonyos lehetőségeket. A fő feszültség és a legtöbb kritika azonban éppen ebben a vonatban jelentkezett. Tekintettel a külföldi oroszország jogfosztottságára, szociális körülményeire, a keményvonalasok feltétlenül államjogi szinten, a lakóterületen szerették volna ellensúlyozni ezeket a hátrányokat. Ez a privilegizáló álláspont érthető volt abból a szempontból, hogy ekkorra nyilvánvalóvá vált az orosz kondíciók leromlott volta, a moszkvai pénzügyi és materiális támogatás ellehetetlenülése. Ugyancsak felrémlett még ekkor a felbomlást követő, európai viszonylatban igen jelentős migráció, amelynek terheit az egész orosz kisebbségre kivetítve aligha lett volna képes elviselni a Kreml. Éppen ezért a nacionalista tábor a kettős állampolgárságot a lakóhelyén maradó oroszországnak nyújtott moszkvai garanciák perspektívájaként kezelte, amely szuverenitáscsorbultást az érintett köztársaságok értelemszerűen elutasítottak. Ugyanilyen alapon álltak az orosz dominanciát hagyományos nagyhatalmi politikaként

értelmező külpolitikai doktrínák. Ezek kiindulópontja azonban éppen az oroszország önszerveződésre való képtelensége volt. Felmérve a kisebbségek alacsony fokú intézményesültségét, elkerülhetetlennek tartották, hogy kívülről szervezzék meg azokat. Ez egyben biztosította volna Moszkva iránti lojalitásukat, ami a térségben remek eszköze lehetett volna a nagyhatalmi érdekérvényesítésnek. Végeredményben a kettős állampolgárság égisze alatt hajlamosak lettek volna elválasztani a Moszkva által biztosítandó politikai és az anyaországok által garantált polgári jogokat. Ezt a helyi nemzeti elit egy része is elfogadta volna, így megszabadulva az „orosz választók politikai ballasztjától”. Tovább növelte az ilyen megoldásba vetett hitet, hogy a Baltikumban a hontalan orosz lakosság közel negyede lakóhelye megváltoztatása nélkül önként felvette az orosz állampolgárságot. Így ha de jure nem is, de ténylegesen különváltak polgári és politikai jogaik, amely folyamat az évtized közepén még úgy tűnt, hogy kiterjedhet az egész orosz kisebbségre.

Ha a kettős állampolgárság az orosz hatáskör alatt maradt országokkal folytatott kétoldalú kapcsolatokban jelentett volna amolyan kibúvót, akkor a *diaszpóra* nemzetközi jogi fogalmának felvetése ugyanezt a funkciót lett volna hivatva betölteni a nemzetközi közösség előtt. A hontalan baltikumi oroszországot illeték ezzel az elnevezéssel, mivel a moszkvai indoklás szerint az állampolgárságától megfosztott lakosság esetében nem alkalmazható a kisebbségek nemzetközi jogvédelme. Ez a kezdeményezés egyfelől a nyugati emberjogi szervezetek közönye felett érzett elkeseredés következménye, amelyek mérsékelt fellépése nem kényszeríthette a baltikumi kormányzatokat magatartásuk érdemi megváltoztatására. Így az új nemzetközi eszköz- és normarendszer kidolgozásának követelménye mellett akár bizonyos kooperációs motívumok, a Nyugattal egységes álláspont kialakításának lehetősége is benne rejtett eme kezdeményezésben. Másfelől letagadhatatlan, hogy a diaszpóramegjelölés hangoztatása mögött a „szabad kéz” politikájának moszkvai kívánalma is megbújít, ami a keményebb, a kétoldalú államközi szinten is alkalmazott nyomásgyakorlás lehetőségét is feltételezte. Így nem egyszerűen a kisebbség nemzetközi jogi alternatívájaként értelmeződött a diaszpóra fogalma, sokkal inkább az egész kérdés-körben kialakított hivatalos diplomáciai magatartásnak a konfrontáció határozottabb vállalásának jegyében végrehajtandó reformjaként.

Az évtized közepének nagy ívű, államjogi megoldási kísérletei mégis rendre kudarcot vallottak. Nemcsak nem tudtak javítani a határon túli honfitársaik helyzetén, de a belpolitikai küzdelmekben is lassan elvesztették mozgósító erejüket. Ilyen körülmények között került előtérbe napjainkra a „mit képes Oroszország egyoldalúan nyújtani saját kisebbségeinek?” kérdése. A következő tanulmányban részletesen is ismertetett, „Az Oroszországi Federációnak a határon túli honfitársakra vonatkozó politikájáról” elnevezésű szövetségi törvény ezen időszak kiemelkedő dokumentuma. Noha a jogszabály elfogadása során az eredetileg igen radikális tervezet erősen felhígult, az orosz „státustörvény” jól bemutatja a kisebbség definiálásakor jelentkező problémákat és mindazokat az eszközöket, amelyekkel a kérdéskör kezelését Moszkvában elképzelhetőnek tartják. Mindazonáltal érdemes pár olyan momentumra felhívni a figyelmet, amelyek mind eme törvény alkalmazása során, mind a későbbiekben meghatározóak lehetnek az orosz kisebbségi kérdés tárgyalásakor.

Az egyik legfontosabb tényező az orosz kisebbségek önszerveződésének rendkívül alacsony szintje. A Baltikum, ahol már megjelentek a világnyezetileg többé-kevésbé semleges, közép-európai típusú kisebbségi pártok, egyedülálló a közeli-külföldön. Ez az alacsony szintű intézményesültség nem egyszerűen az anyaállamok gyakran autoriter politikai rendszerének a következménye, hanem sokkal inkább a bevezetőben említett másfajta nemzeti fejlődés eredménye. Az a tény, hogy nincsen kitapintható nemzeti és nemzetiségi dialógus a Moszkva-anyaállam-kisebbség háromszögben, fokozottan az orosz belpolitika foglyává teszi a kérdést. És noha vitathatatlan, hogy az oroszországi politikai paletta jelentős része szíven viseli az ügyet jellege folytán öncélúan, saját érdekeit és céljait megjelenítve artikulálja azt. Így lehet, hogy a belpolitikában, a pártok szintjén hatékony mozgósító eszköz, markáns elhatárolódási pont a határon túli orosz-ság kérdése, a valós, de a kifelé irányuló tevékenységet illetően igen mérsékelt véleményt kell a magunkévá tennünk. Éppen ezért a kisebbségi kérdéskör valószínűleg még sokáig nem az orosz nemzet, hanem az orosz állam ügye marad.

A fenti okból kifolyólag nem érdemes túlzottan elválasztani a problematikát a posztsovjét térségre vonatkozó általános külpolitikai tevékenységtől, legfőképp utóbbi magyarázó tényezőjévé emelni. Noha előfordul-

tak - szinte csak a Baltikumban - kifejezetten a kisebbségi kérdésekhez kötődő és csak azzal magyarázható diplomáciai demarsok, a konfrontációs periódusok rendre egybeestek a térségre vonatkozó moszkvai attitűd radikalizálódásával. A határkérdés menetrendszerű felmelegítése⁴, a katonai nyomásgyakorlás⁵, a FÁK keretében elfogadott egyezmények, mind-mind a moszkvai erőpolitika eszközeivé válhattak, amelyek közül csak egy volt a nemzeti kérdés. Ennyiben inkább csak a nagyhatalmi szomszédságpolitika fényében érdemes az utóbbi évtized kisebbségi viszonyait elemezni.

A hangzatos deklarációk, szándéknyilatkozatok és jogszabályok vizsgálatakor feltétlenül szükséges a rendelkezésre álló eszközök és potenciál számbavétele. Bár az orosz eszközök lényegesen meghaladják a szomszédos államok erőforrásait, valószínűtlen, hogy abból egy határon túlmutató nemzetpolitika kialakítására telne. A kérdéses dokumentumok mögül így nemcsak hiányoznak az azok megvalósításához szükséges források, de azok viszonylag radikális jellege a belpolitikai imperatívuszokon túlmenően részben épp a valós segítség ellehetetlenülésével magyarázható. Éppen ezért indokolt az a vélemény, miszerint a potenciális államközi konfliktusok mellett az oroszország különböző szegmensei között meglévő szociális, kulturális vagy politikai szakadékok szélesülése jelenti az orosz kisebbségi kérdés másik Pandora-szelencéjét.

JEGYZETEK

A nem posztsovjét térségben élő, az Orosz Birodalomból, a Szovjetunióból és utódállamaiból kivándoroltak, illetve leszármazottaik számát 7-10 millió közé teszik, amelyeknek körülbelül a fele orosz ajkú.

Azonban a liberális gondolatkörön belül viszonylag hamar bizonyos privilégiumokat nyer az oroszok ügye. A korszak befolyásos diplomatája, Sz. Karaganov már 1992 október elején - ugyan az általános emberi jogok védelme keretében, de - tulajdonképp a közei-külföld (a posztsovjét régió orosz elnevezése) térségében folytatott orosz külpolitika morális, stratégiai céljává teszi az orosz anyanyelvű kisebbségek támogatását. Az ekkor meghirdetett „posztimperiális” politika, éppen keménysége miatt, valószínűleg nem tartozott a hivatalos diplomácia által támogatott elképzelések körébe. In *Diplomatyicseszkiy Vesztnyik*, 1992/21-22, 43-45. o.

Jellemző, hogy 1992 májusában az amúgy erősen atlantista kozirjevi orosz diplomácia épp az észtországi csapatkivonás leállítására révén vállalt közvetett konfrontációt a nyugati országokkal. Az akció mögött az észtországi katonai nyugdíjasok kiutasításának lehetősége húzódott, akik érdekében a moszkvai elit egységesen lépett fel.

Az új Oroszország 14,3 ezer kilométeres szárazföldi határainak 11 ezer kilométerre nemzetközi jogi értelemben szabályozatlan, gyakorlatilag kiépítetlen volt, beleértve az összes posztszovjet tagköztársaságot is.

Még a Dnyeszter-vidéki konfliktusban játszott ellentmondásos orosz szerep is csak bajosan minősíthető kisebbségvédelmi intervenciónak.

ANDRÁS DEÁK

Russian Diaspora Policy in the Post-Soviet Region

In Russia, the issue of Russians living across the borders has not become a definitive area in foreign policy. The situation of contemporary Europe's largest minority - it has approximately 26 million members as a consequence of the break-up of the Soviet Union - is a peripheral issue in public life in Moscow. The pre-modern character of Russian national awareness is a significant factor in the explanation of negotiations concerning the Russian national question. No Western or Central-European styled national revolutions occurred over Russian history. The author shows that the issue of Russians living in the post-Soviet region is a function of relations between Russia and the other post-Soviet states.

LJUBA SISELINA

A közei-külföldön élő oroszok és Oroszország

A határon túli oroszok helyzete

Ha áttekintjük a határon túli oroszok helyzetét, akkor az egyik végleten Fehéroroszország és Kirgizia található, ahol az orosz lakosság és kultúra iránti általános jóindulat megmaradt, az orosz megőrizte második állami nyelvként élvezett státusát; míg az ellentétes pólus Észtország és Lettország, amelyek a legnagyobb orosz diaszpórákkal rendelkezvén diszkriminatív politikát folytatnak az összlakosság majdnem fele ellen. Ez utóbbiakhoz közelebb található Kazahsztán és Moldova, ezt követi Ukrajna, majd a többi állam.

A baltikumi orosz és orosz ajkú lakosságot automatikusan megfosztották állampolgárságától, és annak elnyerését külön bizonyítási eljáráshoz köthették. Történt ez 1991-ben, körülbelül fél évvel a Szovjetunió szétesése előtt az OSZSZK-val, illetve annak Legfelsőbb Tanácsa Elnökével, Borisz Jelcinnel aláírt egyezmény ellenére, amelyben megállapodtak a Szovjetunió összes lakosának szabad állampolgárság-választási jogáról. A honosítást azonban olyan lealacsonyító eljáráshoz köthették, hogy sok orosz elvi megfontolásból lemondott e lehetőségről. A lett állampolgársági törvény 1998-es kiegészítései – amelyek automatikusan biztosítják az 1991. szeptember 17-e után születettek számára az állampolgárságot – elégteleneknek ítélték, tekintettel arra, hogy csak pár száz gyermeket érintenek, szemben a több százezer, ebbe a kategóriába nem tartozó emberrel.

Állampolgárság nélkül és szavazati joguktól megfosztva ezek az emberek nem kapnak lehetőséget sorsuk jobbra fordítására. Ugyanakkor az orosz választók jogait első alkalommal Moszkva nyílt közreműködése

mellett sértették meg az 1989-es, a köztársasági Legfelsőbb Tanácsba törté-
nő első szabad választások során, amikor a választási körzeteket úgy alakít-
tották ki, hogy egyenlő jogokat biztosítottak a pár száz fős falusi körzetek-
nek, illetve több ezer fős városi munkáskerületeknek. Épp ekkor kerültek
be a legfelső döntéshozó testületbe a kisebbség által választott nemzeti
szeparatisták.

Az orosz nyelv szinte minden téren elvesztette állami státusát. Csak
Fehéroroszországban és Kirgíziában őrizte meg a második állami nyelv
rangját. A Baltikumban azonban még az etnikumközi kommunikációs
funkciójától is megfosztották. Az új törvények értelmében hivatalos jelleg-
gel (sőt, az új kiegészítések értelmében még társadalmi szervezetekben is)
csak az állami nyelv használható. Ennek megfelelően a jogszabályt megsér-
tő hivatalnokokkal szemben adminisztratív eljárás indul. A korábbi nyelv-
törvényekkel (1989 és 1992) szemben a lett parlament által 1999-ben életbe
léptetett kiegészítéseket már nyíltan korlátozzák az orosz kisebbség nyelv-
használatát.

Jelentősen visszaesett az orosz nyelvű oktatás szintje. Így például Észtor-
szágban már csak az alapfokú képzés biztosított ezen a nyelven. A középisko-
lában és a felsőfokú intézményekben még a teljesen és kizárólagosan oroszok
lakta körzetekben is csak az észtet tökéletesen bíró diákok tanulhatnak (Észak-
kelet-Észtország, Tallin). Lettorszában is radikálisan csökkent az orosz álta-
lános iskolák száma. Bezárták az egyetemek orosz nyelvű fakultásait. Tulaj-
donképpen hasonló a helyzet a szláv Ukrajnában is, ahol az orosz nyelvű
iskolák száma szintén jelentősen megcsappant (21 ezer iskolából mindössze
3 ezer maradt), azzal a lényeges különbséggel, hogy itt a tanári kart is lecsérél-
ték: Kelet- és Dél-Ukrajna oroszok lakta vidékeire nyugat-ukrajnai tanárokat
irányítottak át a galíciai nyelvjárás terjesztése céljából.

Az állampolgárságuktól megfosztott és a nemzeti nyelvet kielégítően
nem ismerő személyeket szinte minden magas presztízsű foglalkozástól
eltiltották. Lettorszában ezen egzisztenciákhoz hozzácsatolták még a gyógy-
szerész, tűzoltó, rendőr, bíró stb. hivatást is. Az orosz lakosság kikerült a
lehetséges ingatlan- és földbirtokosok köréből, a privatizációban sem ve-
hettek részt, így nem részesülhettek a köztársasági állami vagyontól. Az
orosz nyugdíjasok Lettorszában és Észtországban kisebb szociális öregségi
támogatást kapnak lett és észt sorstársaikhoz képest.

További példákat is hozhatnánk az orosz lakosság emberi jogainak megsértésére a korábbi tagköztársaságokban, de talán elegendő a fentebb említettekre szorítkoznunk. Ezen politika mögött a nemzeti köztársasági elitnek azon számítása húzódik, hogy mint a kisebbségi nemzeti radikálisok képviselői ezzel - az oroszokat diszkvalifikáló - a módszerrel hosszú ideig megtarthatják hatalmukat.

A volt tagköztársaságok politikai és nemzeti-kulturális mobilizálásának lehetőségei

Az oroszok sajátos internacionalistajellemvonása egyfelől mint hatalmas nemzetet jellemzi az oroszokat, másfelől - az orosz történelem szovjet korszakának örökségeként - mint a kisebbségjogainak esetleges megsértése fellett érzett aggodalom komplexusa. Nem véletlen, hogy éppen ezért az országot az önálló nemzetállamért küzdők politikája elleni fellépés eszközeként kezdetben az internacionalizmus fegyverét használta. Ennek leképeződésévé a köztársasági Interfrontok váltak.

1. *Interfrontok* - a nemzetközi tömegmozgalmak még a Szovjetunió szétesése előtt alakultak meg a szövetségi köztársaságok jelentős részében. Egyfelől a nyolcvanas évek második felében Moszkva a reform ürügyén nyíltan és közvetlenül provokálta a köztársasági nemzeti-szeparatizmust (például a peresztrojka fő ideológusának, A. N. Jakovlevnek a tagköztársaságokban tett körútjai és a helyi értelmiséggel való találkozási során). Másfelől titokban támogatta azok ellenpólusait, az Interfrontokat, a dolgozók tömegmozgalmait.

Ez a nyílt kétkulacsosság mind a mai napig kérdések tömegét veti fel. A legfőbb, hogy mit is ért el tulajdonképpen a gorbacsovi vezetés? A köztársasági szociális osztályok közötti konfliktusok kielevezését? A szeparatisták és az állampártiak összecsapásainak provokálását? Miben reménykedtek: abban, hogy a tagköztársaságok lakossága maga oldja meg a „peresztrojka dilemmáit”, és Moszkvának majd a bölcsesség babérjai vagy a mártír titulusa jut? Vagy ezek is csak amolyan „kísérletező reformok” voltak? Csak az biztos, hogy egy felelős állami vezetésnek nem kellett és nem lett volna szabad megengednie ilyen árulást, saját lakossága egy

részének tételes „falhoz állítását”. Annál is inkább, mert éppen az Interfrontok bírtak azzal a potenciállal, amelyek az oly ideologizált pártstruktúrák helyett a szövetségi állam új támaszává avathatta volna őket, amelyek összefoghatták volna a lakosságot konkrét népgazdasági feladatok megoldása érdekében. A baltikumi Interfront-mozgalmak sokat merítettek az NDK és a kelet-európai országok tapasztalataiból, ahol hasonló szervezetek épp a leginkább pártonkívüli népeiséget tömörítették. Az sem elhanyagolandó tényező, hogy az Interfrontok többségükben orosz tagságuk mellett többnemzetiségű egyesülések maradtak.

Tragikus módon az Interfrontok sorsa ismét csak Moszkva lelkén szárad, mivel amolyan megcsontosodott totalitárius struktúrákat látott bennük, és nem a reform, a demokratikus társadalom eszmeiségének hordozóit. Valójában a köztársasági Interfrontok felfogták a nemzeti szeparatizmus fő útéseit, és ezáltal megadták Moszkvának a lehetőséget, hogy megőrizze „jó arcát”. Az Interfrontok alkonya egybeesett a Szovjetunió szétesésével. A kommunista pártok tevékenységének sorozatos betiltásakor ellehetetlenült ezen szervezetek további működése is. Hiszen ideológiájuk alapvető elemei az internacionalizmus, az osztály- és szociális egyenlőség voltak, céljuk pedig a szocialista társadalom tökéletesítése.

2. A Szovjetunió szétesését követően a magára hagyott orosz lakosság, részben saját gyökereihez visszatérve, a *hagyományos formák között* próbált megszerveződni. A kis közösségek, a kultúrkörök, a regionális egyesülések és a kozákság tartoznak ide. Ez részben az oroszoknak a helyzethez való alkalmazkodásával, az új országokban az államalkotó népeiségből való kizártságának felismerésével magyarázható; másrészt saját politikai szervezeteinek, pártjainak, a választásokon való részvételének, tehát nemcsak országa, de saját sorsa befolyásolásától való eltiltása után érdekvédelmének eszközeként is értelmezhető. Ugyanakkor egyfajta kísérlet is volt ez saját kulturális örökségének önerőből, Moszkvától függetlenül történő megőrzésére.

A Baltikumban az *orosz közösségek* már az 1991-es évben megszerveződtek. Ide lehet sorolni Lettország, Észtország, Tallin, Szevasztopol Orosz Közösségeit. Ugyancsak hamar megalakult az azerbajdzsáni, türkménisztáni, moldáviai, kazahsztáni, üzbegisztáni Orosz Közösség. A kárpátaljai Orosz Közösséget a többenél korábban hozták létre, ami Ukrajna

ezen régiója nemzeti kisebbségeinek korábbi politikai mobilizációjával magyarázható. E mellett ez a szervezet már rendelkezett bizonyos tapasztalatokkal a terület Csehszlovákiához való tartozásának idejéből. Litvániában a megfelelő orosz egyesülés a „Szláv Gyűlés”, Abháziában a „Szláv Hon” nevet kapta. A közösségek legfőképp azokban a köztársaságokban alakultak meg, ahol az orosz lakosság jelentős része kompakt tömbben élt.

Ukrajnában, a Kaukázuson túl és Közép-Ázsia köztársaságaiban újra-éledt az orosz lakosság mobilizációjának olyan hagyományos formája, mint a kozákság. A kozák körzetek a kozákság történelmi településterületén jöttek létre, amelyek többsége éppen az új államhatárok mentén húzódtott. Éppen ezért önszervező funkciójuk mellett amolyan egyesítő missziót is elláttak, míg egyre gyakrabban a kellően még ki nem épített határok védelmét is ők végezték. A kormányzat számára alapvető kérdés maradt a kozákság felfegyverzése, mivel a Kaukázusban a kozák települések egyre inkább ki voltak téve a csecsenföldi fegyveresek támadásainak.

Ami a *kulturális és vallási közösségeket* illeti, ezek többsége része volt a közösségeknek, ellátva azok regionális szervezeteinek feladatait. Ezek közt említendő a „Rusz” harkovi társaság, a „Rusz” vityebszki kulturális centrum, Kirgizia Szláv Alapítványa, Moldávia Alapítványa a Szláv Írásbeliségért és Kultúráért, Grúzia Orosz Kulturális-Népművelő Társasága, Üzbegisztán Orosz Kulturális Központja, a jereváni „Rosszija” társaság, Lettország Óhitű Közössége stb.

Megemlítendő, hogy a nemzeti köztársaságok hatóságai éppen az utóbbi kategóriához - a kulturális-népművelő társaságokhoz - viszonyultak a leginkább kedvezően, mivel ezek sok esetben magukra kényszerültek vállalni az orosz anyanyelvű lakosság oktatási feladatait is.

3. A volt Szovjetunió nyugati köztársaságaiban történtek kísérletek a *nemzetiségi szervezetek nyugati példák alapján* való létrehozására. Tevékenységük fókuszában az orosz nyelvű lakosság jogvédelmének kérdései álltak. Így jött létre a Lettországi Hontalanok Ligája, Ukrajna Polgári Kongresszusa, az Orosz Állampolgárok Észtországi Szövetsége (Narva), az Orosz Állampolgárok Tallini Szövetsége stb. Tevékenységük a nemzeti forradalmak által a politikai és közélet margójára szorított lakosok állampolgári és emberi jogainak konkrét problémáira koncentrált. Ide tartoztak a köztársaságból való kitelepüléskor esedékes kompenzáció, az állampolgár-

sággal nem rendelkezők ki- és beutazásának, az orvosi ellátás, a közoktatás, a nyugdíjak kifizetésének, a munkajog stb. kérdései. Nem nehéz kitalálni, hogy épp ezek a szervezetek váltak leginkább a hatóságok célpontjává. A helyzetet tovább súlyosbította az a körülmény, hogy a gorbacsovi periódusban a Szovjetunió területén szabadon működő nemzeti Jogvédő szervezetektől" eltérően orosz társaik nem kaptak támogatást a nyugati nemzetközi struktúráktól és alapítványoktól. Tevékenységükkel nem szimpatizált J. Gajdar és V. Csernomirgyin kormányzata sem.

4. *Szovjet-orientációjú szervezetek.* Ebbe a kategóriába azok a szervezetek tartoznak, amelyek közel állnak az interfrontos világnézethez, de csak a Szovjetunió szétesése után jöttek létre. Köztük említendő a Dnyeszteren-túli Legfelsőbb Tanács, amely a lakosság támogatására támaszkodva nem hódolt be a moldáv hatóságoknak és a moldovai szeparatisták elleni harc élére állt. ADnyeszteren-túli Köztársaság immáron tíz éve létezik, de eddig Moszkva nem volt hajlandó oltalmába venni ezt a lojális orosz enklávév vagy akár csak függetlenségét garantálni. (Hasonló helyzetnek lehetünk tanúi Abháziában is, ahol a Moszkva iránt ellenséges Sevarnadze-rendszer ellen fegyveres ellenálló terület lakossága az Oroszországhoz való csatlakozásra és a rokon kaukázusi népekkel való egyesülésre törekszik.)

Fehéroroszországban Sz. Suskevics elnök idejében alakult meg a kommunista párt hírneves aktivistájának, Maserovnak a nevét hordozó „Znics” ellenzéki szövetség, amely nem ismerte el a Szovjetunió felbomlásáról hozott Belovezszi Egyezményeket.

Lettországban a nemzetiek támadásaival a Lettország Veteránjainak Jogvédő Szövetsége szállt szembe.

Moszkvai intézmények és politikájuk

A közei-külföldre vonatkozólag a kilencvenes évek végéhez közeledve három alapvető irányzat kristályosodott ki.

Az első irányzat teljesen közömbös a határon túli honfitársak problémái iránt, nem mutat semmilyen együttérzést az ún. történelmi orosz területek elvesztése miatt. Ez a politikai skála egyáltalán nem tartja az orosz külpolitika prioritásának a közei-külföldet, s e politikusokat egyáltalán nem

érdeklí a posztszovjet térség integrálásának ügye, ők az orosz-fehérorosz unió ellenzői is. Ide sorolhatjuk az összes liberális pártot és mozgalmat, amelyek az 1999-es választásokon megalakították a Jobboldali Erők Szövetségét¹, az Egység Régióközi Mozgalmat, a Jablokot és mindazon erőket, amelyek az elmúlt majdnem tíz év során hol nyíltan, hol titokban támogatták az orosz vezetést.

A második irányzathoz tartozó pártok az orosz honfitársak ügyét a posztszovjet térség reintegrációjának keretében vélik megoldhatnak. Ide tartozik a KPRF és az Otthonunk-Oroszország. E pártok tagsága elsősorban a volt szovjet pártnémenklatúra középső szintjéből rekrutálódik. Természetes, hogy az internacionalista beállítottság e pártok révén jelenleg is politikai realitás maradt. Ez különösképp megmutatkozott 1998 decemberében, az Ukrajnával kötendő szerződés Dumában zajló vitájakor, amely egyezmény első alkalommal a történelem során a két állam közti határokat is kijelölte. Ezek a politikusok a liberálisokkal (korábbi disszidensekkel) közösen felülkerekedtek, azzal érvelve, hogy a két ország közötti szövetség elkerülhetetlen és az majd természetes módon rendezi az oroszok helyzetét is. Mindazonáltal a KPRF és az NDR álláspontja mögött lényeges motivációs különbségek húzódnak. Míg az előbbieket a népek közötti barátság hagyományos politikáját folytatják, addig az utóbbiak saját érdekeiket, az orosz piac, a tőkebefektetés és a profitlehetőségek kiterjesztésében bíznak.

A harmadik irányzat pártjai nem fogadják el a posztszovjet térség új határait, az oroszokat egyenrangú államalkotó nemzetnek tartják az új köztársaságokban, és ennek megfelelően számon kérik utóbbiak kormányaitól az ide vonatkozó jogi normákat és kötelezettségeket. Ilyen a II. Duma „Néphatalom” képviselői csoportja, az Oroszországi Össznépi Szövetség, az LDPR, az Orosz Közösségek Kongresszusa stb. Ezek legfőképp - eltérően az előző kettőtől (disszidens és hivatalos csoportok) - a politikai arénára csak a kilencvenes évek fordulóján kikerült középosztály pártjai. Vagyis épp ezek a pártok képviselik az orosz politikai színpad teljesen új és leginkább friss elektorátusát. Szövetséget kötöttek a második irányzattal az orosz-fehérorosz unió kérdésében, de egyedül maradtak az Ukrajnával kötött szerződés elutasításakor.

Ugyancsak feltűnt egy sor, a határon túli honfitársaknak segítséget nyújtó *társadalmi szervezet*. Ilyen pl. az 1995-ben az Állami Duma Honfi-

társak Szövetségének égisze alatt létrehozott „Közösség” alapítvány, vagy az akkor már aktívan tevékenykedő kereskedelmi szervezetek, az ún. orosz házak hálózata.

Mindazonáltal el kell ismerni, hogy ezen intézményeknek a kormányzat által nem támogatott tevékenysége igencsak kis hatásfokú volt, szinte csak politikai nyilatkozatokra és tüntetések szervezésére szorított.

A volt tagköztársaságokban élő oroszok jogainak védelmét leginkább előtérbe helyező pártok és mozgalmak közül különösképp az Oroszországi Össz nemzeti Szövetség (ROSZ) és az Orosz Közösségek Kongresszusa (KRO) érdemel említést, amely szervezetek már a nevükben fémjelzik tevékenységüket. Ugyancsak tevőleges az orosz és orosz ajkú köztársasági lakosság védelmében a KPRF.

A *Kommunista Párt* a nemzetiségi politika tekintetében alapjában véve az SZKP programjának szellemében jár el. De a konkrét politikai helyzetben a pártnak meg kellett tagadnia alternatíva nélküli ateizmusát. A programban megerősítették a szabad felekezeti választás jogát. Minden más tekintetben a kommunisták következetes internacionalisták. Programjuk hemzseg az utópikus szólamoktól, mint például az „állítsuk helyre a testvériség és barátság szálait”, „minden nemzetiség polgárának teljes egyenlősége Oroszország területének egészén”. Ugyanakkor ami a szétesett Szovjetunió helyén kialakítandó integrációt illeti, itt van egy sor figyelemre méltó ajánlatuk. Többek közt ilyen, hogy „új megállapodást kell létrehozni a Szovjetunió területén kialakult államok népei között. Ennek első lépései lehetnek a gazdasági, diplomáciai, védelmi szövetségről aláírt államközi szerződések.”

Az orosz kérdés volt a dumába be nem jutó *Orosz Közösségek Kongresszusának* a fő programszervező eleme. Saját dokumentumaikban a párt vezetői kijelentik, hogy céljuk az orosz eszme „tartalommal való megtöltése” Oroszországon belül, erősíteni szándékoznak a kapcsolatokat mind a távol-, mind a közeli-külföldi oroszokkal. Hozzá kell tenni, hogy a KRO volt az egyik azon kevés modern politikai mozgalom közül, amely megpróbálta definiálni az orosz kifejezést. A programjuk szerint a KRO *nem etnikai, hanem nemzeti értelemben* használja ezt a kifejezést. „Orosznak számít az, aki akár anyaföldjén is hazája védelmére kel, azonosul a Russzal és

érdekeivel." Valóban igen sokszínű és terjedelmes definícióról van szó, ám a KRO vezetőinek nem sikerült az orosz eszme „megtöltésekor” igazán elfoglalni helyüket az energikus Zsirinovszkij és a következetes Baburin mellett. A közeli-külföldön a KRO útját már korábban elvágta a demokraták első nemzedékéből kinőtt Selov-Kovegyajev-félék, akik felismerve az ottani vállalatok jövedelmezőségét, megszervezték a szubvencionált „orosz kereskedőházak” rendszerét, később pedig a még nagyobb pénzügyi-ipari monopóliumaikat. A parlamenti választásokon elszenvedett sorozatos kudarcok miatt jött létre a KRO és A. Lebegy hebehurgya és rövid életű szövetsége.

Az *Oroszországi Össz nemzeti Szövetség* vezette be az orosz politikai életbe a *felvilágosult nacionalizmus* kifejezést, értve ezalatt az orosz nacionalizmus népi-patrióta egyesítő jellegét. Tehát igazából az *orosz emberek történelmileg bevált, a haza minden népét összefogó mobilizációs és szervező képességeire* támaszkodnak. A ROSZ a legkövetkezetesebb nemzeti-patrióta mozgalmak közé tartozik. A többi párttól megkülönbözteti patrióta irányultsága, programszintű céljainak és tevékenységének egysége. Programjának centrális pontja Oroszország nemzeti újjászületésének kérdése, nemzeti és szociális helyzetéről függetlenül az oroszországi társadalom minden patrióta erejének egyesítése. A ROSZ *Oroszország hagyományként azonosítja az orosz nacionalizmust a patriotizmussal*. „A mai Oroszország elsődleges kérdése az orosz államiság alapítójának és magjának, az 1991 után néhány újonnan felállított állam közt szétdarabolt orosz nép egységének problémája.” A ROSZ programja a következő célokat teszi a magáévá:

„– Az Oroszországi Föderáción kívül lakó orosz lakosság számára kulturális-nemzeti autonómia és Oroszország részéről ezen autonómiák állami támogatásának kiharcolása.

– A FÁK és a Baltikum területén lakó orosz állampolgárságú egyének politikai jogainak biztosítása végett ezen köztársaságok területén külön választói körzetek létrehozása; az orosz kormányzattól a FÁK és baltikumi országokkal megkötendő, a kettős állampolgárságról, az orosz nyelv státusáról, az oktatás és kultúra megőrzését lehetővé tevő, akár az orosz második állami nyelvként elismerő szerződések követelése.

– A FÁK és baltikumi államok kormányzatától az orosz kultúrának, oktatásnak és szociális támogatásnak a helyi nemzeti szintnek megfelelő arányos költségvetési finanszírozása; a gyermekek tanulási joga a szülők által választott nyelven.

– Az orosz kormánytól saját programja végrehajtásának követelése; minden az orosz költségvetésből a honfitársak támogatására fordítandó forrás közvetlenül az orosz közösségekhez kerüljön; az orosz kormányzatnak különösképp foglalkoznia kellene a katonai nyugdíjasok érdekeivel.

– Az orosz kormányzat vezessen be szankciókat az emberi jogokat és az orosz nemzeti kisebbség jogait megsértő kormányokkal szemben.

– Az orosz közösségekre alapozva a lakosság jogvédelmét a diszkriminatív törvényektől az államapparátus önkényétől ellátó jogi központok felállítása.

– Az Oroszországgal rokonszenvező népekkel és területekkel való egyesülés feltételeinek megteremtése; az orosz és orosz ajkú közei-külföldi menekültek és elüldözöttek befogadásának gazdasági és szociális feltételeinek megteremtése, a letelepedés és a munkahely biztosítása számukra."

A ROSZ az egyetlen párt, amely bevallja a FÁK gondolatának mulandó jellegét, és helyette Oroszország szemszögéből realiztikusabb és perspektivikusabb megoldást vázol fel - az Oroszországi Szövetség programját. A ROSZ programja szerint az Oroszországi Szövetség a szuverén köztársaságok és az önrendelkezéssel bíró területek újraegyesülési szerződésén alapuló föderatív egyesülés lenne. Fontos, hogy egy ilyen szövetség kifejlődésében a ROSZ éppen az Orosz Föderációnak szán központi szerepet.

Ami az „üzleti köröket” illeti, itt a pártkálához hasonló eltéréseket tapasztalhatunk.

Az első csoportba az Oroszországban tevékenykedő liberális vállalkozói köröket sorolhatjuk. Így B. Berezovszkij a FÁK végrehajtó titkárának tisztségében saját hatáskörét személyes (nem állami) birodalmának a Kaukázuson túl és a közép-ázsiai köztársaságokban való kiépítésére használta fel. A nyersanyagok transzportdíjai feletti ellenőrzés megszerzésére való igyekezetében nemcsak ő szenvedett kudarcot, de végleg elfordította Oroszországtól ezen köztársaságokat is. Oroszország geopolitikai érdeke-

ire és az itt élő orosz emberekre nagyobb csapást (eltekintve most a pénz-ügyektől) nem is lehetett volna mérni.

A második csoportba egy sor nagy orosz monopólium és tőkeérdekeltség tartozik. Így például az orosz tőke érdekeit a közép-ázsiai területeken a Lukoil képviseli. Az északi és baltikumi részeken eddig a Potanyin fémjelezte ONEKSZIM örökösei mutatták a legnagyobb aktivitást. A Gazprom pedig a legmélyebben integrálja a köztársaságok piacait oroszországi infrastruktúrával.

A harmadik, legfiatalabb és valóban orosz csoport nem talált a kereskedelmi struktúrák között partnerekre. Itt mutatkozik meg legjobban az a körülmény, hogy bármilyen valamirevaló orosz tőke mentes a nemzeti jellegtől.

Ugyanakkor a *kormányzati szervek* - a Nemzetiségi Minisztérium, a FÁK-ügyi Minisztérium, a Határon Túli Honfitársak Állami Bizottsága - a kilencvenes évek első felében elsősorban a karabahi kérdésre, a tadzsik rendezésre szenteltek figyelmet. A Nemzetiségi Minisztériumban Sz. Sahraj vezetésének idején az az álláspont volt a meghatározó, hogy az orosz honfitársak problémái „nem a jelen, még csak nem is a jövő kérdései, vannak fontosabb ügyek is”.

Nyilvánvaló, hogy ezen attitűdjegyében működött a T. Regent vezette migrációs szolgálat is, amelynek 1994-ben elfogadott programjában az Oroszországba áttelepülők ellátására fejenként 200 dollárt irányoztak elő. Emellett semmilyen akciót nem indítottak a köztársaságban maradt honfitársak megsegítésére. Vagyis ezekben az években a hivatalos Oroszországot a közzei-külfölddel kialakított kapcsolataiban sem a nemzeti szolidaritás, sem geopolitikai érdekei nem vezérelték.

Ez a hozzáállás egyáltalán nem volt esetleges, leülepedett ideológiai indítékok húzódtak háttérben. A kormányzat mellett álló, moszkvai liberális ideológusok minden oroszra a „kommunista bérenc” és a „demokratikus átalakulás ellensége” címkéjét aggatták. A moszkvai hivatalos és tudományos intézményekben (F. Selov-Kovegyajev - Külügyminisztérium, A. Granberg - Legfelsőbb Tanács, Sz. Karaganov - az Akadémia Európa Intézete stb.) az új jelszavá a „lépjünk szövetségre a volt tagköztársaságok nemzeti 'demokratikus' erőivel” vált. Az oroszoknak pedig bűnhődniük kellett az egész kommunista korszakért. Azok az emberek,

akik a nemzeti kérdésben Moszkvában meghozták a döntéseket, valójában semmilyen valós kapcsolatban nem álltak a határon túli oroszokkal.

Arra, hogy mennyire nem akarta a moszkvai „demokratikus” vezetés zavartatni magát a honfitársak problémáival, bizonyítékul szolgál az a tény, hogy az „Oroszország állami politikája a határon túli honfitársak irányában” törvényt csak 1999. május végén, tehát nyolc évvel az egész kérdéskör felmerülése után dolgozták ki, illetve írta alá az elnök, akkor, amikor a problematika már magától is „felpuhult”, amikor már az oroszország jelentős része elhagyta korábbi lakhelyét és Oroszországba vagy a posztszovjet térségen kívüli országokba települt ki. Feltétlenül megemlíthető, hogy az orosz menekültek egy része, szembesülve az Oroszországban az irántuk mutatott teljes közönnyel, inkább visszatért eredeti hazájába, ahol legalább tető volt a feje felett.

A törvény elfogadását megelőzte az elnök 1994. augusztusi rendelete „az Orosz Föderáció állami politikájának alapjairól a külföldön élő honfitársak irányában”. Ebben tételes megbízást adtak a kormányszaknak: „megvizsgálni és megerősíteni a külföldi honfitársak irányában folytatott állami politika alapelveit, összeállítani a FÁK-ban és a Baltikumban élő honfitársak támogatása ügyében hozandó elsődleges intézkedések listáját”. Ugyanitt utasítást adtak a határon túli honfitársak ügyeiben illetékes kormányzati bizottság felállítására.

A kormányszaknak „sem kellett kétszer mondani”, és *már két évvel később*, 1996 májusában (vagyis öt évvel a Szovjetunió szétesését követően) az elnök rendeletének megfelelően meghozta határozatát „a határon túli honfitársak számára nyújtandó támogatásra vonatkozó intézkedések programjáról”. Mindebből az következik, hogy a korábban elfogadott migrációs program teljes mértékben helyettesítette a külföldi oroszországra vonatkozó politikát. Így teljes öt évig a moszkvai politika lényegében csak azon oroszoknak nyújtott támogatást, akik még a Szovjetunió szétesése előtt elhagyták állandó lakóhelyüket. Ez a moszkvai politika érdemileg segítette a volt tagköztársaságokat az etnikailag tiszta államok kiformálásában. Tehát a moszkvai „demokraták” a köztársaságok nemzeti „demokratáit” segítették az orosz nemzet és Oroszország geopolitikai érdekeinek kárára. A kérdés felmerülését követő első öt évben a vonatkozó moszkvai politika tisztán *reflexív jellegű* volt, csak a kész tényekre reagált.

Nem árt megjegyezni, hogy az I. orosz Duma alig tett valamit a külföldi oroszokért, annak ellenére, hogy benne a választásokat a szinte már reakcionizmussal határos ruszofiljelszavakkal megnyert LDPR bírt a legnagyobb frakcióval. A hangzatos kijelentések természetesen nem hiányoztak. Az I. Duma napi munkájától állandó jelleggel felmentett K. Zatulín, aki egyszerre töltötte be a FÁK-ügyi és a külföldi oroszokkal foglalkozó bizottság elnöki tisztét, legfőbb tevékenysége kimerült a különböző, a honfitársak helyzetével foglalkozó fórumok „maga alá” szervezésében.

Az elsőtől eltérően a második Állami Duma, amelyben a népi-patrióta erők különböző pártjai alkotmányos többséggel bírtak, a lehető legtöbbet cselekedtek az orosz politika törvényes hátterének kidolgozása érdekében. Szimbolikus, hogy e ciklus a Fehéroroszországgal alkotandó egységes szövetségi államról szóló szerződés ratifikációjával fejeződött be.

A II. Duma 1997 októberéig kidolgozta és 1999. március 5-én a szükséges egyeztetéseket és vitákat követően elfogadta „Az Orosz Föderációnak a külföldön élő honfitársakra vonatkozó állami politikájáról” elnevezésű szövetségi törvényt. A törvény átvette az elnöki ukáz alapvető megállapításait és körülhatárolta annak területi és személyi hatályát.

A törvény kimondja, hogy „az Orosz Federáció az Orosz Birodalom, az Orosz Köztársaság, a Szövetségi Szovjet Szocialista Oroszországi Köztársaság és a Szovjetunió folytonos jogörököse.” Ennek megfelelően „az orosz állampolgárság az orosz államiság elvével egyetemben folytonos”. A törvény szerint az Orosz Federáció állampolgárának számít minden szovjet állampolgár és annak leszármazottai, feltéve, hogy „szabad és önkéntes véleménynyilvánítás útján nem akar más állam polgára maradni”. Így a honfitársak köre, akikre ez a törvény vonatkozik, igencsak széles, s az Orosz Federáció határain belül élő orosz állampolgároknak azok számítanak, akik:

– A Szovjetunió volt tagköztársaságaiban élő személyek, akik szovjet állampolgársággal rendelkeznek, megkapták ezen államok állampolgárságát vagy honatlanok.

– Az Orosz Birodalomból (vagy annak utódaiból) kivándoroltak, tekintet nélkül más államokban élvezett státusukra (állampolgár vagy honatlan, kettős állampolgár, az állandó lakóhelytől függetlenül).

– A fent felsorolt csoportokba tartozó személyek leszármazottai.

A törvény ötödik cikke kimondja, hogy az orosz állami politika alapvető célja „a nemzetközi jog általánosan elfogadott elveivel és normáival összhangban” a honfitársak támogatása és segítése. Az intézkedéseknek amúgy igencsak hagyományos skálájából külön ki kell emelni az új nemzetközi jogalanyok területén a nemzeti-kulturális autonómiák alapítására vonatkozó jog támogatását. Ez volt a nemzeti követelések eddigi maximuma. Ez még mindig jóval elmarad például a háború utáni Ausztria azon követelésétől, amely nemcsak nemzeti-territoriális autonómiát kívánt Dél-Tirolnak, de az afölötti védőhatalmi státust is igényelte.

Mint a törvényből is kitűnik, Oroszország elsősorban a kölcsönös gazdasági érdekek segítségével szeretné elérni a külföldi oroszok jogainak tiszteletben tartását. A 14. cikk kimondja: „Az Orosz Federáció külföldön élő polgára elleni diszkrimináció az adott országgal meglévő kapcsolatok felülvizsgálatára adhat alapot”. És még diszkriminatív jellegű intézkedések hiánya esetén is a FÁK-kal és balti államokkal való együttműködésben preferenciák és kedvezmények rendszerét vezetik be. Részletesebben a törvény 16. cikkében írják elő, hogy az OF vagy szubjektumának állami szervei „elősegítik az oroszországi és a külföldön élő oroszok gazdálkodó szervei közti együttműködést, a közös vállalatok, társaságok alapítását, a honfitársak oroszországi beruházásokban való részvételét, szélesítik - a tulajdonformára való tekintet nélkül — az oroszokat foglalkoztató vállalkozásokkal a gazdasági együttműködést, az OF és a külföldi államok törvénykezésével összhangban segítik azok kölcsönös kooperációját”. Így Oroszország igyekszik érdekeltté tenni a volt tagköztársaságok hatalmi szerveit saját oroszágának legalább az aktív gazdasági tevékenységbe való bevonásában. A törvény egyben adó-, vám- és egyéb kedvezményeket ígér az orosz honfitársakat anyagilag és pénzügyileg segítő hazai és külföldi vállalatoknak.

A kultúra és az oktatás területén a törvény az orosz kulturális központok, kulturális-népnevelő szervezetek, iskolák és orosz nyelvű kiadványok különböző szintű támogatását irányozza elő. Ami az oktatást illeti, itt az orosz hagyományokat és a helyi viszonyokat is figyelembe vevő tanárképzéstől kezdve az orosz nyelvű tankönyvekkel való ellátásig terjed az intézkedések skálája. Ugyancsak megszabják az orosz felsőoktatásba és tudományos központokba felveendő külföldi oroszok számát. (Nem szabad elfe-

ledni, hogy itt is nagyot fordult a világ kereke: az 1991-ig a felsőoktatásban a köztársaságok nemzetiségei számára létező kvótákat nem váltották fel az oroszokéra.)

A 18. cikkely az oroszág információval való ellátottságának kérdéseit rendezi. Itt is igen széles az intézkedések listája: az oroszországi rádió- és televízióadáshoz való hozzáférés lehetőségének megteremtésétől az írott sajtó és a mozifilmek terjesztésén keresztül a helyi kiadványok és programok pénzügyi támogatásáig terjed.

Minden intézkedés pénzügyi vonzata a szövetségi költségvetésre hárul. A honfitársak és szervezeteik támogatására a törvény értelmében létrehozhatóak „állami, természetes és jogi személyek hozzájárulásaiból” állami-társadalmi és civil alapok. Ezek és támogatóik is jogosultak a gazdasági kedvezményekre.

Az utolsó, 26. cikkely az orosz állami és regionális szervek alatt létrejövő civil-konzultatív, a honfitársak képviselőjét ellátó tanácsok alapításának módjáról rendelkezik.

A törvényt tulajdonképpen a semmiből teremtették meg három év alatt, különböző szinteken került a külföldi oroszággal egyeztetésre, és elkészítését a G. I. Tyihonov vezette FÁK és a Határon Túli Honfitársakkal Kapcsolatos Ügyek parlamenti bizottsága felügyelte. Csak ha figyelembe vesszük, hogy ugyanez a bizottság mellesleg elkészítette a Fehéroroszországgal kötött szerződést, a FÁK országainak különböző fejleményeire is reagált, támogatta a FÁK-on belül kiformálódó, leginkább egymásra utalt ötök vámuniójának létrehozását, továbbá gigászi munkát folytatott az Ukrajnával kialakítandó kapcsolatokra vonatkozólag, akkor érthetjük meg ezen alapvető törvény elkészítésének elhúzódását. És még így is kétséges, vajon sikerül-e megvalósítani. Hiszen az oroszországi gazdasági és politikai élet már hozzászólt a 25 milliós külföldi oroszág érdekeinek semmibe-vételéhez.

Érdemes megjegyezni, hogy az I. Duma (1993-1995) időszakában a patrióta pártok választásoktól való eltiltása és politikai cenzúrázása miatt az elnök, illetve a törvényhozó és végrehajtó hatalom bizonyos mértékig egységesen tevékenykedett. Ez kiváltképp abban mutatkozott meg, hogy mindkettő elmulasztotta a külföldi oroszág irányába folytatandó politika és annak törvényi hátterének kidolgozását. Akirívó korlátozások és cenzúra

nélkül megválasztott II. Dumában patrióta többség formálódott ki, ami egyrészt a végrehajtó hatalommal és az elnökkel való sorozatos konfliktusokhoz vezetett, másrészt alkalmat adott a közeli-külföldre vonatkozó orosz politika megalapozására. Kétségtelen, hogy a Külföldi Honfitársakkal Kapcsolatos Politikáról szóló törvény a többi hatalmi ággal való egyeztetés során több tekintetben felhígult, kilúgozódott. De még így is az aktív (és nem reflexív) orosz nemzeti közeli-külföld politika kialakítása korszakának kezdetét jelzi.

Ugyancsak a II. Duma (1995-1999) időszakára esett az elnöki és végrehajtó hatalom vitája a törvényhozással a fehérorosz unió és az Ukrajnával kötendő barátsági és partnerségi szerződés körül. Előbbiek, kiegészülve az orosz gubernátorok - főleg a nemzetiségi autonómiák vezetőivel - egy részével, a fehérorosz vezetés és a дума törekvéseivel ellentétben az utolsó pillanatig elleneztek a köztársasággal való egyesülés ügyét. Így az elnöki hatalomnak sikerült az unióról szóló szerződést lefokoznia az unió kialakításáról szóló egyezményé, ami radikálisan megváltoztatja a lényegét, és kitolja a megvalósítás időpontját.

Az Ukrajnával kötött szerződés központi kérdése a határok orosz részről történő elismerése volt (első alkalommal a történelem során), aminél a végrehajtó hatalom sikerrel játszotta ki a kommunisták internacionalizmusát, elérve a szerződés ratifikálását és újabb károkat okozva ezzel az ukrajnai orosz területek lakosságának.

Ami pedig a III. Dumát illeti, a kormányzat és az elnök, beavatkozva a választások menetébe, saját képviselőinek jelentős részét juttatta be a törvényhozásba. Ez a körülmény már az orosz közeli-külföld politika további menetére, az orosz álláspont radikalizálódására vonatkozólag igencsak pesszimista jóslatokra ad okot.

Fordította: Deák András

JEGYZET

¹Még mindig zavart kelt a szovjet politológiában a „jobb” és „bal” elnevezés. Jelenleg éppen a klasszikus liberálisok (Gajdar, Kirijenko, Nyemcov), a nemzeti gondolat és az erős állam ellenzői nevezik magukat jobboldalinak. Zjuganov, aki pedig nemzetközi mértékkel egyfajta szocialista lehetne, a korábbi SZKP nagyszámú és szervezett elektorátusa megtartása végett továbbra is kommunistának nevezi magát.

А ТЭМЭРЭ ВОНАТКОЗÓ ИРОДАЛОМ:

Könyvek és cikkek

- „Русские в Латвии. История и современность”. Отв. ред. И. И. Иванов. Рига, SIA „LAD”, 1992.
- А. Г. Кузьмин „Кто в Прибалтике „коренной?” – М, ПАО, 1993.
- „Численность и состав населения СССР” – данные Всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1990.
- В. Гуржий „Балтийский „синдром”. „Россия” 18, 1995.
- Ж. Касьяненко „Порубежье”. „Советск я Россия” 25.05.1995.
- „О реальном положении неграждан в Латвии”. „СМ-Сегодня”, Рига, 18.01.1995.
- Э. Н. Ожиганов „Сумерки России”. М., „Русский Двор”, 1996.

Az Orosz Föderáció dokumentumai

- Федеральная миграционная программа Правительства РФ. М., 15.02.1994.
- Указ Президента Российской Федерации „Об основных направлениях государственной политики российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом”. М., 11.08.1994.
- Программа мер Правительства РФ по поддержке соотечественников за рубежом. М., 17.05.1996.
- Концепция Государственной национальной политики российской Федерации. М., 1.05.1996.
- Договор „О дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Российской федерацией и Украиной”. Киев, 31.05.1997.
- Заявление ГД РФ „В связи с закреплением в Конституции Автономной Республики Крым украинского языка как единственного государственного языка на территории Автономной Республики Крым”. М., 23.10.1998.
- Федеральный закон „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом”. М., 24.05.1999.
- Меморандум Российской Федерации „О положении русскоязычного населения Эстонии”. М., 27.06.1996.

Politikai pártok programjai

- Программно-заявление принятое ПЧрезвычайным съездом Компартии Российской Федерации 14 февраля 1993 года. М., „Советская Россия”, 1993, 2.03.1993.
- Декларации КРО, принятая 30 марта 1993 г.

- Программа ЛДПР. М. „На семи холмах” N 1, 02, 1993.
- К великому будущему России. Программа партии российский Общенародный союз (принята 4 съездом РОС 26 марта 1995 г.) Вестник РОС – информбюро, М. , 04. 1995.
- Программы партий „Демократическая Россия”, „Демократический выбор России”, „Яблоко”. Приводятся по информационным материалам ГД РФ от 02. 12. 1995.

SzSzKSz köztársaságok közti szerződések

- Договор „Об основах межгосударственных отношений Российской Советской Федеративной Социалистической Республики и Эстонской Республики”. Москва, 01. 1991.
- Договор „Об основах межгосударственных отношений Российской Советской Федеративной Социалистической Республики и Латвийской Республики”. Таллин, 13. 01. 1991.
- Договор „Об основах межгосударственных отношений между Российской Советской Федеративной Социалистической Республики и Литовской Республикой”. Москва, 29. 07. 1991.

Az utóállamok törvényhozatala

- Закон Республики Беларусь „Об образовании в Республике Беларусь”. Минск, 29. 10. 1991.
- Закон Республики Беларусь „О печати и других средствах массовой информации”. Минск, 22. 03. 1995.
- Закон Республики Беларусь „О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь „Об образовании в Республике Беларусь”. Минск, 22. 03. 1995.
- Закон „О гражданстве Республики Молдова”. Кишинев, 5. 06. 1991.
- „Декларация прав народностей Украины”. Киев, ВСУ, 1. 10. 1991.
- Закон Латвийской советской социалистической республики „О языках”. Рига, 5. 05. 1989.
- Закон Латвийской Республики „О порядке введения в действие закона латвийской республики „О внесении изменений и дополнений в закон Латвийской советской социалистической республике о языках”. Рига, 31. 03. 1992.
- Закон Латвийской Республики „О внесении дополнений в кодекс Латвии об административных правонарушениях по вопросам государственного языка.” Рига, ВС ЛР, 1. 06. 1992.
- Постановление Верховного Совета Латвийской Республики „О проекте Закона Латвийской Республики „О гражданстве”. 12. 10. 1991.

- Постановление Совета Министров Латвийской Республики „Об аттестации на знание государственного языка”. Рига, 25. 05. 1992.
- Закон „О фармацевтической деятельности”. Рига, 27. 04. 1993.
- Закон „О государственной гражданской службе”. Рига, 21. 04. 1994.
- Закон „О гражданстве” Эстонии. Таллин, 11. 10. 1939.
- Постановление Правительства Эстонской Республики „Об организации вступления в гражданство Эстонской Республики в порядке натурализации”. Таллин, 6. 04. 1991.
- Закон Эстонской Республики „Требования, предъявляемые в отношении эстонского языка к лицам, ходатайствующим о получении гражданства Эстонской Республики”. Таллин, 16. 06. 1992.
- Постановление Верховного Совета Эстонской Республики „О введении в действие закона „О гражданстве”. Таллин, 26. 02. 1992.
- Конституция (основной закон) Эстонской Республики. 28. 06. 1992.
- Закон Эстонской Республики „О народном образовании”. Таллин, 23. 03. 1992.
- Закон „Об требованиях к знанию эстонского языка, предъявляемых к ходатайствующим о получении гражданства”. Таллин, 10. 02. 1993.
- Закон „Об обучении взрослых”. Таллин, ПП от 23. 11. 1993.
- Закон „Об основной школе и гимназии”. Таллин, 15. 09. 1993.
- Закон „О внесении изменений в закон об основной школе и гимназии”. Таллин, Постановление Президента от 13. 12. 1994.
- Постановление министра культуры и просвещения „О порядке приема учащихся в основную школу и гимназию, их перехода из одной школы в другую, отсева и исключения из школы”. Таллин, 16. 06. 1994.
- Закон „О языке” Эстонской Республики. Таллин, 21. 02. 1995.
- Закон „О гражданстве” Эстонской Республики. Таллин, 19. 01. 1995.
- Порядок проведения экзамена по эстонскому языку и экзамена на знание Конституции Эстонской Республики и Закона о гражданстве. Таллин, Постановление эстонского правительства от 20. 06. 1995.
- Закон „О школах по интересам”. Таллин, ПП от 3. 07. 1995.
- Постановление МВД Эстонии „О вопросах экзамена на знание Конституции Эстонской Республики и Закона о гражданстве”. Таллин, 11. 06. 1995.
- Постановление Правительства Эстонии „Об утверждении Порядка проведения экзамена по эстонскому языку и экзамена на знание Конституции Эстонской Республики и Закона о гражданстве”. Таллин, 20. 06. 1995.
- Закон „О профессиональных учебных заведениях”. Таллин, 14. 06. 1995.
- Закон Литовской Республики „Об образовании”. Вильнюс, 25. 06. 1991.
- Закон Литовской Республики „О внесении изменений в статью 23 Временного Основного Закона Литовской Республики”. Вильнюс, 30. 07. 1991.
- Конституция Литовской Республики. „Эхо Литвы” 10. 10. 1992.
- Закон Литовской Республики „О внесении изменений и дополнений в Закон о гражданстве Литовской Республики”. Вильнюс, 16. 06. 1993.

- Закон Литовской Республики „О внесении изменений и дополнений в Закон Литовской Республики об образовании”. Вильнюс, 20. 01. 1994.
- Постановление Сейма Литовской Республики „О внесении изменений и дополнений в постановление Верховного Совета Литовской Республики „О порядке осуществления Закона о гражданстве Литовской республики””. Вильнюс, 15. 03. 1994.
- Постановление Сейма Литовской Республики „О внесении изменений и дополнений в постановление Верховного Совета Литовской Республики „О порядке осуществления Закона о гражданстве Литовской республики” от 10 декабря 1991 года”. Вильнюс, 18. 07. 1994.

Időszaki kiadványok

- „СМ–сегодня” Ежедневная русская газета Латвии”. Рига. 1989–1999.
- „Диена”, Рига, 1990–1999.
- „Голос Украины”, Киев, 1989–1991 гг.
- „Славянский мир”, Москва, 1997–1998 гг.
- „Русский Вестник”, Москва – 1990–1992гг.

LJUBA SISELINA

Russian Policy Toward Neighboring States

In this article the author reviews the situation of, and Moscow-based political positions concerning, Russians who, since the break-up of the Soviet Union, live outside of Russia. After reviewing language-use rights and legal status issues, the author distinguishes between two extreme poles. The situation of the minorities is deemed best in Belorus and Kirghiztan, while it is deemed worst in the Baltic states. From the viewpoint of self-organization, the author distinguishes among the groups of Interfront (whose principles are related to the Soviet Union, or its values), cultural and religious tradition preservation groups, and Western-style minority interest-protection groups. Within political life in Moscow, the right-wing forces which were victorious in the 1999 elections are indifferent to the issues confronting the Russian diaspora. Other political forces attempt to solve the problems of Russians through the re-integration of the post-Soviet sphere. The author discusses in detail the ideas of those groups which, although they are not forces to be reckoned with in Russian politics, center their programs on the problems of Russian minorities. The article ends with a detailed review of the 1999 law governing Russian Federation state policy on Russians living abroad.

MŰHELY

Mi újság a régió szociológiai gondolkodásában?

Előszó

1998 ősze óta a *Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete* (új nevünkön *Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja*) olyan kutatási szerkezetet hozott létre, melyben az egyes munkatársak különböző projekteket indíthattak el, illetve korábbi kutatásaikat egy-egy nagyobb téma keretében kellett elképzelniük. 1999 nyarán, a *Regio* új profiljának kialakítása közben támadt az az ötletünk, hogy ezeket a projekteket több-kevesebb rendszerességgel a folyóirat hasábjain is bemutatjuk. Mivel a folyóiratokban közölt „kész” tanulmányok Magyarországon általában ritkán gerjesztenek szakmai vitákat, illetve e viták eredményei csak olykor-olykor vezetnek a cikkek átdolgozásához, arra gondoltunk, hogy mind a szakmai közélet, mind a kutatások szempontjából gyümölcsöző lehet a projektek hipotéziseinek és részeredményeinek publikálása, melyet terveink szerint valóságos és érdemi vita követhet majd.

Az első bemutatkozó projekt a *„Mi újság a szociológiában? Új fejlemények a régió szociológiai kutatásaiban”* címet viseli, és azt kívánja a tudományszociológia elvárásainak megfelelően és bizonyos kvalitatív szociológiai módszerek alkalmazásával feltérképezni, milyen új megközelítések, kutatási irányok jellemzik a rendszerváltás óta a régió szociológiai gondolkodását. E kutatásban tehát elsősorban nem a kisebbségkutatás szomszédos országokbeli eredményeivel foglalkozunk, hanem a szociológia mint diszciplína fejlődésének legújabb fejleményeivel. A magyar közgazdaság-tudományban már 1988-ban tárgyalt és a szociológia berkeiben is fel-felizzott vitákból merítve az *örökség - utánpótlás - felfedezés* fogalmi közé csoportosítjuk analitikus vizsgálatunk kérdéseit, mely nemcsak az egyes országok új

irányzatainak összegyűjtésére vállalkozna, hanem annak feltárására is, hogy ezek az irányzatok honnan erednek: még a rendszerváltás előtti idők nyomát hordják magukon avagy a nyugati *mainstream* felfogások tükröződései, esetleg saját innovációk.

Kutatásunkat ez idáig öt régióbeli országra (Magyarország, Lengyelország, Románia, Szerbia és Szlovákia) terjesztettük ki. A projekt indulásakor több szempont vezérelt bennünket. Először az, hogy a korábbi vitáktól eltérően, az esszéírás és a középszintű modellek megragadása helyett szisztematikusan készítsük el a környező országok szociológiai diskurzusainak leltárát. Ehhez meg kellett találnunk az egyes országok szociológiáinak legfőbb aktorait és intézményeit. Abból indultunk ki, hogy a szociológia tudományos diskurzusát elsősorban az egyetemek és a folyóiratok „termelik” és ellenőrzik, így a tanrendekből, a szakdolgozatok, doktori disszertációk tematikájából, a szakmai folyóiratokból kitapinthatóak a főbb irányzatok és változások. Hangsúlyoztuk továbbá, hogy a szociológia mint tudomány változása áll a középpontban, tehát nem kerültek be „mintánkba” az alkalmazott szociológia módszereit használó piac- és közvélemény-kutató intézetek, még akkor sem, ha vezető szociológusok állnak az élükön (az ő tudományos munkásságuk - amennyiben van vagy volt - az egyetemeken és a folyóiratokban amúgy is meg kell jelenjen). Harmadrészt, noha tudjuk, hogy tudományunk a leggyakrabban identitásproblémaként tematizálódik a kérdéssel foglalkozó tanulmányokban (hol a szociológia, a szociológus helye az ezredforduló Köztes-Európájában?), mi ezt a kérdést közvetlenül nem kívántuk feltenni. Mindazonáltal bízunk abban, hogy kutatásunk végén erre is tudunk - alternatív - válaszokat adni.

Az alábbi tanulmányokban első hipotéziseinket tesszük közre. Arra kértük a kutatás résztvevőit, hogy az általuk vizsgált ország szociológiai gondolkodásában bekövetkezett változásokat a kutatás szempontrendszer alapján foglalják össze, és ezáltal is ellenőrizzék, érvényes-e a kutatás elején megfogalmazott értelmezési keret (örökség- utánzás - felfedezés) a további vizsgálódásokhoz. Még egyszer hangsúlyozzuk: nem kész zárótanulmányokat vehet kezébe az olvasó, hanem *working papereket*, melyek vita tárgyát és a további munka alapjait képezik csak.

Kovács Éva, a kutatás vezetője

GOMBOS GYULA

Szociológia az 1989 utáni Lengyelországban

Lengyelországban a szociológia - szocialista táborbéli társainak alakulását összehasonlítási alapul véve - több szempontból is saját utat járt be. E sajátosságok közül a legismertebb az a „keleti blokkban” ritkaságszámba menő tudományos szabadság vált, melynek előnyeit a lengyel szociológusok máig élvezik. A hatvanas évektől rendszeresen részt vettek nyugati konferenciákon, ottani szaklapokban publikáltak, hosszabb-rövidebb tanulmányutak alkalmával bővítették kapcsolataik kiterjedtségét. Így nem csoda, ha a térségünkben egy évtizede kezdődött társadalmi változások első hiteles interpretálói Nyugaton döntő többségében lengyel szociológusok voltak.

A kilencvenes években megjelent, a százéves lengyel szociológia¹ eredményeit összefoglaló könyvek többsége általában nem is feledkezik el szerénytelenül hangsúlyozni a diszciplína lengyelországi sajátos mivoltát. Az egyik például bevezetőjében így ír: „Antoni Sułek említette nemrég, hogy annak idején Kelet-Európában három hatalom létezett: a Szovjet Hadsereg, a magyar politikai gazdaságtan és a lengyel szociológia. Mai állapotuk alapján bátran mondhatjuk, hogy közülük a legnagyobb hatalom a lengyel szociológia volt. Az 1956-ot követő újjászületése után ugyanis a szocialista táborban sehol másutt nem tapasztalható szintre fejlődött. A tábor egyfajta ablakává vált - ahogy azt a cseh és a szlovák szociológusok jellemezték -, amelyen keresztül ki lehetett nézni a világba, és szemügyre lehetett venni a nyugati tudomány által produkált eredményeket. (...) A lengyel szociológusok a nyugati szociológiával nem csak tudományos, de szervezeti kapcsolatokat is fenntartottak. Elég csak megemlíteni azt, hogy

S. Ossowski alelnöke, J. Szczepański pedig elnöke volt a Nemzetközi Szociológiai Társaságnak. Ezek a kapcsolatok védtek és erősítették a lengyel szociológia hazai pozícióját is.² Szacki 1995-ben kiadott könyve, *A lengyel szociológia száz éve* annak a hetvenes, nyolcvanas években egyre többet hangoztatott „szociológiai egységnek”, „tudományos folytonosságnak” egyfajta összefoglalása, mely érdekes módon hatott vissza a diszciplína alakulására. Éppen maga Szacki beszélt egy 1986-ban megrendezett konferencián - részben önkritikaként is - a szociológia történetének „prezentizmus” és „kontextualizmus” közöttiségéről. *A kortárs szociológia és a szociológia klasszikusai* (lásd Kwaśniewicz 1990: 9) című előadásában arra a jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy szociológusok által írt munkákban a múltban kifejtett vélemények, nézetek (tehát a ma már klasszikusokként definiált elődök teóriái) gyakran történelmi kontextusukból kiszakítva kerülnek bemutatásra, illetve a szerzők a hivatkozott szempontok keletkezési körülményeit csak annyiban tartják fontosnak, amennyiben az saját szövegük megértését befolyásolja. Másképpen fogalmazva: a kortárs szociológusok úgy használnak klasszikusoktól származó elméleteket, hogy csak azok tartalmát veszik figyelembe, keletkezési körülményeiket viszont már csak saját témájuk szempontjából írják le. Szacki Popper nyomán azt írja, hogy a szociológia múltja iránti érdeklődésnek két iránya van: egy *történeti* (mely az adott korszak szellemében keres értelmezést) és egy *mitológikus* (amely a jelen diskurzusaihoz keres csatlakozási pontokat). A kortárs szociológusok közül sokan - véli Szacki - egyfajta kényszert éreznek arra, hogy kutatásaik eredményeit egy hosszú és dicső tudományos tradíció folytatásaként mutassák be, így legitimálva saját munkájukat. A század első felében tevékenykedő elődeikhez ezért gyakran mint saját kollégáikhoz viszonyulnak. A két irányzat (*történeti-mitológikus*) időnként összekeveredik, a múlt pedig a jelen részeként tovább formálódik a folytonosságba vetett hitet fenntartva. A tudomány mitologizálása persze nem csak a szociológia sajátossága. Szacki véleményét csak azért tartom fontosnak, mert a lengyel szociológia külföldi (így magyarországi) híre is nem kis mértékben az olyan típusú írásokon alapul, mint a fentebb idézett cikk.

Az alábbiakban bevezetőként a Lengyelországban művelt szociológia történetét próbálom röviden összefoglalni, majd pedig az utóbbi tíz év eseményeibe betekintést nyújtani. *A lengyel szociológiáról*³ való írás ilyen

terjedelmi keretek között már eleve teljesíthetetlen feladat, hiszen ez a fogalom ma már olyan szerteágazó diskurzushálót jelöl, melynek legfőbb irányvonalait sem egyszerű röviden felvázolni. Az utóbbi években számos új (vagy csak korábban nem vizsgálható) probléma adja a szociológiai kutatások tárgyát, kezdve a piackutatástól a diszkriminációkon, migrációs folyamatokon át a különböző elitekig vagy éppen a lelegsűszottabb társadalmi csoportokig. E kutatások egy része, illetve a kapott eredmények feldolgozása a nyugaton már jól bejáratott módszerekkel megy végbe. Más esetekben ez már csak a kutatási terület sajátosságai miatt sem történhet így (pl. a nők helyzete, az egyház és a lokális társadalmak viszonya stb.). Írásomban az utóbbi évtized olyan jelenségével foglalkozom, mely éppen az említett folytonosság tükrében válik figyelemre méltóvá. E jelenség az a nagymértékű nyitás, amely más rokon társadalomtudományok (történelem, filozófia, etnológia, antropológia, kultúrakutatás, irodalomtudomány, pszichológia, politológia, közgazdaságtan jog) irányában nyilvánul meg. E találkozási pontok közül itt bővebben a szociológia és az antropológia egymásratalálását (a szociológia antropologizálódását, ill. az antropológia szociologizálódását) mutatom be. Bár a lengyel szociológia - különösen a második világháború utáni időszakban - már jó néhány analízis tárgya volt, az elemzett korszak nagyjából 89-cel fejeződik be⁴, így tehát dolgozatomban írásakor nem kis mértékben innen-onnan begyűjtött (sokszor szóbeli) információkra vagyok kénytelen támaszkodni, amiből persze az következik, hogy az általam felvázolt kép megközelítőleg sem lehet teljes. A rövid történeti bevezető után néhány sor erejéig a hatvanas évek eseményeinél időzöm el, amire azért van szükség, mert e sorok a fent említett két tudományág kölcsönhatásainak előzményeit mutatják be. Ezt azért tartom fontosnak, mert a lengyel szociológia jelenlegi eredményeinek egy jelentős része rendelkezik rendszerváltást megelőző előélettel, ami miatt szerintem a 89-es „nagy váltás” (természetesen nem becslülve le annak hatalmas jelentőségét) nem volt minden szempontból újabb mérföldkő a diszciplínában. Ilyen példa a szociológia és az antropológia párbeszéde is, itt azonban sietek témát váltani, mielőtt a mitologizálás csapdájába esnék.

A kezdetektől a hatvanas évekig

Az 1918-ban megszerzett függetlenség után Lengyelországban a külföldről hazatérő értelmiségiek, egyetemi tanárok részvételével megkezdődött a tudományos élet, az egyetemek stb. újjászervezése. E folyamat részeként alapította meg az ország első, a bölcsészkaron működő szociológia tanszékét 1920-ban a Poznańi Egyetemen Florian Znaniecki, aki korábbi filozófusi pályáján szociológiával legaktívabban a William I. Thomasszal, a University of Chicago munkatársával, a Lengyelországból Amerikába kivándorolt meigránsok körében folytatott kutatások alkalmával foglalkozott. A két kutató együttműködésének eredményeképpen íródott *A lengyel paraszt Európában és Amerikában (Chłop polski w Europie i Ameryce 1918-20)*.

Poznań mellett a Varsói Egyetemen indult be rövid időn belül a szociológusok képzése, és a krakkói etnológia tanszék⁵ is átalakult *Szociológia és Etnológia Tanszékké*. Diplomát szerezni 1930-tól lehetett az országban.

A lengyel szociológia alapítójaként tisztelt Znaniecki kezdeményezésére az 1920-as év folyamán létrejött a Lengyel Szociológiai Intézet, melynek célja az ország aktuális társadalmi életére vonatkozó anyagok feldolgozása, szociológiai értékű személyes dokumentumok gyűjtése, különféle pályázatok kiírása, kérdőíves felmérések végzése, továbbá a vizsgálatok eredményeinek publikálása, konferenciák és találkozók szervezése volt. 1928-ban az intézet Poznań város társadalmi problémáira, a munkanélküliségre, szegénységre és a prostitúcióra vonatkozó vizsgálatot indított el. A beérkezett anyagok alapján J. Szczepeński írt tanulmányt. Még ugyanebben az évben Chalasiński vezetésével kezdtek el egy vizsgálatot a felső-sziléziai lengyel-német viszonyokról. 1936 nyarán a Varsói Egyetem szervezett Kis-lengyelország több járásának falvaiban kutatást, mely az emigrálás jelenségét és az emigrációból visszatérőknek a falusi környezetre gyakorolt hatását vizsgálta.

A húszas-harmincas évek folyamán létrejött a szociográfia egy típusának egységes kutatói módszere, az összegyűjtött anyagok nagyjából azonos feldolgozási módja is, és ettől az időszaktól kezdve lehet beszélni a szociológiai módszerekkel dolgozó kutatók publikációs fórumairól is. Az első folyóirat, mely rendszeresen publikált szociológiai témájú írásokat, a

Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny volt, mely 1925-től jelent meg. Tudományos szakfolyóiratot, a *Przegląd Socjologiczny-t* először a Lengyel Szociológiai Intézet adta ki 1930-tól. A két háború közötti korszak könyvpiacán két szociológiai sorozat indult be: az egyik Znaniecki kezdeményezésére a poznańi iskola teoretikus jellegű tanulmányait is kiadó *A Lengyel Szociológiai Intézet munkái* nevű sorozat, a másik pedig a *Biblioteka Socjologiczna* volt. Mindemellett egyenlőre nem sikerült pontosan választ adni arra a kérdésre, hogy mi is a szociológia, illetve mi annak kutatási témája, és nem egy kritika tárgya volt a szociológiai elméletek és az empirikus vizsgálatok közötti kapcsolat gyakori hiánya.

A második világháborút követően újjászerveződő szociológiai kutatóközpontok számára magától értedődően az egyik legnagyobb kihívást az új Lengyelországhoz csatolt, hatalmas népvándorlások helyszínévé vált nyugati és északi területek integrációs, gazdasági, kulturális stb. problémái jelentették. Létrehoztak néhány intézetet - közülük legjelentősebbek a *Szilézia*, a *Balti* és a *Nyugati Intézet* - melyek direkt erre a területre szakosodtak. Ezeket a folyamatokat persze csak az akkori politikai légkörnek megfelelően volt szabad kutatni, tehát ez a téma máig nem vesztett aktualitásából. A három fenti intézeten kívül öt egyetemen működött még szociológiai intézet.

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján a legjelentősebb folyóiratok a *Przegląd Socjologiczny*, a *Mysł Współczesna* és a *Wiedza i Życie* voltak, de ezekben a fentebb említett vizsgálatoknak a sztálinizmus miatt csak egy kis hányada jelent meg (vagy legfeljebb könyv formájában voltak publikálhatóak). A „burzsoá diszciplínává” nyilvánított szociológia önálló tudományágként nem kapott helyet az új sztálinista oktatási rendszerben, és az újjáéledő nyugati kapcsolatok ismét megszakadtak egy időre. Az enyhülés első jele az volt, amikor 1956-ban a Varsói Egyetemen újra szociológiai témájú előadásokat kezdtek tartani, és ismét lehetett szociológiából diplomázni, azzal a feltétellel, hogy a szakdolgozat a történeti materializmus témakörét érinti. Elsőként a marxista érdeklődésű Z. Baumant és J. J. Wiatrot kérték fel előadóknak.

Az enyhülés a szakfolyóiratok kiadását is komolyan befolyásolta: 57-től jelent meg a *Studia Filozoficzne*, a *Kultura i Społeczeństwo* és újjáalakult

a *Przeegląd Socjologiczny*, ezen kívül gyakran írtak cikkeket szociológusok a *Nowa Kultura*-ba, a *Przeegląd Kulturalny*-ba és a *Polityka*-ba.

Az egyetemen kívüli legfontosabb kutatóközpontok a Lengyel Tudományos Akadémia intézményei (főleg a *Filozófiai és Szociológiai Intézet*) és a regionális központok voltak, de szociológusok számos helyen más jellegű intézményben is dolgoztak⁶. További szervezeti háttérrel biztosított a Lengyel Filozófiai Társaság mintájára 57-ben megszervezett *Szociológiai Társaság*. Feladata előadások, viták szervezésén kívül a könyvkiadás gondozása, szociológiai kutatóműhely és szakkönyvtár létrehozása, kutatások szponzorálása volt. Bár a társaság vezetőségében párttagok is helyet foglaltak, mégis az akkori hatalom — önmagát meghazudtoltva - nagy szabadságot biztosított a szervezetnek. Így rendszeresen tartottak tudományos üléseket egy-egy referátum meghallgatásának alkalmával, ahová gyakran külföldi vendégeket is meghívtak, valamint nemzetközi konferenciákat is rendeztek. A szervezet nagy figyelmet fordított a lengyel szociológiai hagyomány folytatására. Ennek szellemében Znaniecki (1882-1958) emlékének konferenciát szenteltek.

A szocialista és a nyugati országokból érkezett szociológusok első hivatalos találkozásán, az 1956-os amszterdami konferencián is részt vettek lengyelek. Beszámolóikban azt írták, hogy rendkívül nagy érdeklődés tapasztalható a nyugati kollégák részéről a marxizmus iránt, ezért Bauman és Wiatr rámutattak a marxista szociológusok konferenciáin való rendszeres megjelenés. A kapcsolatok fordított irányban is gyümölcsözőnek mutatkoztak. A nyugati szociológusok számára egzotikusnak tűnő Lengyelországba egyre gyakrabban érkeztek Amerikából, Franciaországból, Izraeltől stb. a szocialista társadalomra kíváncsi kollégák. A hatvanas évek elejétől a lengyel szociológusok a nyugati konferenciák rendszeres résztvevői voltak, különböző ösztöndíjak révén hosszabb-rövidebb időt töltöttek külföldi tanulmányutakon. A párt persze igyekezett a tudomány marxista irányú fejlődését ösztönözni, ezért létrehozták a párt szociológiai szekcióját, melynek élére Bauman került.

A hatvanas évek

A hatvanas évektől sor került a szociológia intézményrendszerének (mely sok helyen még a Znaniecki által lefektetett alapokra épült) megreformálása. A korábbi oktatási rendszerrel szemben az volt az egyik kifogás, hogy a szociológiatanszékek kizárólag csak kutatómunkára képzik ki a hallgatókat. Az új álláspont szerint azonban a szociológusnak a társadalmi élet különböző területein nem csak kutatóként, de szervezőként is érvényesülniük kell. Ennek megfelelően tódzban például a szociológia tanszéket áthelyezték a Közgazdasági Karra, és létrehozták az „iparszervezési” specializációt. Ezenkívül kétféle szakosodási lehetőség volt: a munka és a kultúra szociológiája, továbbá a kulturális-felvilágosító (népművelő) szakirány. Az előbbin kötelező tantárgyak voltak az ipari és vállalati közgazdaságtan, a munkapszichológia és fiziológia, továbbá a munkajog. A másikon a hallgatók a népi kultúrával, a kultúra bizonyos területeinek (irodalom, film, színház) elméleteivel, művészettörténettel és a népművelő munka módszertanával foglalkoztak. A hallgatóknak a 3. és 4. év végén gyakorlaton is részt kellett venniük valamilyen kulturális intézményben. A pártvezetés a változások szükségességét azzal is indokolta, hogy a felvételiző diákok nagy része szociológiai tanulmányait az értelmiségi elit felé vezető legkönnyebb útnak tekinti, hiszen az eddigi szociológiai tanulmányok elsősorban teoretikus képzést adtak, melynek társadalmi hasznossága megkérdőjelezhető.

Közben a befolyásos helyzetbe került Bauman érdeklődése 1963–64-től a politológia területéről egyre inkább a kultúraelméletek és a kulturális kutatások felé fordult⁷. Irányítása alatt 1967-ben a varsói filozófiakar általános szociológia tanszékén egy érdekes kísérlet kezdődött el. Létrehoztak egy antropológiai kutatóműhelyt⁸, amely ugyan nem volt hosszú életű, hiszen másfél évvel később, az 1968 márciusát követő megtorlások során megszüntették, mégis az ott megfogalmazott elképzelések és koncepciók többféle formában és módon megmaradtak. Különbő utakon és eltérő intézeti háttérrel, de a kortárs lengyel társadalom kulturális antropológiai megközelítése megmaradt a szociológiában. Az antropológiai műhely köré gyűlt (általában nagyon fiatal) emberek 1966 nyaratól végeztek terepmunka-gyakorlatokat, melyek során az első metodológiai problémák is felve-

tődtek. Külföldi módszertani minták ugyanis egyáltalán nem álltak rendelkezésre, vagy ha mégis, azokat nem lehetett alkalmazni az akkori lengyel körülmények között. A szocialista társadalmak nemigen voltak ilyenjellegű tudományos analízisek kutatási problémái más országokban sem. A csoport által kidolgozott, a „lengyel társadalom antropológiája” kutatási program nagyjából az alábbiak szerint különült el: a) az „ember helyzetének” analízise: 1. esélyek a társadalmi struktúrák tükrében, 2. kulturális rendszerek által kijelölt célok struktúrái, 3. a személyiség struktúrája által kijelölt motivációk struktúrái; b) a fenti helyzetek tipológiája, illetve a tipologizálás kritériumainak meghatározása; c) a fenti helyzetek szociológiai interpretációja (Tarkowska 1995:17). Az antropológiai megközelítés itt az egyes ember és a társadalmi rendszerek közötti bonyolult összefüggések vizsgálatát jelentette, melynek során a kutatás középpontjában nem a társadalmi rend(szer), hanem az e társadalmi rend(szer)ben az egyes emberek által elfoglalt helyzet állt. A műhely kutatási perspektívája a kultúra antropológiai vizsgálata volt, a szociológia saját eredményeiről való lemondás nélkül. Ennekjegyében az alábbi kutatási témákat tűzték ki célul: 1. régi és új; hagyomány és modernitás; 2. különbözőség és integráció; 3. konfliktusok forrásai; a győzelem mechanizmusai; 4. kultúrák terei; 5. az egyes ember és a globális társadalom; 6. nemzeti kultúra és más kultúrák (homogenitás és különbözőség - integráció); 7. nagyváros és vidék; 8. kultúra és társadalmi struktúra; 9. spontán és tervezett folyamatok; 10. normák és anómiák stb. Ezeknek a terveknek a nagy részét nem sikerült megvalósítani, mert a márciusi eseményeket követően Baumant eltávolították az egyetemről, már kinyomtatott és megjelenés előtt álló *Vázlatok a szemiotikai kultúraelméletéről* című könyvét bezúrták, a vele együtt dolgozó kutatókat és hallgatókat kirúgták stb. Ez azonban nem jelentette ennek a szellemi közegnek a teljes megszűnését, a műhely munkája illegalitásban, magánúton folytatódott. Publikációról évekig szó sem lehetett, különösen akkor nem, ha a szerző esetleg Baumant idézte vagy rá hivatkozott. Jóval későbbjelent csak meg A. Tyszka *A kultúrában való részvétel. A különböző életstílusokról* című könyve, majd még később, 1987-ben egy másik könyve, az *Erdekek és a kultúra ideáljai - Társadalmi struktúra és részvétel a kultúrában* című¹⁰, melyek leginkább tükrözik a műhely tevékenységét

mind koncepciói, mind eredményei szempontjából. Tyszka írásain kívül még W. Narojek munkáin¹¹ hagyott közvetlen nyomokat az antropológiai műhely, illetve még néhány kutatóén¹².

Az 1989 utáni időszak

A tíz évvel ezelőtt bekövetkezett irányváltás és annak előzményei a társadalomkutatók számára sem jelentettek kisebb meglepetést, mint az ország lakosságának általában. A szociológusok is megdöbbenek a szükségállapot bevezetését hallván, pedig ők helyzetüknél fogva mind a hatalom, mind az ellenzék oldaláról a legjobban informáltak közé tartoztak. Mégis a 89-90-ben megjelent új vagy átalakult napilapok, folyóiratok hasábjain publikáló szociológusok cikkeiből nem, vagy csak nagyon ritkán érezhető ki olyasmí, hogy itt valami egészen újfajta helyzettel állnak szemben. A szociológiának megjelent egy szélesebb közvéleménynek szánt (érthetőbb) nyelvazete, amely sokszor nevet adott a korábban nem vagy csak a beszéd szintjén megnevezett jelenségeknek. Ez talán jótékonyan hatott magára a tudományos szociológiai nyelvre is, melynek kivételes helyzetéből adódó „agyonkódoltsága” a kilencvenes évektől tapasztalható nyitás nyomán lett feltűnő. Az ilyen jellegű pozitív irányú változások mellett hosszan sorolhatók a negatívan vagy legalábbis vegyes érzelmekkel leírtak is. A többi volt szocialista országban is ismert anyagi megszorítások, a szociológusok új szerepekben való feltűnése, egyes szakmai szervezetek vagy intézmények átszervezése, illetve megszüntetése természetesen Lengyelországban is ismert jelenségek. Az „agyelszívás” a politikai élet, a média, a különböző jól fizető munkahelyek részéről szüntelenül folyik. Ezekre itt most részletesen nem szeretnék kitérni, mivel nem ezek a folyamatok jelentik az utóbbi évek lengyel szociológiájának specifikumát¹³.

Érdemesebb talán több figyelmet szentelni az újfajta kutatási körülményeknek, módszereknek és irányvonalaknak. A nagy költségvetéssel dolgozó szociológiai műhelyek pénzeszsákja a szocializmus megszüntével bezárult, minek következtében a hagyományos módszerekkel folytatott kutatások száma jelentősen lecsökkent, pl. a drága kérdőívvezetés és a beérkezett eredmények feldolgozása gyors ütemben szorult ki a legtöbb intézet

metodológiai palettájáról, és ma már inkább csak az erre szakosodott helyeken foglalkoznak vele komolyabban. Az irányváltás azonban olyan, korábban csak elvétve használt módszereket csalt felszínre, melyek segítségével produkált eredmények bizonyos szemléletváltáshoz és a kvalitatív szociológiai elemzés térhódításához vezettek. Bár a kvalitatív szociológiáról író szerzők általában sietik megjegyezni írásaik bevezetőjében, hogy az ilyen típusú vizsgálatoknak is komoly hagyománya van az országban (lásd Wyka 1990, Lutyńska és Rostocki 1997), azt azonban igen nehéz lenne megítélni, hogy az említett kényszerítő hatások nélkül milyen mértékben kaptak volna most hangsúlyt. A módszertani változások mellett fontos megemlíteni, a kutatási területek skálájának kiszélesedését. Az új témák közül sok korábban már a szociológia érdeklődését is felkeltette (sőt néhányat kvalitatív módszerekkel is vizsgáltak¹⁴), most azonban senki nem adja előre utasításba, hogy mi legyen a kutatás végeredménye.

A szakmai szempontok tekintetében „izgalmas” kutatások intézményes háttere a nyolcvanas évekhez viszonyítva lényegében nem sokat változott. Igaz, hogy létrejöttek különböző közvélemény-kutató, médiafigyelő, gazdasági elemző központok, melyek a szociológia eszköztárát is használják, ezek azonban nem a tudomány „fellegvárai”. A valódi szociológia a sokszor hangoztatott presztízsválság ellenére továbbra is szilárdan az egyetemi keretek között működő műhelyekhez, az akadémiához tartozó Szociológiai és Filozófiai Intézethez, illetve a szervezési és információáramoltatási feladatokat ellátó Lengyel Szociológiai Társasághoz kötődik, továbbá a főleg interdiszciplináris kutatásokat vezető Társadalmi Tanulmányok Intézete érdemesek figyelemre. A tudományág országos arculatát kb. néhány tíz központ határozza meg. Ezek egy része olyan egyetemi tanszék, melyeknek intézetté alakulása már csak rövid idő kérdése. Egy 1994-es összesítés (Szacki 1995:18) szerint az országban egyetemi keretek között hét intézet működött, ezek a következő városok egyetemei (a diákok számának csökkenő sorrendjében): Poznań, Lódz, Krakkó, Varsó, Wrocław, Katowice és Toruń. Eszerint a statisztika szerint a szociológushallgatók száma az utóbbi öt évben átlagosan megkétszereződött (1182-ről 2364-re), de két város esetében (Wrocław, Toruń) még nagyobb mértékben nőtt. Szociológiából diplomát szerezni az ország összes egyetemén, továbbá két tanárképző főiskolán lehet (Rzeszów és Zielona Góra). Meg

lehet említeni még a Prágából Varsóba átköltöztetett CEU-t, ahol szintén van szociológiai kurzus, bár ez inkább csak a volt szocialista országok kutatóival fenntartott kapcsolatok (melyek száma a rendszerváltást követően erősen megfogyatkozott) és a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szempontjából fontos. Szintén az 1994-es felmérés szerint az országban a valamilyen formában szociológiával foglalkozó tudományos, kutató és fejlesztési intézmények száma 120 volt. A szociológiai témájú könyvkiadás szempontjából - az egyetemi kiadók és számos kisebb kiadó mellett - legfontosabb a varsói PWN (Állami Tudományos Kiadó), amely nemrég „Változó Európa” címmel, P. Sztompka főszerkesztésével új sorozatot kezdett kiadni, melynek célja elsősorban a külföldi szakirodalom fordítása a politológia, szociológia, közgazdaságtan és kultúrákutatók területeiről.¹⁵ Sztompka irányítása alatt jött létre a Krakkói Egyetem szociológiai tanszékén az „1989 utáni társadalmi változások kutatóközpontja”. Ő a szerzője a nagy sikert aratott, főleg nyugati egyetemistáknak címzett *Sociology of Social Change*¹⁶-nek. Sztompka egyébként azon kevés lengyel szociológusok egyike, aki a nemzetközi szinten elsősorban nem mint a rendszerváltás interpretálója (ld. pl. Jerzy Szacki: *Liberalizmus a kommunizmus után*) van jelen, hanem az amerikai szociológiában elfoglalt fontos pozícióját főleg teoretikus tevékenysége révén foglalta el. A lengyelországi szociológia fontos eseménye volt A. Kloskowska a nemzeti kultúrákról írott könyve is¹⁷, mely számos filozofiai problémát vetett fel. Kloskowska a főszerkesztője a két, vezető pozícióját továbbra is megőrző legjelentősebb szociológiai folyóirat — a *Studia Socjologiczne* és a *Kultura i Społeczeństwo* - közül az utóbbinak. E két szaklapon kívül számos más folyóirat is rendszeresen közöl szociológiai témájú értekezéseket.

Am részben talán az interdiszciplináris nyitás eredményeként is a szociológia korábbi magabiztossága lényegesen mérséklődött, ugyanis a változások arra kényszerítették a diszciplínát, hogy újrafogalmazza kutatói önazonosságát, vagyis azt, hogy a korábbi tempóhoz képest most rohamos ütemben permanensen változó jelenségek közül mire kíváncsi és milyen módon próbál meg választ kapni kérdéseire. Az egymás eredményeinek felhasználása iránti igény, az interdiszciplináris dialógus igénye természetesen a többi társadalomtudományok részéről is megnyilvánult. Lengyelországban ez azért válik (remélhetőleg) egyre látványosabbá, mert a tudo-

mány nem nagyon (földrajzi értelemben sem) centralizált (tehát mondjuk Varsón kívül még van egy pár hely, ahol a fővárosihoz hasonló esélyekkel lehet tudományos karriert csinálni). Az országon belüli régiók szinte mindegyike rendelkezik saját társadalomkutatói központokkal (melyek többnyire az egyetemekhez kötődnek). Így például a helyi társadalmak változásairól és jelenségeiről gyakran azoknak a kutatóknak van legtöbb mondanivalójuk, akik maguk is e folyamatok részesei. Másrészt viszont nem látszik kirajzolódni valamiféle tudományos provincializmus, hiszen az 1989-et követő időszak egyik fontos célkitűzése volt a rokon témákban vizsgálódó társadalomkutató műhelyek közötti kapcsolat felélénkítése, ami mostanában valóban be is következik, vagyis több kutatás kapcsán élénk párbeszéd zajlik. Ilyesmi történik mostanában a szociológia és az antropológia kölcsönhatásai kapcsán is, amit én itt nem valamely konkrét kutatás alapján, hanem inkább a szemléletmódbeli változás rövid elemzése során szeretnék bemutatni.

Az antropológia tudományának egyik folyamatosan meglévő problémája saját mivoltának tisztázása. Határainak kijelölése a rokon diszciplínák (etnológia, néprajz, történettudomány, szociológia) között állandó problémát jelent. A lengyel szociológiának nem voltak (különösen nem a fenti kontextusban) ilyen identitászavarai - egészen a legutóbbi évekig. 1993 tavaszán Varsó egy nemzetközi konferencia színhelye volt, melynek címe így hangzott: „*Warning. Road under Construction. Interdisciplinary Approach to Systemic Changes in Poland*”. A szervező intézet erősen hangsúlyozta tevékenységének interdiszciplináris jellegét, amit rendkívül szükségesnek vélték a rendszerváltást kísérő jelenségek kutatásához. Az intézet keretein belül pszichológusok, szociológusok, politológusok, közgazdászok, demográfusok, sőt matematikusok is együtt dolgoztak. Többek között e konferencia kapcsán vált világossá az, hogy a rendszerváltást követő tudományközi összefogásban a szociológia mellett nincs hely sem a történettudomány, sem az antropológia számára (Tarkowska 1995: 10). Tehát a kultúra problematikájának kutatása terén több évtizedes hagyománnyal rendelkező lengyel szociológia az új kihívás, azaz a demokratikus változások elemzésekor igencsak megfélekedezett erről az irányvonaláról. Másrészt viszont rövidesen kiderült, hogy a szemünk előtt zajló változásokat nem lehet kizárólag az újonnan megjelent tényezők (pl. piacgazdaság, pluraliz-

mus stb.) tükrében magyarázni, sőt az is, hogy „a folyamatosság a változásban” (Staniszki 1992, idézi Tarkowska 1995: 15) fogalma a posztkommunista átalakulás egyik fontos jellemzője. Ahogyan a volt szocialista országok társadalmainak *pszichológiai örökségéről* beszélnek, ugyanúgy van a totalitarizmusnak is kulturális öröksége. Némely társadalomkutató egészen odáig merészkedett, hogy éppen a szociológiának ez a történeti-kulturális (antropológiai) perspektívája lehet a legjárhatóbb út térségünk társadalmi jelenségeinek elemzésekor: hogyan magyarázza meg mondjuk a szociológus-közgazdász nyugati kollégájának a néhány éves lengyel, magyar, román stb. piacgazdaságok sógor-koma-jóbarát effektusait a kulturális hagyományokat figyelmen kívül hagyva? (lásd Tarkowski 1994) A néhány éve a szociológiában is fellépő identitászavarok rávilágítottak a lengyelországi antropológia és szociológia kölcsönhatásainak történetére, melyet a közleledések és az eltávolodások váltakozása mellett mégis a folytonosság jellemmez, hiszen még a mennyiségi vizsgálatok „fénykoraiban”, a „legkeményebb” számszerűsítő, diagrammosító korszakokban is felfedezhetők „kultúraorientált” vizsgálatok (Pucek 1992). A szociológia jelenlegi nyitása az antropológia irányába megnyilvánul mind a választott kutatási témák, mind a kutatás módjainak tekintetében. Ilyenek például a „mi és az ő” kategóriák köré csoportosítható témák, pl. az etnikai különbözőség, a vallási-mágikus gyökerű társadalmi folyamatok, a társadalmi tér és idő témája, az önszerveződő kapcsolatháló és struktúrák témája stb., melyek az utóbbi időben a gyakrabban kutatottak közé tartoznak. Elméleti síkon az antropológia révén változott meg pl. a kortárs lengyel szociológia némely irányának kultúrafogalma: a hangsúly a hagyományról egyre inkább a folytonosság, a kultúra szüntelen restrukturalizációja irányába helyeződik. Lassan elfogadottabbá válik az a nézet, hogy egyre kevésbé egy közös múlttal rendelkező társadalom a szociológiai kutatások tárgya, és sokkal inkább egy kollektív jövő felé törekvő társadalom (Benedyktowicz 1995: 39). Az antropológia gyanakvása nyomán fogalmazódott meg a szociológiai leírás/interpretálás objektivitásának kérdése is, vagyis a *kutató-„adatközlő”* és a *kutató-információforrás* síkok esetlegességének a vizsgálati eredményekre gyakorolt hatásainak problémája (Kaniowska 1995: 24).

E kölcsönhatás ugyanakkor az antropológiát is mélyen érintette. Malinowski szellemi dédunokái ma már nem utaznak Lengyelországból a

világ másik felére az „idegenek”, az „ismeretlenek”, a „vadak” közé, elég, ha elvegyülnek az utca forgatagában és „saját társadalmukban” (melynek kutatása korábban igencsak a szociológia kiváltsága volt), s máris a terepen találják magukat.

JEGYZETEK

¹A Jerzy Szacki (1995) szerkesztésében megjelent könyv határozottan százévéssé degradálta a „szociológiai gondolkodásmód” lengyelországi létét, igaz, ezt többen vitatták, hiszen az intézményes háttér megjelenéséről csak a két háború közötti időszakról kezdve beszélhetünk.

²Lásd Krawczyk (1998-ban) A. Sułecknek a szociológiai társaság ünnepségén elhangzott beszédét

³Talán jobb lenne úgy fogalmazni, hogy Lengyelországban nem egy szociológia van (vagyis a „lengyel szociológia” egy nagyon tisztázatlan fogalom), hanem szociológiák vannak, mind a kutatóműhelyek, mind az elméleti és módszertani orientációk tekintetében. Másrészt mitől lengyel az a bizonyos szociológia? Attól, hogy Lengyelországban művelik, vagy attól, hogy akik művelik lengyelek, vagy hogy a lengyel társadalomról szól stb.? Ki dönti el például, hogy Malinowski, Znaniecki, vagy Bauman mennyiben lengyel és mennyiben angolszász szociológus?

⁴A rendszerváltást megelőző két évtizedre vonatkozóan elsősorban J. Chałasiński, A. Kioskowska, J. Szczepański, J. Markiewicz-Lagneau, A. Kwilecki, J. Kurczewska, N. Krasko, P. Sztompka, W. Kwaśniewicz, W. Winclawski és K. Z. Sowa írásait kell megemlíteni.

⁵Melynek élére egy másik nagy nevet próbáltak megnyerni B. Malinowski személyében, aki azonban a London School of Economics-béli állása mellett nem vállalta a tanszék vezetését.

⁶A varsói *Központi Munkavédelmi Intézet* 56-ban létrehozta munkaszociológiai műhelyét, ahol olyan témákkal foglalkoztak, mint a nők munkája, az új vállalati dolgozók beilleszkedése, a szervezőmunkában való részvétele, a munkahellyel való elégedettség, a műszaki értelmiség szerepe stb. 1958-ban tódzban létrejött az *Iskolarendszer Kutatóközpontja*, majd az év második felében *A Lengyel Rádió Közvéleménykutató Központja*, mely az első egész országra kiterjedő felméréseket végezte. Szintén ebben az évben jött létre a *Krakkói Sajtófigyelő Központ*, melynek szociológiai részlegén az olvasási szokásokkal, az egyes lapok olvasóinak társadalmi-demográfiai hátterével, és az egyes sajtóorgánumok az olvasók véleményformálására gyakorolt hatásával foglalkoztak.

Ennek során igyekezett hasonló érdeklődésű kutatók csoportját létrehozni, akik később az antropológiai megközelítés problémájával foglalkoztak. (Közülük főleg Andrzej Tyszka, Elżbieta Neyman, Renata Siemieńska és Krzysztof Makulski nevét kell megemlíteni.)

Pracownia Antropologii Polski Ludowej.

Tyszka, Uczestnictwo w kulturze. O różnorodności stylów życia (A kultúrában való részvétel. A különböző életstílusokról.)

Interesy i ideały kultury. Struktura społeczeństwa i udział w kulturze. Varsó.

Narojek, W. 1973, Społeczeństwo planujące. Próba socjologii gospodarki socjalistycznej. (A tervező társadalom. A szocialista gazdaság szociológiájára tett kísérlet.)

Siemieńska, A. Jasińska-Kania, K. Makulski, W. Siemieński, Zagórski, E. Tarkowska.

A szakma által kedvezőtlennek vélt változásokról Id. Sułek 1992.

Ezek közül számos olyan példát lehetne említeni, melyek publikációkban is megjelentetett részeredményei valós problémákat tárnak fel, a végső konklúzióként levont végeredmény azonban már a hatalom elvárásait tükrözte.

Legutóbbi kiadványaik pl. Rogers Brubaker: *Nacionalizmus másképpen*, Tony Judit: *A nagy illúzió*, Göran Therborn: *Utak a modern Európába*, Claus Offe: *Az átalakulás útjai* voltak.

Első kiadása: Oxford 1993, majd Cambridge 1994.

Kłoskowska, A. 1996, *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benedyktowicz, Zbigniew: Antropologia wobec zmiany (Antropológia a változások tükrében). In E.Tarkowska (szerk): *Antropologia wobec zmiany*, Varsó, 1995, Wydawnictwo IFIS PAN.
- Kaniowska, K: Antropologiczne propozycje badań społecznych (A társadalomkutatás antropológiai javaslatai). In Tarkowska, E (szerk): *Antropologia wobec zmiany*. Varsó, 1995, Wydawnictwo IFIS PAN.
- Z. Krawczyk, Sowa (szerk): *Socjologia polska*. Rzeszów, 1998, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Kwaśniewicz, W. (szerk.): *Orientacje teoretyczne we współczesnej socjologii (Elméleti irányzatok a kortárs szociológiában)*. Krakkó, 1990, Instytut Socjologii UJ.
- Lutyńska, .-Rostocki, W. A.: Kilka refleksji na temat różnych podejść i sposobów prowadzenia badań jakościowych w Polsce (Néhány megjegyzés a különböző megközelítések és kvalitatív kutatások témájához). In *Studia Socjologiczne*, 1997, 1.

- Mucha, J.: Zmiana społeczna w perspektywie antropologicznej (Társadalmi változás antropológiai perspektívában). In E. Tarkowska *Antropologia wobec zmiany*. Varsó, 1995, Wydawnictwo IFIS PAN.
- Pucek, Z.: Charakter i źródła wątków antropologicznych w polskiej myśli socjologicznej (A lengyel szociológiai gondolkodás antropológiai szálainak forrásai és jellemzői). In E. Tarkowska *Szociologia i antropologia*. Wrocław, 1992, Wydawnictwo Wiedza o Kulturze.
- Sułek, A.: A lengyel szociológia az átmenet időszakában. In *Szociológiai Szemle*, 1992, 2.
- Szacki, J.: *Sto lat socjologii polskiej (A lengyel szociológia száz éve)*. Varsó, 1995, Wydawnictwo PWN.
- Szacki, J.: Stan obecny socjologii polskiej (A lengyel szociológia jelenlegi állapota). In *Kultura i Społeczeństwo*, 1995, 1. sz.
- Tarkowska, E.: *Powroty i kontynuacje. (Visszatérések és folytatások)*. Varsó, 1995, Wydawnictwo IFIS PAN .
- Tarkowski, J.: *Szociologia świata polityki II. część: Patroni i klienci (A politika világának szociológiája II.: Támogatók és ügyfelek)*. Varsó, 1994, ISP PAN.
- Włodarek, J. (szerk): *Między przeszłością a przyszłością. Szkice o socjologii i społeczeństwie polskim w dobie przemian ustrojowych (A múlt és a jövő között. Vázlatok a rendszerváltás időszakának lengyel társadalmáról és szociológiájáról.)*. Poznań, 1998, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wyka, A.: Ku nowym wzorom badań społecznych w Polsce (A lengyelországi társadalomkutatás új mintái felé). In *Kultura i Społeczeństwo*, 1990, 1.
- www.ifispan.waw.pl

GYURGYÍK LÁSZLÓ

A szlovák szociológia a kilencvenes években

A szlovák szociológia kialakulásának kezdetei a *Hlas (Hang)* (1898-1904) című folyóirat körül tömörülő fiatal értelmiségiekig (V. Šrobár, M. Hodža, A. Stefánek, S. Janšákstb.) nyúlik vissza. Ők persze még nem a szociológia tudományos diszciplínaként való kibontakoztatását tartották céljuknak. Cselekvési programjukban a nép körében végzett „apró munkára”, felvilágosító tevékenységre helyezték a hangsúlyt. Nagy hatással volt rájuk a cseh szociológia megalapítójának tartott T. G. Masaryk szociológiája (kritikai realizmus), s nemzeti ideológiájuk is a Masaryk által képviselt csehszlovakizmusra épült. A századforduló tájékán végzett vizsgálataik alapján fogalmazták meg nevelési és művelődési koncepciójukat, mely differenciáltan közelít az egyes néprétegekhez és az ifjúsághoz. A szlovák szociológiatörténet Ján Lajčiak: *Slovensko a kultúra (Szlovákia és a kultúra)* (1920) monográfiáját tartja az első szlovák nyelven írt szisztematikus szociológiai műnek, mely az első világháború előtti szlovákság társadalmi és gazdasági problémáival foglalkozik. A Csehszlovák Köztársaság létrejötte után a cseh jelenlét a szlovák tudományos élet kialakításában meghatározó jelentőségű volt.

Csehszlovákiában a korábbi magyar intézményrendszer részét képező felsőoktatási intézményeket (is) megszüntették, és új, „csehszlovák” nyelven oktató intézményeket hoztak létre. Az új felsőoktatási intézmények személyi feltételeit a szlovák tudományos elit hiátusa miatt csak csehországi tanárok bevonásával lehetett biztosítani. A szlovák szociológia intézményes kereteinek megteremtése az 1919-ben alapított pozsonyi Komenszky Egyetemen (Univerzita Komenského) 1924-ben induló szociológia elő-

adásokkal kezdődik. Már az 1923/24-es tanévben a cseh származású J. Král a filozófia és a szociológia professzorának nevezik ki. Az első szlovák szociológiaprofesszor kinevezésére csak másfél évtizeddel később, 1937-ben került sor A. Stefáneknak személyében, aki kezdetben alkalmazott szociológiát adott elő, majd az ún. Szlovák Állam időszakában - a cseh professzorok kiutasítása után - általános szociológiát is. Őt tartják a szlovák szociológia kezdeti időszaka legjelentősebb képviselőjének is, legfontosabb műve *Základy sociografie Slovenska (Szlovákia szociográfiájának alapjai)* (1944), mely a szlovák társadalom leírását tartalmazza, külön hangsúlyt helyezve a nemzet és falu problémakörére. A két világháború közötti időszak szlovák szociológiának az akadémiai mellett volt egy másik, marxista áramlata is, melyet a *DAV (Tömeg)* c. folyóirat körül csoportosuló kommunista értelmiségiek reprezentáltak.

A szociológia nagyobb mértékű társadalmi szerepvállalására a két háború közötti időszakban nem került sor. Így a középiskolai képzésbe történő bevezetése sem járt sikerrel. Paradox módon a hatalmon lévő politikai erők és a hatalmon kívüliek egyaránt nem óhajtották a szociológiát szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé tenni. A jobboldal attól tartott, hogy a szociológiai ismeretek terjedése nem kedvezne a fennálló politikai rendszernek. Véleményük szerint e tudományos diszciplínán belüli különböző eszmeáramlatok a társadalmi értékek relativizálásához vezethetnek, és ez a hatalom iránti komfortitás csökkenésével járhat. A baloldal pedig a szociológia beépítését a középiskolás tananyagba éppen polgári mivolta miatt utasította el. Az ún. első Csehszlovák Köztársaság időszakában a cseh köldökzsinóron függő „szlovák szociológia intézményi háttere a cseh szociológiával összehasonlítva fejletlen volt, hiányoztak a szakfolyóiratok, és a szociológiai tanulmányok is inkább amatőr jellegűek voltak" (Szomolányi 1996: 1445).

A II. világháborút követően Csehszlovákiában a szociológia intézményes keretei bővültek. Szlovákiában a pozsonyi Komenszky Egyetemen folyó képzés mellett egy további szociológiai központ létesült. A Szlovák Köztársaság időszakában újjászervezett Matica Slovenská keretében 1945-ben szociológiai szekciót hoztak létre, ahol fiatal szociológusok kezdték meg tevékenységüket. Itt szerkesztették az első szlovák szociológiai folyóiratot, a *Sociologicky sborník*-ot (*Szociológiai szemle*), továbbá jelentős terep-kutatásokat is folytattak.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel véget vetett a szociológia rövid ideig tartó újbóli fejlődésének. 1949-ben, a „felsőfokú képzés szocialista átszervezésének” keretében beszüntették a szociológia mint egyetemi szak oktatását. A polgári szociológia megszüntetésével a szociológia mint tudomány hosszabb időre eltűnt a szakmai diskurzusok közül. Így a harmincas évek végére, a negyvenes évek elejére kinevelődött szociológus-nemzedék pályája keresztbetört. A korszakot uraló sztálinista dogmatizmus a szociológiában burzsoá áltudományt látott, ezért fölöslegesnek, a marxizmussal összeegyeztethetetlennek nyilvánította. Olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy a szociológiát a történeti materializmussal lehetne helyettesíteni.¹ Az 1956-os XX. szovjet pártkongresszus után, mely elítélte a személyi kultuszt, lehetővé vált a marxista-leninista elmélet bizonyos vonatkozásainak újragondolása. Ez pedig a későbbiekben biztosította az immár marxista—leninista szociológia kibontakozásának ideológiai előfeltételeit. Az intézményesülés folyamatát hátráltatták ugyan az éveken át tartó pszeudoviták a történelmi materializmus és a marxista-leninista szociológia, illetve a tudományos kommunizmus és a marxista-leninista szociológia kapcsolatára vonatkozólag, de a 60-as évek közepén az intézményesülés megkezdődött.

A pozsonyi Komenszky Egyetem keretében a szociológia tanszék létrehozására 1964-ben, a prágai Károly Egyetemen és a brünni J. E. Purkyně Egyetemen 1965-ben került sor. Ugyancsak 1964-ben hozták létre a pozsonyi Közgazdaság-tudományi Egyetemen a gazdaságszociológiai és pszichológiai tanszéket. A marxista-leninista szociológia tanszékek „gyökerei” az 1951-ben alapított marxizmus-leninizmus tanszékekre vezethetők vissza. A szociológia tanszékeken létrehozott új státusokat is zömmel e tanszékek oktatói, munkatársai foglalták el, s a szociológia is kezdetben a tudományos kommunizmus „szociologizációjával” jött létre. A szociológia egyre inkább kezdett divatossá válni. 1963 és 1967 között a SAV-on (Szlovák Tudományos Akadémia) és Komenszky Egyetemen kívül további 16 helyen jöttek létre a szociológia művelésének intézményes feltételei. A hatvanas évek második felében nagy számú kutatásra került sor, de ezek szakmai feltételei nem voltak biztosítva. A legjelentősebb szakemberek közül volt, aki még - konstruált perek alapján - börtönbün-

tetését töltötte (pl. Alexander Hirner), mások pedig már korábban (A. Stefánék 1964-ben, Peter Gula 1968-ban) eltávoztak az élők sorából.

A szociológia gyorsan átlépett azokra a területekre, amelyekkel a polgári szociológia foglalkozott, konkrét szakdiszciplínák keretében vizsgálta a társadalmi valóságot, és rövid időn belül a nyugati polgári szociológia kategóriarendszerével operált. Ezáltal az „ortodox” marxisták számára gyanússá, sőt elfogadhatatlanná kezdett válni.

A csehszlovák szociológia rövid idővel intézményesülése után kapcsolatba kerülhetett a szociológia élvonalával. 1966-ban csehszlovák delegáció vett részt a 6. szociológiai világtalálkozón Eviánban. Ugyanebben az évben került sor a csehszlovák szociológusok első konferenciájára Bedrichovében. A konferencia céljai közé tartozott (melyen közel 500-an vettek részt, de közülük csak 36-nak volt szociológusi végzettsége, továbbá 32-en voltak külföldről): a szociológia intézményesítésének befejezése (ezt korábban spontaneitás és extenzív fejlődésjellemezte), a szociológiai tevékenység eredményeinek konfrontációja az alap és az aplikált kutatások elvárásainak szempontjából, a marxista szociológia alapvető kérdéseinek megtárgyalása (főleg a szociológiaelmélet és empirikus kutatások kapcsolatának, a szociológiai kutatások és a társadalmi gyakorlat kérdéseinek szempontjából) és a szociológiai kutatások nyilvántartása, koordinálása és szervezési kérdéseinek a megvitatása.

A hatvanas években a csehszlovák szociológia valószínűleg legjelentősebb eredménye a P. Machonin által vezetett kutatás volt, mely a csehszlovák társadalom szerkezetét vizsgálta. A kutatásba szlovák szociológusok is bekapcsolódtak, s a kötetet *Československá společnost (Csehszlovák társadalom)* címmel Pozsonyban adták ki 1969-ben. A pártnomenklatúra által oly előszeretettel támadott felmérés kimutatta a csehszlovák társadalom jelentős mértékű vertikális tagolódását, kiváltképpen a hatalom dimenziójában voltak a különbségek szembeszökők.

Az 1968-as megszállást követő ún. „normalizáció” időszakával zárul a csehszlovák szociológia háború utáni második szakasza. E néhány éves időszakra is jellemzőek a két háború közötti időszakra elmondottak: továbbra is a cseh szociológia dominanciája határozta meg a két nemzeti diszciplína kapcsolatát. Noha az intézményesítés (egyetemi tanszékek és kutatóintézetek létrehozása) párhuzamosan haladt a két országrészben, és a szlovák

intézmények szakemberbázisa is szlovák kutatókból tevődött össze, a csehországi tudományos „termés” mégis jelentősen felülmúlta a szlovákiat. A cseh szociológustábor lélekszáma arányaiban is jóval meghaladta a szlovákokot. Míg az előzőhöz több nemzetközileg is elismert személyiség tartozott (Musil, Petrušek), a szlovák szociológustársadalom személyi összetétele nem volt ennyire attraktív. Az idők próbáját kiálló kutatások is zömmel a cseh intézetekhez kötődtek, még ha némelyekben szlovák kutatók is részt vettek. A megjelenő publikációk vonatkozásában a cseh dominancia még látványosabb volt. A Prágában megjelenő *Sociologická knihnice (Szociológiai könyvtár)* több évtizedes hiányt igyekezett pótolni. Az 1968-at követő „rendcsinálásig” a szociológia tankönyvek mellett néhány monográfia, s a szociológiai kiegészítő is jelenhetett meg. Az elkövetkező két évtizedben a „normalizált” könyvkiadás keretében zömmel szovjet szerzők ideológiai szempontból problémamentes műveijelentek meg. Ebben az időszakban, amikor a nivós hazai publikációk megjelenése egyre ritkábbá válik, a vasfüggönyön kívülre történő utazás csaknem elképzelhetetlen, és a nyugati szakmai kapcsolatoktól is jobb volt tartózkodni, emiatt a cseh és szlovák szociológusok számára a lengyel szakirodalom jelenti a nyugati szociológiával való kapcsolatattartást.

A 68-as fordulatot követő „normalizáció” időszakában nem következett be és nem is következhetett be a szociológia teljes likvidálása, mint ahogy ez húsz évvel korábban megtörtént. Az intézetek és tanszékek keretében jelentős mértékű változásokra került sor. A kutatók egy részét elbocsátották, mások emigráltak, egy részük pedig az új hatalom kegyeibe igyekezett férközni. A retorziók nagyobb mértékben sújtották az 1968-as politikai forrongásba intenzívebben bekapcsolódó cseh, mint a szlovák szociológiát. Az akadémiai életből kiszorított, de a szakmán belül megtűrt kutatók egy része jobb híján a perifériának számító ágazati intézetekben folytatta tevékenységét. Ezáltal egy sajátos fejlődés volt megfigyelhető a normalizációs évek szlovák szociológiájában. Az akadémiai szférában a politikai kényszerzubbony szorosabbra volt fűzve, mint a gyakorlati kérdések megoldásával foglalkozó ágazati intézetekben. Ez pedig az ágazati kutatások fejlődéséhez járult hozzá (J. Pašiak: *Človek a jeho sídla (Az ember és lakóhelye)*. 1980, M. Bútora: *Mne sa to nemôže sta. Sociologické kapitoly z alkoholizmu. (Velem ez nem történhet meg. Fejezetek az alkoholizmus szociológi-*

ójából). 1989. Persze az akadémiai szociológiai szféra sem volt azonos mértékben paralizálva. Míg az elméleti kérdésekkel foglalkozó kutatók mozgástere minimális volt, az ideológiai megkötöttségek nem adtak lehetőséget érdemleges diskurzusokra, prezentációkra. A szociológiaelméleti kutatások szociológiai konstrukcióikat Marxra, Leninre igyekeztek visszavezetni (ezáltal akarták legitimmé tenni használatukat), s tanulmányaik bevezető passzusai is az éppen aktuális pártkongresszus citációjába kapaszkodtak. A nyugati szociológia bírálatával foglalkoztak marxista szempontból, s elméleti erudíciójuk nagymértékben a szovjet elméleti konstrukciók átvételére korlátozódott.

A szociológiai kutatás módszertani kérdéseivel foglalkozó szakemberek szabadabb térben mozogtak, e témakörben még publikálási lehetőségtől sem voltak teljesen megfosztva, természetesen az uralkodó ideológia és a pártvezetés irányába tett gesztusokat meg kellett tenni: hivatkozás a marxista-leninista klasszikusokra, részletes idézet a megfelelőnek tűnő pártdokumentumokra, továbbá a szovjet szakirodalomra. Így jelenhetett meg pl. Juraj Schenk (1981): *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani (A szociológiai kutatás modellezésének módszertani problémái)*, Alexander Hirner (1978): *Primárne dáta v sociologii. (Prímér adatok a szociológiában)* című munkája is. A hetvenes-nyolcvanas években kiadott cseh és szlovák szakkönyvek részben szovjet szerzők oroszról fordított munkáiból, a szovjet szociológiai tankönyvek, jegyzetek fordításaiból és néhány hazai szerző könyveiből tevődött ki. Hasonló helyzet volt tapasztalható a szakma folyóiratának számító *Sociológia* esetében is, mely „a tudományos kommunizmus és a szociológia kérdéseinek folyóirataként” jelent meg. Hosszú éveken keresztül szinte semmit nem változott sem a szerkesztői gárdája, sem tartalmi felépítése. A publikációk jelentős része sajátos nyelven volt megfogalmazva. A beavatottak szűk köre egyfajta tolvajnyelven kommunikált egymással, talán elsősorban nem is azzal a céllal, hogy tudományos invencióikat megosszák egymással, hanem inkább a szociológia, mint elsajátított, de reális tudományos ismeretek hordozójaként nem funkcionáló kommunikációs eszköz megőrzése volt a cél.

A szociológiaoktatás területén a hetvenes évek végén jelentősebb változásokra formális szempontból került sor. 1977/78-tól a bölcsészkarokon a nem pedagógiai, „szóló” szakokon, így a szociológián is, a képzés

tartama öt évről négy évre csökkent. Ezt követően a szociológia szakot marxista-leninista szociológiává minősítették, ami a megnevezésében bekövetkezett változás mellett többek között azzal járt, hogy a felvételi kérelmek beadását egy politikai szűrő előzte meg (felvételi kérelmeket a kerületi hivatalok hozzájárulásával lehetett csak beadni), továbbá a 4 évre csökkentett képzésen belül a szaktantárgyak kerete leszűkült, ugyanakkor a marxista tárgyaké kétszeresére emelkedett². A nyolcvanas években egyre gyakrabban kérdőjeleződik meg a szociológus szakma létjogosultsága. Az amúgy is kis létszámú évfolyamok (10–20 fő) sora megszakad, az évtized második felében nem minden évben nyitnak új évfolyamot. A szélesebb mintán nyugvó empirikus kutatások ritkák, ezzel szemben elburjánzik a marxista apologetika. Az évtized közepére nyilvánvalóvá válik, hogy az ideológiai bilincs távolról sem hozta meg a tőle elvárt eredményeket. Míg Csehországban a hatalom politikáját nyíltan bírálók a Charta 77 körül tömörültek, Szlovákiában nincs hasonló jellegű, polgári elveken nyugvó társadalmi ellenzék. A szlovák katolikus vallásos fiatalok egyes csoportjai a „földalatti egyház” köré kisközösségekbe tömörülnek, de a hatalmi rendszert csak egyházpolitikája miatt bírálják. A stagnáló gazdasági helyzet és a szocialista építés sikereitől hangos propagandagépezet szöges ellentétben álltak egymással. A nyolcvanas évek második felében a politikai vezetés is érzékelte, hogy a társadalom fejlődése „nem teljesen” az általa meghatározott irányban halad. Ennek jegyében felmérés készült az egyetemisták világnézetéről, és a lakosság vallásgyakorlatának feltárását célzó tanulmányok is megjelennek a *Vedecky ateizmus (Tudományos ateizmus) c.* folyóirat hasábjain. A gorbacsovi peresztrojka hatása csak igen kis mértékben volt érzékelhető a csehszlovák társadalmi gyakorlatban.

A rendszerváltást megelőző időszak egyik jelentős eseménye volt a Szlovák Szociológiai Társaság 1989 nyarán Túrócszentmártonban megtartott közgyűlése, mely dokumentumaiban rámutatott a társadalmi-gazdasági válságra, s javaslataival a hatalom hordozóihoz fordult. A szociológus társadalom már nemcsak érzékelte, de nyilvánosan meg is fogalmazta kritikáját a fennálló állapotokkal kapcsolatban.³

Az 1989. november 17-i prágai diáktüntetés szétverése Csehországban az OF (Polgári Fórum), Szlovákiában a VPN (Nyilvánosság az Erőszak Ellen) megalakulásához vezetnek, melynek koordinációs bizottságában

keddtől fogva több szociológus is kiemelkedő szerepet tölt be. A „bársnyos forradalmat” követően láthatóvá válnak a szociológus társadalmon belüli törésvonalak. A szociológusok egy kisebb része a rendszerváltás aktív cselekvőjévé válik (S. Szomolányi, V. Krivý, Z. Bútorová, M. Bútor), mások a VPN-ből (Nyilvánosság az Erőszak Ellen) kiszakadt, a V. Mečiar által vezetett HZDSz (Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom) keretében vállnak közéleti tényezővé (J. Schenk).

A rendszerváltás után a szociológia művelésének több évtizede alig változó monolitikus (politikai és területális értelemben) intézményrendszere jelentős mértékben megváltozott. A korábban is létező állami intézmények egy részében, főleg az akadémiai szférán belül (a Komenszky Egyetem Szociológia tanszéke, a SAV (*Szlovák Tudományos Akadémia*) Szociológiai Intézete, nem került sor jelentősebb szerkezeti változásra, de annál jelentősebb változások következtek be a gomba módra szaporodó vidéki egyetemeken, no meg a magánszférában.

A következőkben, az intézményi szféra egyéb résztvevőinél jóval részletesebben, a pozsonyi szociológusképzés terén bekövetkezett változásokkal foglalkozunk. Tesszük ezt egyrészt a tanszéknek a szakmán belüli meghatározó szerepe miatt, másrészt azért, mivel a 90-es években ott lezajlott változások több vonatkozásban is hasonlatosak a más intézményekben lezajlottakkal.

A Komenszky Egyetem Szociológia tanszékének „homlokzata” a rendszerváltást követő akadémiai évben módosult: a tanszék megnevezéséből eltűnt a marxista-leninistajelző. Az egyetemi képzésben rövid időn belül visszaállt a — hetvenes évek végén felszámolt — korábbi gyakorlat, a „szóló szakokon” folyó képzés is ötéves időtartamra hosszabbodott. 1989-től újból vesznek fel elsős évfolyamot, hároméves hiátus után 1993-ban bocsát ki végzősöket a tanszék. 1992-ben J. Schenket tanszékvezetőnek, majd rövid időn belül professzornak nevezik ki (napjainkig J. Schenk az egyetlen szociológiai professzor Szlovákiában).

Közvetlenül a rendszerváltást követően nem került sor változásokra a szociológia tanszék személyi összetételében, de az új tanszékvezető — aki V. Mečiar kormányában később külügyminiszter is volt — kinevezését követő egy éven belül a rendszerváltás meghatározó politikai tényezője, a VPN (NYEE) megalapításában résztvevő tanárok elhagyják a szociológia

tanszéket. [Ők a későbbiekben SAV (*Szlovák Tudományos Akadémia*) Szociológia Intézetében, illetve a Komenszky Egyetem Politológiai Tanszékén helyezkednek el.] Ettől az időszaktól kezdve a tanszéken folyamatos fluktuáció figyelhető meg, mely egyrészt a hirtelen fellépő tanerőhiány pótlására, másrészt az intézményi keretekben bekövetkezett változásokra vezethető vissza. Az évtized második felére a helyzet konszolidálódik: a korábbi aspiránsok időközben tudományos fokozatot szereznek, s adjunktusként tagolódnak be a tanszék életébe.

A formai változások mellett (a tantárgyak megnevezéséből is eltűnik a marxista-leninista jelző) a képzés jellege is módosul. Az 1991/92-es tanévtől a 3. és 4. évfolyamban a választható szaktárgyak viszonylag bő kínálatából választhatnak a diákok. (Más kérdés, hogy éveken keresztül a külső oktatók anyagi ellenszolgáltatás nélkül oktatják az általuk előadott tárgyakat.) Az 1992/93-as tanévtől szakosodásra is adódik lehetőség, a 3. évfolyamban az általános, „akadémiai” szociológusképzés mellett, szociálpolitikai profiláció jelent alternatívát.

Az 1999/2000-es tanévtől kezdődően (levelező tagozaton) a szociológiát 3 éves - főiskolai végzettségnek megfelelő - képzés formájában is lehet tanulni a Komenszky Egyetem Szociológia tanszékén, szociológia- emberi erőforrások szakiránnyal. Tudományos fokozatot szociológiából jelenleg csak a pozsonyi szociológia tanszék keretében lehet szerezni.

Az egyetemi élet rugalmasabbá válását jelzi, hogy napjainkban a diákok egyszerre akár két egyetemen, két különböző szakon is tanulhatnak. Ez a rendszerváltás előtti évtizedekben a merev, rugalmatlan csehszlovák egyetemi életben elképzelhetetlen volt. Ugyanakkor a szociológia szakos hallgatók a diákság nemzetközi vérkeringésében kevésbé vesznek részt, mint a többi közép-európai ország diáksága. Eddig nemigen voltak külföldi egyetemeken hosszabb-rövidebb ideig ösztöndíjas részképzésben tanuló szlovák szociológus hallgatók. E területen lassú változás csak a gimnáziumi idegennyelv-oktatás színvonalának emelésétől és a szlovák egyetemek nemzetközi kapcsolatainak erősödésétől várható.

Az akadémiai szférán belül jelentős változást az 1992-ben alapított Nagyszombati (Trnava) Egyetem Humanisztika Karán létrehozott Szociológia Tanszék jelentí, mivel itt jött létre a szlovákiai szociológusképzés második szlovákiai bázisa. A nagyszombati szociológusképzés egyfajta al-

ternatívát jelent a pozsonyival szemben, egy keresztény szellemiségű képzés formájában. Ennekjegyében a szlovákiai keresztény eszmerendszerhez közel álló tanárok mellett lengyel vendégtanárok is részt vesznek az oktatásban. Az 1992-től minden évben folyamatosan nyitott évfolyamok közül az első 1997-ben fejezte be tanulmányait.

Az intézményi szféra további szeletét a szakma hivatalos orgánuma a *Sociológia*, valamint a könyvpublikációk és a SAV Szociológiai Intézete és Szlovák Szociológiai Társaság hírlevele, a *Sociologický zápisník (Szociológiai Napló)* jelenti.

A *Sociológia* a rendszerváltás után megváltozott néven jelenik meg: a folyóirat alcíme módosult („a tudományos kommunizmus és szociológia folyóirata” helyére a „szociológiai kérdések folyóirata” került). 1990-től több alkalommal módosul a folyóirat szervezeti felépítése és személyi összetétele is.

1990-ben változás következik be a főszerkesztő személyében, V. Bauch helyébe J. Pašiak, majd 1995-től L. Macháček kerül, de a szerkesztőség szervezeti felépítése lassabban módosul. A korábbi szervezeti tagolódás (főszerkesztő, felelős szerkesztő, szerkesztőség) a későbbiekben egy további testülettel, a szerkesztőbizottsággal egészül ki, melyet egy külföldi szakemberekből álló tanácsadó-testület (A. Ishikawa - Japán, A. Martinelli - Olaszország, B. Misztal - USA, M. Novak - USA, C. Wallace - Ausztria, P. Machonyin - Csehország, W. Winclawski — Lengyelország) is kiegészít.

Az évente hat alkalommal megjelenő folyóirat 1992-től a tanulmányok angol nyelvű rezüméit egy külön rovatban, a folyóirat végén tartalmazza. 1997-től évente - négy szlovák nyelvű szám mellett - a 3. és 6. szám angol nyelven, *Sociologia Slovak Sociological Review* néven jelenik meg.

A folyóirat tartalmi jellegében bekövetkezett változásokat két nézőpontból vizsgáltam. Az első próbálkozás a rovatok összetételének alakulását kíséri figyelemmel. Egy adatbázisban az 1989-től napjainkig terjedő időszakra vonatkozólag a *Sociológia* valamennyi számának tartalomjegyzéke került feldolgozásra. A rovatokat előfordulásuk gyakorisága szempontjából két csoportba soroltam: állandó rovatok, melyek a folyóiratban rendszeresen előfordulnak. Ezek közé tartoznak a „Tanulmányok”, „A tudományos élet eseményei”, „Recenziók”, „Műhelytanulmányok”. A további rovatok esetlegesen, olykor csak egy-egy számban fordultak elő. A rendszerváltás

utáni években - az állandó rovatok folyamatos jelenléte mellett - megnőtt az esetlegesen, rendszertelenül, olykor csak egy alkalommal megjelenő rovatok száma.

Ugyanakkor gyakran jelentek meg monotematikus számok is, melyek részben aktualitásuk (konferenciákon elhangzott előadások) miatt, vagy a korábbi évtizedekben tabu témának számító, ideológiai okokból nem ismertetett témákkal, irányzatokkal kapcsolatos dolgozatokat tartalmaztak. Monotematikus számokat állítottak össze a szociológiai társaság által szervezett konferenciák anyagaiból (1989, Martin 1990/3), egy-egy jelentősebb (szlovák) szociológus korábban nem publikált írásaiból (A. Stefánék, A. Hirner), továbbá kiemelt terjedelemben ismertették a korábbi időszakban elhallgatta)tott, vagy napjainkban időszerű témákat. (Szlovákia átalakulásának globális és lokális aspektusai, Transzformáció és modernizáció, Szlovákia demokratizálódása, Vallásszociológiai tanulmányok, Modernitás és posztmodern, Szlovákia etnikai vonatkozásai, Katonaság-szociológia stb.)

A folyóiratban publikáló szerzők összetétele is jelentős mértékben módosult. A külföldi szerzőktől publikált írások aránya jelentősebb mértékben ugyan nem növekedett, de egyrészt csökkent a kelet-európai szerzőktől, másrészt a közös állam felbomlása után a cseh szerzőktől publikált írások aránya is.

A másik szociológiai periodikum, a Szociológiai Intézet és a Szlovák Szociológiai Társaság hírlevele a *Sociologický zápisník (Szociológiai Napló)* 1992-től jelenik meg évente 4 alkalommal. A *Sociologický zápisník-ben*, már terjedelmi korlátai miatt is, zömmel rövidebb írások, tanulmányok, információk jelennek meg. Megjelenése óta a felelős szerkesztő Z. Kusá.

A szlovák szociológia berkeiben folyó diskurzusok több-kevesebb mértékben tükrözik azokat a változásokat, amelyek a 90-es évek szlovák társadalomfejlődését meghatározták. Az 1989-es fordulatot követő időszak első szakaszában a független szlovák állam megalakulásáig a pluralista demokrácia megteremtése irányában megnyilvánuló igyekezet, és a szlovák állami szuverenitás, illetve a cseh-szlovák viszony kérdése határozta meg. Ezt követően az új állam politikai orientációja (demokratikus, illetve nemzeti-populista) kialakítása j egyében folyó küzdelmek voltak a meghatározók.

A kezdeti időszak viszonylag rövid ideig tartó diskurzushullámát a régi és új szakmai elitnek vitái képezték a *Sociológia* hasábjain a közelmúlt egyes szakmai eseményeivel kapcsolatban.

Ezt követően az új körülmények között a szociológia és a szociológusok kollektív helykeresésére, diskurzusok formájában történő feloldására tett próbálkozások már sokkal több, a napjainkig tartó vajúdással párosultak. „Ha a szociológiai élet indikátorának nem a pusztán testi létezését, ... hanem a kölcsönös kommunikáció és reflexivitás működését tekintem, akkor a szlovák szociológiai közösség, úgy tűnik közel áll haláltusájához.” - ekképpen reflektál Z. Kusá (1998: 53) Csepeli György és szerzőtársai tanulmányára, melyben a szerzők a kelet-európai tudóstársadalom széttagoltságának kérdéseit elemzik. A szerző véleménye szerint Szlovákiában ehhez hozzájárul az is, hogy ott a szociológusok egymás munkáját sem ismerik, és nincs meg a kritikai visszacsatolás. „...A szlovák szociológusok között az a nézet uralkodik, hogy megszűntünk intellektuális közösségként létezni. Az újraélesztésre, pontosabban egy, a változásokról, illetve a szakmánk jelenlegi helyzetéről szóló vita beindítására - irányuló kísérletek kudarcot vallottak” (Kusá 1998:54).

Pedig a szakma helykeresése, helyzetfelmérése érdekében több próbálkozás is történt. Vitaindító tanulmányt tett közzé Ján Sopóci *Quo vadis slovenská sociológia?* címmel a *Sociologický zpravodaj* 1993/3-as számában, melyben a kommunizmus alatti egyhitűség utáni rövid időszakban a szociológusok - ideológiai irányultságú - választási stratégiáit mérlegeli. A vitaindító írás szerint a rendszerváltás utáni időszakban a szociológustársadalom belső tagolódásának elsősorban ideológiai, világnézeti vonatkozásai vannak. Szerinte a változások óta eltelt időben a szociológusok, munkáik alapján értékelve, három csoportba sorolhatók: valamelyik nem marxista nyugati szociológiai irányzathoz csatlakozott egy elenyésző kisebbségük, nem elhanyagolható részüket az ún. „szégyenkező marxisták” alkotják, s végül a legszámosabbak azok, akik nem rendelkeznek tudatos, vállalt világgéppel. A szerző szerint ez utóbbi előny is lehet, mivel ők tudnak a leggyorsabban az „útke-reszteszédéseken” eligazodni. És ők azok, akik a legkönnyebben bekapcsolódnak, mint olcsó segédmunkaerő a nyugati projektekbe. (A vitaindító tanulmányra egyetlen reflexió született - holott a szlovák szociológus társadalom többjeles személyiségét kérték fel válaszadásra.)

Az előző felfogástól eltérő véleményének ad hangot a szlovák szociológustársadalom egyik meghatározó személyisége, R. Roško. Leszögezi, hogy a rendszerváltás után a korábbi totalitárius időszakban mesterségesen összetákolt szociológusközösség megszűnt, de az új időkben még új, pluralista alapokon nyugvó közösség nem jött létre. Ő a szociológustársadalom előtt álló egyik leglényegesebb kérdésnek azt tartja, hogy miért nem tudtak a szlovák szociológusok egy élő, működőképes, kölcsönösen kommunikáló közösséggé átfőmálódni. Az elidegenedés okát a szociológusok politikai divergenciájában látja. Szerinte „nem tudjuk egymást tiszteletben tartani politikai vonzalmaink, kötődéseink miatt, ezért elfordulunk egymástól mint a szociológus szakma képviselői is. Nem tudtunk a kényszerből fakadó politikai egyöntetűségtől eljutni a demokratikus pluralista politikai gondolkodás felé” (Roško 1993).

Néhány évvel később Š. Köverová (1995) pedig arra mutatott rá, hogy minden látszat ellenére az 1989 előtt sem volt egységes szlovák szociológiai paradigma. A szakmai ranglétrán való pozíció a marxizmushoz való viszonynak volt a függvénye. Több csoport létezett: az őszinte marxisták igyekeztek megszabadulni a politikai ballaszttól, mások formálisan Marxhoz, a párthatározatokhoz tartozóknak vallották magukat, de valójában pozitivisták vagy funkcionalisták voltak, ezenkívül voltak, akik elsősorban a brosúrákból és a párthatározatokból merítettek, de különben semmi közüik sem volt sem Marxhoz, sem egyéb irányzatokhoz, végül egyesek nem kötődtek formálisan sem Marxhoz, sem a marxizmushoz, ők nyíltan vállalták tartozásukat valamelyik nem marxista irányzathoz. Tehát nem volt egységes a szlovák szociológia 1989 előtt sem. (Ide tartozott R. Roško dialektikus szociológiája, A. Hirner pozitívizmusa, J. Pichňa funkcionalizmus stb.) Másodsorban felteszi a kérdést, hogy mi a szlovák szociológusok jelenlegi kommunikációhiányának az oka? Az 1989 előtti időszakban a szociológus társadalom saját elitjének azokat tartotta, akik szakmailag jól képzettek voltak, és ez párosult egy politikai lázadással. Őket nevezték „pozitív deviációnak”.

Később, a 89-es politikai fordulat után éppen ezek a szociológusok azok, akik a szociológiai közösségen belül kumuláltak (szakmai és politikai) elismerésre tettek szert, vagy politikai vezetőkké váltak, vagy ezek közvetlen munkatársaivá lettek. Ezt a tényt kezdetben a szociológiai elithez

tartozásuk bizonyítékként értelmezték. De a politikai mező fokozatos differenciálódásával az új politikai vezetésnek is kritikával kellett szembe-sülnie, ez pedig tükröződött a szociológiai közösségen belüli pozíciójuk-ban. Újból elkülönültek egymástól a szakmai és a politikai kritériumok, s ezáltal a szakmai elit veszített kiváltságos helyzetéből. Ezzel egy időben bekövetkezik politikai bukásuk is (1992), de ellenzékivé válásuk már nem minősül pozitív deviációnak.

De ez az (volt) elit mintha elfelejtette volna, hogy elit mivoltát a szociológiai közösség részéről megnyilvánuló kumulált (szakmai és poli-tikai) elismerésnek köszönhette, melyből ez utóbbit immár elvesztette, ennek ellenére továbbra is ragaszkodik elitista tudatához. Támogatta őket ebben a velük politikailag azonosuló laikusok elismerésre. Ugyanígy elis-merésben részesültek bizonyos külföldi szakmai és politikai körök rész-ről, ez azonban természetes következménye a korábbi politikai kapcsola-taiknak és betöltött tisztségeiknek. Pótolhatatlanságuk tudatát erősítheti, hogy a szociológusközösség egy része „közönséges halandókként” vissza kívánta fogadni őket a szociológusok közösségébe. Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a többiekkel azonos mérce szerinti szakmai elismerést keveselve e közösségtől sértetten elfordulnak.

A szlovák szociológusok kommunikációhiányának egyéb okai is fel-tárulnak az egyes hozzászólásokban. Ez utóbbi szerző rámutat, hogy az elzárkózás a kommunikáció elől nagymértékben megmutatkozik a nem-zetközi kapcsolatokkal rendelkező kollégáknál, akik szűkös forrásaitak védik ezáltal a konkurenciától.

További lehetséges választ sejtet az a felvetés, miszerint a szlovák kutatási programok túlságosan differenciáltak, ez pedig azzal jár, hogy csaknem minden szociológusnak megvan a saját kutatási területe, ez pedig inkább a nyugati kollegákkal való kapcsolattartásnak kedvez a hazai kollé-gákkal való kapcsolatépítéssel szemben (Kusá 1998: 55-56).

A szlovák szociológián belül zajló - eddig ismertetett - belső diskur-zus mellett egy bizonyos időszakban (1995-1998) markánsan jelentkezett egy „külső” diskurzus is, mely egyik oldalon egyes kutatók és szociológiai műhelyek, másrészt bizonyos politikai szubjektumok illetve azok szócsö-vei között zajlott le. Az 1992-től kisebb megszakítással 1998-ig hatalmon lévő politikai erő igyekezett megfélemlíteni a számára politikailag kényei-

metlen társadalmi tényezőket, köztük a tudományos *mező* bizonyos elemeit, így egyes szociológusokat (V. Krivý, S. Szomolányi) is. A mečiari hatalom holdudvarához tartozó periodikumokban, elsősorban a *Slovenská Republika*-ban megjelenő írások főleg a számukra kényelmetlen politikai szociológiai tanulmányok, pl: V. Krivý 1996, *Slovensko a jeho regióny: socio-kulturne súvislosti volebného správania, (Szlovákia és régiói: a választói viselkedés szociokulturális összefüggései)*, M. Bútora és P. Hunčík 1996, *Slovensko všiestom roku transformácie (Szlovákia a transzformáció 6. évében)* és azok szerzői ellen folytattak kampányt. A *Sociologický zápisník* szerkesztősége új, *Verejná tvár sociologie (A szociológia nyilvános arculata)* címmel 1996-tól új rovatot indított, melyben az érintettek reflektálnak a sajtóban megjelenő támadásokra. Ennek a rovatnak a megjelenését többek között az tette szükségessé, hogy a megjelenő írásokra történő válaszokat a *Slovenská Republika* csak több hetes késéssel, cenzúrázva tette közzé.

A 90-es években a különböző szociológiai rendezvényeken (konferenciákon, a szociológiai társaság közgyűlésein, az egyes szociológiai intézmények kerek évfordulóira rendezett megemlékezéseken) rendszeresen visszatérő témává vált a szakma helyzete. Az egyik értékelő - a szociológia múltjára és jelenére vonatkozóan találó vélemény - szerint: „A jelenlegi szlovák szociológia fejlődését meghatározta az 1948 után bekövetkezett intézményesített likvidálása, felélesztett testén — 1969 után — kezeinek ideológiai levágása, szemekének kitégetése és füleinek betömése, 1990 utáni pénzügyi vérszegénysége...” (Macháček 1998: 411). Remélhetőleg a közeljövőre kivetített újabb csapás, mely szerint a szlovák szociológiát 2002-re generációs válság fogja sújtani, a beteljesületlen jóslatok közé fog tartozni.

JEGYZETEK

¹Az ideológiai korlátokon kívül a polgári szociológia marxista diszciplínára való „lecsérelésének” a személyi feltételei sem voltak adottak. Ugyan a marxista szociológia kezdeményei bizonyos szinten és mértékben jelen voltak, ez nem jelentette azt, hogy egyik napról a másikra képes lett volna a polgári szociológiát felváltani. Nem utolsósorban amiatt, mivel a marxista szociológusok száma a háborús években jelentősen megfogyatkozott.

²A négyéves képzés 4 összefüggő, egymásra épülő blokkból tevődött össze: az 1. rész az alábbi tantárgyakat tartalmazta: munkásmozgalom és a csehszlovák kommunista párt története, marxista—leninista filozófia, politikai gazdaságtan, tudományos kommunizmus, tudományos ateizmus, filozófiatörténet, a tudományok módszertana, orosz nyelv. 1215 ó. 2. további idegen nyelv, társadalmi-politikai gyakorlat, terepkiutató, testnevelés, téli és nyári testnevelési összpontosítás, a szocialista haza védelme, 600 ó. 3. szaktantárgyak: bevezetés a szociológiába, marxista-leninista szociológiai elméletek, Csehszlovákia társadalmi szerkezetének kialakulása, a szociálpolitika alapjai, a marxizmus előtti társadalomelméletek története, a polgári szociológia és antikommunizmus kialakulásának a kritikája, a marxista szociológia gondolkodás fejlődése, közvélemény-kutatás és propaganda, a csehszlovák szociológia története, matematika, statisztika, a szociológiai kutatás módszertana, számítástechnika, demográfia, pszichológia, szociálpszichológia, munkapszichológia. 1320 ó. 4. vezetéselmélet és társadalmi tervezés, szocialista perszonalisztika, munka és iparszociológia, ágazati gazdaságtan, a szocialista társadalom jogrendszere, szocialista életmód, család és ifjúságszociológia, a kultúra és kultúrpolitika szociológiája, választható tárgyak, választható szeminárium, szakmai gyakorlat, szakdolgozati szeminárium. 840 ó. In: Vanék 1982: 148-149.

³Ilyen témák voltak egyes közérdeklődésre számot tartó, nyilvános fórumon elhangzott tanulmány közzétételének elmaradása, egyes kutatók megfélemlítésére tett próbálkozások. Lásd: Retrospektíva. In *Sociológia*, 1990/3, 367-392., *Sociológia*, 1990/4. 468-490. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csepeli György - Örkény Antal - Kim Lane Scheppele: A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. In *Replika*, 1998, 33-34.
- Laiferová, Eva: Výučba sociológie pre sociológov a nesociológov. Aktuálne podnety a ich vplyv na obsah, metodiku a ciele pedagogického procesu. In *Sociológia*, 1999, 5.
- Ondrejковиč, Peter: Poslanie Katedry sociológie výchovy a sociológie mládeže Pdf UK In *Sociológia*, 1999, 5.
- Macháček, Ladislav: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV. In *Sociológia*, 1999, 5.
- Köttner, Mojmir: *Vývoj sociológie v českých zetních a na Slovensku*. Brno, 1981, Universita J. E. Purkyně.
- Köverová, Štefánia: Dve poznámky k legitimizácii profesionálneho konania slovenských sociológov. In *Sociologický zpisník*, 1995, 2.
- Kusá, Zuzana: Szerzett vagy öröklött immunitáshiány. In *Replika*, 1998, 33-34.
- Macháček, Ladislav: *Výzvy svetovej sociológie našej sociológii*. In *Sociológia*, 1998, 4.

- Pašiak, Ján - Macháček Ladislav: Sociológia na Slovensku: predpoklad či skutočnosť *Sociológia*, 1998, 1.
- Roško, Robert: Quo vadis slovenská sociológia. In *Sociologický zázpisník*, 3.
- Sopóci, Ján: Hľadanie teórie v slovenskej sociológii. In *Zborník Sociológia v meniacej sa spoločnosti, seminár k 70. výročiu založenia odboru sociologie na FiFUK v Bratislave*, Bratislava, 1995.
- Szomolányi, Soňa: sociologie slovenská (szócikk). In *Velký sociologický slovník II. Univerzita Karlova Vydavatelství Karolinum*, Prága, 1996.
- Študijný program FFUK 1989-1998, Pozsony, Komenszky Egyetem.
- Tokárová, Anna: Sociológia v obsahu štúdia odborov. Výchova a vzdelávanie dospelých a Sociálna práca na FF PU v Prešove. In *Sociológia*, 1999, 5.
- Vaněk, Antonín: Přehled dějin české a slovenské sociologie od roku 1945 do současnosti. Prága, 1982, SPN.
- Vehovszká, Sylvia: A szociológia Szlovákiában. In *Szociológiai Szemle*, 1994, 1.

HORVÁTH GYÖRGY

Szociológia a háborús évek Szerbiájában

A tudomány és az egyetem helyzete Szerbiában

A 19. század egyik legelmaradottabb európai országában még ebben az időszakban sem alakult ki olyan tudományos-egyetemi rendszer, mint amilyen Nyugat-Európában már több száz évvel korábban. Emiatt a szerb értelmiség főképpen az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között formálódott ki.¹ A fejlett gazdaság, városok és közélet nélküli társadalomban nem léteztek olyan tradíciók, amelyekre ráépülhetett volna a modern egyetemi oktatás. A Belgrádi Egyetemet 1905-ben alapították meg, de igazi jelentőségre csak a második világháború után tett szert: amíg 1945-ben még csak nyolc fakultása volt, addig 1988-ban már huszonnégy. A Belgrádi Egyetem emellett létrehozója az újvidéki (1960), niši (1965), priština (1970) és kragujeváci egyetemeknek is (1976), amelyek szintén erős ideológiai ellenőrzés alatt álltak és állnak. A királyi Jugoszlávia is számtalanszor sújtott le elsősorban az egyetemista mozgalmakra, 1940-ben pedig itt is bevezették a numerus clausus-t a zsidó származásúakkal szemben. A kommunista hatalomátvétel után pedig a „polgári elemekkel” számolnak le, de a Sztálin vezette szocialista blokkal való összetűzés (1948) után a többi szocialista országtól eltérően ez az ellenőrzés már kevésbé formális és merev, ám itt is voltak tisztogatások, illetve pozitív diszkriminációt alkalmaztak a munkás- és a paraszti származásúakkal szemben. A „szocialista öngazgatás” szakaszában, 1963 után az egyetem a jugoszláv modernizáció egyik kulcsszereplőjévé vált: a nagyszámú egyetemi végzettségűekre nemcsak az új gazdasági mechanizmusok miatt volt szükség,

hanem az is állítható, hogy az egyetem széles körben vált a mobilitás legfontosabb intézményévé, nyitottsága pedig a jugoszláv szellemi megújulás, a nyugathoz való felzárkózás egyik alapját jelentette egészen 1968-ig, amikor heves egyetemista tüntetésekre került sor, főleg Belgrádban, de másutt is. Tito az egyetemisták mellé állva, őket ki- és felhasználva számolt le ellenfeivel. A neomarxista egyetemi mozgalmat egyre keményebb eszközökkel kezdte elrettenteni a hatalom, miután kétségtelessé vált, hogy az egyetem a kulturális és politikai események fő színtere. A polemikus, erősen politizáló, gyakran „balról” kritizáló egyetemi lapokat betiltották már 1968 előtt is. A filozófiai, szociológiai, politológiai témákkal foglalkozó *Student (Egyetemista)*, *Susret (Találkozás)*, *Vidici (Szemponatok)* és *Frontisterion* nemcsak a „bürokratikus szocializmus” ellen küzdött, de az egyetem autonómiájának szélesítése mellett is. Több bírósági tárgyalásra került sor, ahol egyetemi professzorokat is elítéltek, az „ideológiai vezetők” közül többeket eltávolítottak az egyetemekről, de volt, akit letöltendő börtönbüntetésre ítétek, mint Mihailo Đurićot; a belgrádi Filozófiai Kar nyolc professzora ellen pedig hét évig folyt a kampány eltávolításuk érdekében, és szkupstinai döntéssel (!) maradhattak végül a helyükön.

Az 1968 és 1972 között zajló politikai harcok végül az ortodox kommunisták győzelmével ért véget, ekkor a nacionalisták mellett a liberálisok/reformkommunisták (akiknekjava az egyetemi mozgalmak újbáldalához állt közel) is teljesen háttérbe szorultak. A nyolcvanas évek közepéig az egyetemeken és a tudományban maximálisan érvényesült a hatalom által diktált ideológia, ami a tanrendekben is megmutatkozott: így például szociológia helyett minden karon ismét marxizmus-leninizmust kezdtek el oktatni. A gazdasági válság miatt a hetvenes évek végétől kezdve az amúgy is meglévő pénzügyi ellenőrzés által még nagyobb válságba kerültek az egyetemek, és különösen a humán területeken vált nyilvánvalóvá, hogy csak az „ideológiailag megfelelő” emberek kutathatnak és publikálhatnak. A pénzügyi szankciók mellett a másutt is jól ismert módszer, a „káderpolitika” vált az egyetem megrendezésének eszközévé.

Tito halála után az újra ébredező nacionalizmus eleinte - a vallási és az irodalmi mellett - éppen a tudományos nyilvánosságon keresztül jelentkezett. Ennek kicsúcsosodása a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) híres-hírhedt, 1986-ban nyilvánosságra hozott Memorandu-

ma volt, amely a hamarosan hatalomra kerülő (1987-88) Slobodan Milošević nacionalista és populista ideológiájának alapjává vált.

Az 1991-től, a volt Jugoszlávia területén zajló háborúk messzemenőleg kihatottak az egyetemek életére. A legnagyobb rendszerellenes tünetések gyakorta indultak éppen a Belgrádi Egyetemről, ami ellen Milošević, érzékelve az egyetem fontosságát, brutális rendőri repressziót alkalmazott. A kérdést azonban csak 1998-ban „oldotta meg” az új egyetemi törvénnyel², mely maradék autonómiájuktól is megfosztotta a kormány közvetlen hatáskörébe kerülő oktatási intézményeket és kutatóintézeteket.

A szerb szociológia öröksége

A szerbiai szociológia valamelyest később vált tudományos diszciplínává, mint más (kelet-európai) országokban. Az előfutárok közül a nyelvújító Vuk Stefan Karadžićot kell kiemelni, aki elsősorban a falusi nép életét tanulmányozta (Kostić 1987). A század első évtizedeiben a Jovan Cvijić által művelt „szociológiai-földrajzi” irányzat volt az igazi bevezető, Cvijić érdeklődésének homlokterében a természet társadalomra gyakorolt hatása állt. A falu és város (a közösség és a társadalom) problémája képezte Tihomir Dordevič munkásságának középpontját, Jovan Skerlic pedig a szerb politikai mítoszokkal, nemzetkarakterológiával foglalkozott (Colovič 1997). A közép-kelet-európai országok javához hasonlatosan a két világháború között itt is a falukutatásból született meg a szociológia, a Belgrádi Egyetem Jogi Karán 1935-ben megalakult Szociológiai Tanszéken Sreten Vukosavljević vezetésével művelték egyedüli irányzatként a faluszociológiát (Kovács 1984). Az első társadalomtudományosnak tekinthető folyóirat a *Društveni život (Társadalmi élet)* volt (1920-21, 1930), a harmincas években pedig már három folyóirat is működött: a *Pravna misao (Jogi gondolat)* 1935–41, a *Život sela (A falu élete)* 1936 és a *Društveni pregled (Társadalmi szemle)* 1937. 1935-ben jön létre az első szociológiával is foglalkozó társaság, mely 1938-ban már mint a Szociológiai és Társadalomtudományos Társaság indítja el a *Sociološki pregled-et (Szociológiai szemlét)* (Vukotić 1994a).

A szerény előtörténethez tartozik a második világháború utáni tizenöt év is, amikor főképpen a történelmi materializmus adaptálásával próbálkoztak a zömmel filozófiai, esetleg jogi szakképzettséggel bíró szociológusok (Jugoszláviában a szociológiát sokkal kevésbé bélyegezték meg „burzoá tudományként”, mint más szocialista országokban, ettől azonban nem fejlődött gyorsabban). 1956-ban jött létre a Jugoszláv Filozófusok és Szociológusok Egyesülete (saját folyóiratot is indítva), majd 1960-ban az önálló Jugoszláv Szociológusok Egyesülete. 1959-ben indult el a szociológusképzés is. 1961-ben indítja újra a *Sociološki pregledat* a Szerbiai Szociológusok Társasága. 1920 és 1994 között a volt Jugoszlávia területén ötvenöt szociológiai jellegű folyóirat indult el, ebből Szerbiában huszonhét jelent meg (Vukotić 1994). Természetesen e számszerűségből nem sok minden következik, legalábbis nem feltétlenül a társadalomtudományos élet intenzitása és színvonala. Az egyik ok abban is kereshető, hogy a titói rezsim előszeretettel igyekezett biztosítani a szakmai csoportoknak a tudományos lapok létrehozását, részben éppen azért, hogy inkább itt publikáljanak, mint a szélesebb nyilvánosságban.

Tény, hogy a szociológia a második világháború után itt sokkal autonómabb módon fejlődhetett, mint más szocialista országokban, s nem minősítették polgári (és így meghaladott) tudománynak. Erős marxista, illetve baloldali hatás alá került, de mivel a könyv- és folyóirat-behozatal terén a cenzúra alig létezett, a jugoszláviai szociológia sokkal szervezesebben kapcsolódhatott a nemzetközi tudományos élethez. A hatvanas években igen gyorsan levetette magáról a történelmi materializmus kényszerzubbonyát, és a szociológia létjogosultsága többé már nem válhatott vitakérdéssé. Az újbaloldali trendekhez hozzátapadva kritikai jelleget öltött, igaz, a leghíresebb Praxis-kör „balról előzte” a hivatalos marxista irányzatot is.

Az aranykornak tartott hatvanas években - különösen Belgrádban, ha Zágrábhoz és Ljubljánához viszonyítjuk - inkább elméleti kérdésekkel foglalkoztak, aminek egyik oka az volt, hogy a hatalmi szervek nem adtak pénzt komoly terepkutatásokra. Egyedül a közvélemény-kutatás terén történt jelentős előrelépés, pont azért, mert a Jugoszláv Kommunista Szövetségben felismerték ennek gyakorlati jelentőségét. Az első kutatást a Társadalomtudományi Intézet és a *Borba (Harc)*, a párt központi napilapja

együtt végezte el 1962-ben. A hetvenes évekbeli tengődés után 1985 és 1990 között újul meg a közvélemény-kutatás, amikor a JKSZ a kialakuló válság miatt újra igényli az adatokat. Több mint ötven monográfiát és tanulmánykötetet, száz tanulmányt publikáltak a szerb szociológia élvonalába tartozó, a központban dolgozó kutatók (Bačević 1994). Mindezt azért kell kiemelnünk, mert komolyabb és nagyméretű terepmunka, szociológiai kutatások nem folytak Szerbiában, valójában csak az elméleti „íróasztal”-szociológia dívott és dívik jelenleg is.

A mai napig még egy fontos „örökség” jellemzi a szerbiai szociológiát: a szociológus politikához való viszonyulása. E téren a régi törésvonalak mentén maradt, szinte ugyanolyan a megosztás. A hatalomnak való behódolás vagy a hozzá való kritikus hozzáállás jelenti a két pólust. Az ötvenes években ugyan még csak volt párteemberek engedhetik meg maguknak azt, hogy nyilvánosan kritizálják a pártot és a rendszert (ezek között a legfontosabb Milovan Đilas volt, akinek *Új osztály című* könyve lényeges, újszerű szociológiai megállapításokat is tartalmaz az új elit, de például a szocialista nyilvánosság témakörében is). A hatvanas években a szociológusok, a filozófusok és a jogászok azok, akik egyre hevesebben utasítják el a dogmatizmust, a kizárólagosságot; történelmi materializmus helyett szociológiával és filozófiával akarnak már foglalkozni. Igaz, hogy e kritikák zömében „belsőek”, azaz az „emberarcú szocializmuson” belüliek maradtak; a rendszer totalitárius volta miatt e kritikának skolasztikusnak kellett lennie (azaz folyamatosan a marxizmus klasszikusaira kellett hivatkozni). Az újraébredő nacionalizmus kapcsán elsőként próbálták e problémákat vizsgálni, de egyesek még a pártvezetők személyi kultuszát is bírálni merészelték. A kritizálható témák köre azonban szűk: amikor a már említett Mihailo Đurić az állam és a nemzeti viszonyok kapcsolatát kezdte el nyilvánosan elemezni és bírálni - eközben olyan megállapításokat téve, amelyek a nyolcvanas években köszöntek vissza (ti. hogy Jugoszlávia konföderalizálásával a szerbek veszélybe kerülnek) -, börtönben kötött ki (Mitrović 1993). Az 1972-es fordulat után a nyolcvanas évek elejéig, szem előtt tartva ezeket az eseteket, senki sem mert ilyen témákkal előhozakodni. A szociológusok lázadozása azt is eredményezte, hogy később senki sem mert érzékeny témákkal foglalkozni. A nemzeti kérdésről ugyan jelentek

meg könyvek (az ismertebbek közül a horvát Stipe Šuvar vagy a szerb Dušan Janjić tollából, illetve több tanulmánykötet), amelyek egyaránt Marx-Engels-Lenin szemüvegén keresztül láttatták a problémát.

A marxista örökség máig erősen kitapintható a szerbiai szociológiában. A hivatalos tankönyvek java a régi marxista terminológiát használja; a fő mű itt a Természettudományi Kar „szociológusprofesszorának”, Mira Markoviének (Milošević feleségének, aki egyébként a szélsőbaloldali Jugoszláv Egyesült Baloldal elnöke is) *Sociologija* című tankönyve, amelyhez a tankönyvíróknak idomulniuk kell. Egy 1995-ben Belgrádban megtartott konferencián — melyen az orosz vendégek mellett a hazaiak közül több, nem csak Szerbiában elismert, ellenzékinek számító szociológus is részt vett (például Vladimir Goati, Srećko Mihailović, Silvano Bolčić vagy Zagorka Golubovič) -, s amelynek témája „A rendszerváltást átélő társadalmak céljai és útjai” volt, többen is – így Mihailo Marković, a SANU Memorandumának egyik alkotója, Milošević ideológusa - a szocializmus visszatérésének lehetőségét tárgyalták. Marković például a „nyugati hatalmi központok” által preferált liberális kapitalizmus meghaladottságáról beszélt, örömet fejezve ki, hogy Szerbia - ahol a szociális háló is megmaradt (!) - nem ment be e „történelmi zsákutkába”, mint a többi posztoszocialista állam (Marković 1996).

A nyolcvanas évek legelején, a sokasodó társadalmi problémák „orvoslására” 1983-ban létrehozott, ún. Krajer-bizottságba ugyan bevontak egyes szociológusokat - mintegy rehabilitálva a szakmát (amelyet egyesek a válsággal való foglalkozás miatt szociológiáról átkereszteltek „krízológiára”) -, ám a kritikai orientációjú szociológusokat, akik közül többen féldisszidens állapotban dolgoztak, már nem (Mitrović 1993). Ekkor vitáztak az „önigazgatású szocializmus válságáról” is. Alap kutatások nélkül ezek az elmélkedések eleve kudarcra voltak ítélve: a nyolcvanas évek szociológiája még mindig osztályokban gondolkodott, a nemzeti kérdés vizsgálatával pedig sokkal kevésbé törődtek. Az e témával foglalkozók látókörébe csak a kosovói kérdés került.³

A nyolcvanas évek végén a dezintegrálódó folyamatok megjelentek a jugoszláv szociológiában is, a korábban viszonylag összetartó szociológusok - a már meglévő ortodox marxista és neobaloldali, kritikai orientáción felül — nemzeti szempontból is mindinkább megosztottá váltak. Az egykori

Jugoszlávia több szociológusából politikus, elnöki tanácsadó stb. lett, úgy Tuđman Horvátországában, mint Szerbiában⁴. A szakma újraprofesszionálódása helyett annak átpolitizálódása ment végbe.

Látták-e, hogy jön?

Az 1991-ben kitört háború természetesen a szociológusokat is sokkolta, hiszen - ahogyan azt egyesek feladatuknak vélik - „nem látták előre” a történések ilyen menetét, pontosan úgy, ahogyan a szocialista országok szociológusai sem „látták”, hogyjön a rendszerváltás.

Az 1992 júniusában, a Szerbiai Szociológiai Társaság „Társadalom és háború - a társadalom a háborúban” című konferenciáján az egyik legismertebb ellenzéki szociológus, Nebojša Popov azt állította, hogy „Ez a háború csak a triviális szociológiát lepte meg, amely sohasem foglalkozott a különbségekkel, a vitákkal és a konfliktusokkal, illetve mindazzal, ami valójában a háborúba vezet.”⁵ Többben is hivatkoztak arra az 1989-es zágrábi konferenciára, ahol a jugoszláviai szociológusoknak a következő kérdést tették fel: *Őn hogyan látja, milyen módon fognak az aktuális jugoszláviai konfliktusok megoldódni?* A harminc válasz közül legtöbbször, tizennyolcan a status quót „látták előre”, hatan pedig a demokratikus megoldást; ketten a kommunista párt demokratikus centralizmusában bíztak, ketten más adminisztratív megoldást vetítettek előre, ketten pedig Jugoszlávia szétesését, önálló köztársaságok létrejöttét prognosztizálták. Noha a válaszok között fel volt tüntetve a polgárháború, a terrorizmus, az erőszak mint lehetséges kimenetel, ezeket senki sem választotta. Azaz a társadalomtudósok közül senki sem „látta előre” a háborút, „azért, mert nem látták azokat a társadalmi folyamatokat sem, amelyek a háborúig vezettek” (Bolčič 1992). Itt persze figyelembe kell vennünk azt is, hogy senki sem szereti a legkatasztrofálisabb kimenetelt prognosztizálni.

1993 augusztusában a *Sociološki pregled* aztán éppen e témában tette fel a körkérdést több ismert szociológusnak: *miért nem látták előre a szociológusok a társadalmi válság ilyen katasztrofális kifejlődését?*

A vitában a már többször is idézett Milovan Mitrović fejtette ki a „legerősebb” véleményét. Szerinte a szerbiai szociológusokat semmifajta

felelősség sem terheli az előrelátás hiányáért, mert egyfelől nem is az előrelátás a dolguk, másfelől pedig a szociológusok felelőssége (ami, mint látjuk, Mitrovičnál mégis megjelenik) sokkal kisebb, mint a jogászoké, a közgazdászoké és a történészeké, akik sokkal nagyobb befolyással bírtak a szocialista Jugoszláviában. Mitrovič azt sem érti, miért akarnak felelősséget vállalni társai: „Lehet, hogy a szerb szociológusok a szerb (kis)polgári értelmiség tipikus képviselői, akikre jellemző az a mazochista szindróma, hogy nagylelkűen magukra vállalják mások bűneit.” Majd a nacionalista kliséket kezdi el felmondani: „A korábbi időkért a szerb szociológusokat egyedül egy dologért terheli felelősség – és ma erről már van értelme beszélni -: elsősorban a szerb nemzet, a szerb állam és a szerb társadalom sorsa iránt”, hiszen a szerb szociológusok a maguk Jugoszlávia iránti lojalitásukkal elfeledkeztek e „feladatukról” (Mitrovič 1993). Mitrovič véleménye tipikusnak mondható a szerb értelmiségi közeg nagyobbik részében: először elvetnek minden felelősséget, miközben egy lépéssel később már a szerb nemzet, a szerb állam iránti felelősségükről beszélnek.

A *Sociološki pregled*-ben, a kritikai gondolkodású szociológusok folyóiratában Mitrovič véleményével viszonylag egyedül maradt. Silvano Bolčič szerint a felelősség reálisan kicsinek mondható, noha most a „szociológusok felelősnek érzik magukat”. Szerinte az a probléma, hogy nem rendelkeztek biztos, elméletileg rendezett szociológiai ismerettel a jugoszláviai mindennapokról; továbbá a szakma nem volt elég intézményesített, kimaradtak a döntéshozatalból is (Bolčič 1993). A „veteránok” közül Zagorka Golubovič viszont azt állította, hogy a jugoszláv szociológusok tudatában voltak a társadalmi ellentmondások súlyának, és rámutattak a nemzetek közötti konfliktusok kieleződésére is, ugyanakkor a hetvenes években a szociológusok java nem állt ellen a Tito-rezsim tisztogatásainak, a karrierért és a viszonylagos anyagi jólétért cserébe lemondtak a kritikus hangról. Golubovič szerint a szociológusok minden más értelmiséginél felelősebbek azért, hogy a megnövekedett nacionalizmust tolerálják (ha nem is fogadják el), „mert mi vagyunk a leginkább arra hivatottak, hogy megmagyarázzuk az aktuális történelmi események okait (...), és a populáció többi részétől eltérően nem hivatkozhatunk arra, hogy semmiről sem tudtunk” (Golubovič 1993). Ugyanő lényegében a már említett 1992-es konferencián is ugyanezt mondta: „Kötelességünk, hogy leleplezzük a hazugságo-

kat, hogy megtaláljuk a nacionalista fundamentalizmus gyökereit, és rámutassunk a nemzeti érzés és a nemzeti identitás igénye közötti lényeges különbségre (...). Nemzeti hovatartozásunk nem lehet hatással kutatómunkánkra." Majd felhívta a jelenlévők figyelmét arra, hogy „szálljanak magukba”, s nézzék meg, mit mulasztottak el megtenni, s mit kellene a jövőben tenniük ahhoz, hogy hozzájárulhassanak a társadalom megújulásához (Golubovic 1992).

Mladen Lazič, aki a kilencvenes években egyedüliként tudott nagyobb empirikus kutatást vezetni, pedig azt válaszolta, hogy Szerbiában legfeljebb szociológusok vannak, szociológia nincs (és ez szerinte így volt korábban is, de így lesz a jövőben is). Ennek okát az előtörténetben látja: a hatvanas-hetvenes évekbeli expanzió (új katedrák nyitása, az egyetemisták számának hirtelen megnövekedése) megnövelte a szakmailag alkalmatlan tanároknál végzett diplomások számát, miközben az igazi szakemberektől megtisztították az egyetemeket és kutatóintézeteket. A szakma atomizálódott, az egyedül vagy kis csoportokban dolgozó szociológusok nem tudtak egy-egy területet megfelelő módon lefedni. A nyolcvanas évek végén, amikor Horvátországban már tudtak egy felmérést készíteni az ottani nemzettudatról, a szociológusokból előjött a „felvilágosító szándék”. Ekkor már zajlott a szerb-horvát médiaháború, de a szakma képtelen volt magát ettől távortartani, a felmérés eredményei nem a tudósközösségen belül vitatódtak meg, hanem laikusok előtt (és teljesen tudománytalanul). Az a kevés empirikus eredmény is az analitikusok prédájává vált, rajtuk keresztül pedig a politizálóké (Lazič 1993).

Mint láthatjuk, e vita során érzékelhető a szakma bizonyos szintű önreflexivitása. A „láttuk-e, hogy jön?”, illetve a „miért nem láttuk, hogy jön?” kérdésre igen szerény válaszokat tudtak adni (talán Lazičot leszámítva). Megfigyelhető a szociológusok végzetes megoszlása: az egyik oldalon áll a Mitrović-féle nacionalista diskurzus, ahol a szociológus nem felelős a háború kitöréséért, viszont felelős nemzete iránt. A másik oldalon áll a „liberális” Golubović-féle mondandó, ahol van felelősségvállalás, de a szociológia, a szociológus fő feladatát szintén a nemzeti, a nacionalizmus terén képzelel el. A Nebojša Popov, Zagorka Golubović, Latinka Perovic (és mások által is) meghatározott kört (melyről még lesz szó a *Republika c.* folyóirat kapcsán) azért szükséges jellemezni, mert reformkommunista

múltjuk és jelenlegi konzervatív liberalizmusuk szintén a *nemzetibe* torkollik: e kör sem tudott teljesen kiszabadulni abból az ideológiai hálóból, amely rátelepedett és lefolytatta a szerbiai nyilvánosságot (ezen belül a tudományost is). A szociológiát „felfalta” az értelmiségi diskurzus, a szociológiai fogalmakat „puhább”, esszéisztikusabb, illetve más tudományokból kölcsönzött fogalmak váltották fel, noha a „feladat” maradt: leírni a társadalmat.

A szociológia mai helyzete

A mai szerbiai szociológia - legalábbis az általam megkérdezett, Budapesten dolgozó szerb szociológusok szerint —, provinciális, elmaradott. A Belgrádi Egyetem Bölcsészkarán kívül szinte mindenütt az ortodox, illetve álmarxista szociológusok uralják a terepet. A tankönyvek elmaradottak, a dogmatikus marxizmus fogalmi apparátusával dolgoznak. A tankönyvek üzenete szerint a kelet-európai rendszerváltozások csődbe mentek, ezért a szocializmus a lehető legjobb megoldás. A szociológiai elméletek nagy részét „reakciónak” tartják, illetve „tudományosakra” és „áltudományosokra” osztják azokat. A közgazdasági karon használt szociológia-tankönyv „Az aktuális nemzetek közötti válság Jugoszlávia területén” c. fejezete mudzsahedineknek nevezi a bosnyákokat, usztasáknak a horvátokat. A diákok alighanem jogosan panaszkodnak az oktatás színvonalára: például az egyik egyetemi jegyzet szerint Werner Sombart és Alfred Weber nem mások voltak, mint Max Weber követői.

A NATO-bombázások alatt és után különösen átpolitizálódott a „szociológia”. A már többször említett közgazdaság-tudományi kar rektora, a szociológus Vljako Petrović nemrégiben írt „tanulmányában”, mely az *Ekonomski anali*-ban, a közgazdaság-tudományi szakfolyóiratban jelent meg, Allbrihtról, az USA külügyminiszteréről azt írja, hogy „lopó zsidó családból származik”; Clinton „szexuális frusztrációit éli ki Jugoszlávia ellenében”; Blair szerelmes Clintonba; Chirac pedig neofasiszta. Elképzelhető, hogy ilyen hangulatban hogyan lehet dolgozni, ha a kollégáktól is megkövetelik a hasonló megnyilatkozásokat (a szakmai munkát sokkal kevésbé).

A társadalomtudományos kutatások terén különösen érezhető a külföldi segítség elmaradása és az együttműködés, a kapcsolatok hiánya, hiszen

az 1991 decemberében, az ENSZ által bevezetett zárlat nemcsak a gazdaságra terjedt ki, s egyes elemei ma is érvényben vannak. Elsősorban az alapítványok helyzete nehezült meg, már abból a szempontból is, hogy az állami szolgálatban lévő egyetemi tanárok és kutatók büntetésre számíthatnak, ha olyan alapítványok segítségét veszik igénybe, mint például a Nyílt Társadalomért Alapét (azaz a Soros Alapítványét). Így Szerbiában nehezen vetődik fel az a probléma, mint ami Magyarországon a rendszerváltás óta jelen van, ti. hogy a fejlett, nyugati világ gyarmatosítóként viselkedik és kulimunkákra használja fel a helybéli humán erőforrást.

A pénzhiány és az átpolitizált szituáció miatt nagyobb szociológiai kutatás nem folyt a kilencvenes években. Csupán Mladen Lazić készített két nagyobb rétegződés- és elitkutatást, az elsőt 1993-ban, a másodikat 1997-ben (csapatába Slobodan Cvejić, Danilo Mrkšić, Stjepan Gredelj és Slobodan Antonić tartozott). Ezek alapján születhetett pár fontos tanulmány a vállalkozókról, az elitről, a menekültekről, a munkanélküliekről és általában a társadalmi struktúráról.⁶

Az ilyen jellegű kutatásokat azonban nem csak a pénzhiány vagy a szakmai kompetencia hiánya nehezíti, hanem a kilencvenes évek tektonikus változásai is. Még alapkutatások nélkül is lehetne valamiféle szociológiát művelni, ha a statisztikai adatok megbízhatóak lennének. Egy gazdaszociológus azonban nem hihet az állami statisztikáknak (melyek - akár csak a szocializmusban - vagy nem publikusak, vagy ha azok, akkor biztosan kozmetikáztak), maga pedig mégsem számolhatja össze a munkanélkülieket. A demográfiával vagy a kisebbségekkel, a nemzeti viszonyokkal foglalkozó elemző sem támaszkodhat konkrét adatokra, hiszen az utolsó népszámlálás 1991-ben volt, azóta széthullott az ország (mintegy kétmillió kosovói albánnak pedig már semmi köze Szerbiához), majdnem egymillió szerb menekült érkezett az országba, miközben rengeteg fiatal, illetve magyar, horvát, bosnyák és más kisebbséghez tartozó emigrált az országból. E folyamatokról csak bizonytalan találgatások vannak. A másutt fejlett romakutatásnak még a csírája sem igen található meg, noha becslések szerint a romák száma 150 000 és 800 000 között mozog.

Egyedül a közvélemény-kutatás tudott megújulni, főképpen a politikai pártok megrendeléseinek köszönhetően, de mivel a szerbiai társadalmi struktúráról vajmi kevés pontos információval bírunk, teljesen logikus,

hogy a közvélemény-kutatások is olyannyira meglepő eredményeket produkálnak. Hiába bármiféle rétegzettség, magas elemszám, ha az alapsokaságról alig tudhatnak valamit.

Az alapítványok előszeretettel pénzelik a közvélemény-kutatások mellett a médiászociológiai vizsgálatokat is (már csak amiatt is, mert ezek viszonylag olcsóak). Itt részben abból a megfontolásból indulnak ki a finanszírozók, hogy Szerbiában politikai változásokra nem kerülhet sor anélkül, ha *előbb* a média terén nem történnek gyökeres változások, hiszen a háborút is egy médiaháború vezette be. A nyilvánosság problémájáról elméleti tanulmánykötet is megjelent (lásd Bačević 1994), a sajtóanalízisekkel pedig Dunát lehetne rekeszteni. A média iránti felfokozott érdeklődésnek azonban egy praktikus oka is van: az újságok könnyedén hozzáférhetőek, ahogyan az elektronikus média is pluszköltségek nélkül követhető. Éppen emiatt a médiászociológia a szerbiai szakszociológiák közül az egyik legerősebbnek tűnik.

A problémák miatt a szerbiai szociológusok előtt nincs perspektíva: zömük kiszolgáltatottan dolgozik tovább egyetemi vagy kutatóintézeti szobájában, főképpen elméleti jellegű kérdésekkel bíbelődve. Gyakorlati okok miatt csupán már meglévő anyagokra támaszkodhatnak. Az egyetemek könyvtáraiba, s így a diákokhoz nemigen jutnak el az újabb kiadványok. Mint egy tanár megjegyezte, ha a tanárok saját maguk által írt könyveiket nem vinnék be maguk, a diákok kezébe csupán 1991 előtt írt és kiadott munkák kerülhetnének. A nemzetközi folyóiratok egyre kisebb számban jutnak el hozzájuk.⁷ írniuk azonban van hová: Szerbiában több szakmai folyóirat is megjelenik (ezeket fenntartani nem különösebben költséges), másfelől pedig a Jugoszlávia/Szerbia iránti érdeklődés miatt a nemzetközi szakmai lapok is nyitottak arra, hogy az ottani szerzőktől publikáljanak írást.

A háború szociológiája, háborús szociológia vagy szociológia a háború alatt?

Mint már idéztük, az egyik szerb szociológus szerint Szerbiában csak szociológusok vannak, mint tudomány már nem létezik a szociológia. Ez nyilván túlzó kijelentés, de jó kiindulópontul szolgálhat ahhoz, hogy

megvizsgáljuk, minek is nevezhető az, amit a szerb szociológusok végeznek. A legfontosabb folyóiratokat átböngészve egy ilyen állítás eleve elfogadhatatlan, hiszen a feminizmussal foglalkozó tanulmányoktól kezdve a mezőgazdaság, a sport, a vallás helyzetét elemző műveken át az elméleti szociológia örökségét taglaló munkákig minden jelen van. Ezek színvonalára általánosan nem is ítélni lehet meg, kétségtelen, hogy a munkák többsége már meglévő szakirodalom, dokumentumok, statisztikai adatok elemzésén, s nem önálló kutatásokon alapulnak. Kivételként legfeljebb a közvélemény-kutatások, illetve a társadalmi struktúrával kapcsolatos kutatás említhető meg.

Ami még markánsan kiemelkedik, az a háborúval való foglalkozás. A „háború szociológiáját” azonban egyetlenegy csoport sem műveli rendszerességgel. Igaz, már 1992-ben létrejött a Belgrádi Kör, amely a háború diskurzusának elemzését ötvözte az értelmiségi pacifizmussal, a körbe azonban nem csak szociológusok tartoztak. Sőt inkább más területen dolgozó társadalomtudósok tűntek ki, és itt két nevet kell kiemelnünk: a szociolingvista Ranko Bugarskiét, aki a háborús körülmények közepette meghonosodó új nyelvezetet vizsgálja (például *Jezik od mira do rata — A nyelv a békétől a háborúig* című 1994-ben megjelent könyvében), illetve az etnológiával, etnolingvisztikával és politikai antropológiával foglalkozó Ivan Čolović (l. *Bordel ratnika - A harcos bordélya*, 1993, *Pucanje od zdravlja - Kicsattanás az egészségtől*, 1994, *Politika simbola - A szimbólumok politikája*, 1997 c. könyveit). Kettejüket azért is szerencsés együtt megemlíteni, mert a nemzetközi téren is ismert munkásságuk úgy a szakmai kompetencia, mint az érzékeny témaválasztás terén is sok újat hozott. Bugarski munkássága nyugodtan hasonlítható jelentőségét tekintve Viktor Klempereréhez, azzal, hogy Bugarski a „szerb birodalom nyelvezetét” vizsgálva már felhasználhatta a szociolingvisztika azon eredményeit, amiket Klemperer *A harmadik birodalom nyelvezete* című munkájának írása során még nem ismerhetett. Bugarskihoz hasonlóan Čolović nem csupán a legérdekesebb háborúról szóló, szociológiai jellegű munkákat tette le az asztalra, de a mikroszinten vizsgálódva (például a szerb-horvát fociháborút vagy a szexualitás vulgárisává válását vizsgálva a háborús irodalomban, sajtóban) komparatív szempontokat is bevitt munkáiba, ezért azok inkább interdiszciplinárisak, mintsem csupán szociológiaiak.

E témakörben a legnagyobb vállalkozásnak a belgrádi *Republika* c. lap által, részben már a lapban megjelent írásokat összegyűjtő, *A háború szerb oldala - Trauma és katarzis a történelmi emlékezetben* című vaskos kötet tekinthető, mely több idegen nyelven is megjelent már. Huszonöt szerb szerző foglalkozik itt a jugoszláv állam szétesésének kérdésével, a traumák eredetével, a modernizáció felemásával, a tudomány, az irodalom, a vallás, a katonaság, az ellenzék, a gazdaság, a média helyzetével (továbbá öt külföldi szerző tanulmánya is helyet kapott, melyek más etnikai konfliktusokról szólnak). A tanulmánykötet nem csupán zömében szociológiai munkák gyűjteményének tekinthető, hanem egy olyan intellektuális vállalkozásnak is, mely a kritikai gondolkodás tradícióján állva szembesíteni óhajtja a szerbséget azzal, amit a nyolcvanas években és a kilencvenes évek közepéig tettek. Vállalt céljuk a háború szerb oldalának elemzése volt, de már a kötet címe is sejtet valamit abból, hogy itt többről, de egyszerre kevesebbről is van szó, mint tudósok munkálkodásánál.

Ugyanis a *trauma* és *katarzis* szavak középpontba állítása azt is mutatja, hogy a vállalkozás lelkiismereti kérdés is. A két pszichológiai kifejezés felhasználása - amelyek ilyenképp nem lehetnének szociológiai diskurzus elemei, hiszen egyénekre vonatkozó pszichikai beállítódásokat vetítenek társadalmi síkra - ugyan nem jellemző mindegyik szerzőre, de jelzi, hogy a feladatvállalás erkölcsi és politikai dimenziókat is kapott: a tudós egyénként és e csoport tagjaként is elhatárolódik mindattól, amit a szerb rezsím véghezvitt, ellenzékiként lép fel, és nem melleleg mintegy hamut is szór a fejére mindamiatt, amit nemzettársai mások ellenében elkövettek. Ez azonban nem jelenti rögtön azt is, hogy a munkák tudománytalanok lennének, bár a szerző személyes involváltsága gyakran érezhető, ami az esszé sajátosságának mondható, mintsem egy szociológiai tanulmányének. Az összkép pedig azt is sugallja, hogy *a háború szerb oldala* habár nagyon szörnyű, megérthető: több tanulmányra is jellemző, hogy nem csak a bűnösséget mutatja be, de megpróbálja a kimagyarázkodást is azáltal, hogy e bűnököt relativizálja a háború többi (horvát, bosnyák, albán) oldalának bevonásával is, minek során az derül ki, hogy valahol minden oldal egyformán felelős.

Ennek fényében, ha elnagyolt állításnak is tűnik, elmondható, hogy a szerb szociológia a háborús években inkább háborús szociológia, ahol a

tudós képtelen megszokott munkáját végezni, részben az objektív körülmények miatt, a kutatás ellehetetlenítése miatt, másrészt pedig azért, mert a háború szociológiáját írva, maga is a háborúban élve nehezen tudja magát függetleníteni az aktuális eseményektől.

JEGYZETEK

¹A jugoszláviai és szerbiai egyetemek történetéhez lásd: Gabrić-Molnár 1996, Milosavljević 1996, Popov 1996 és Stanković 1983

²A Szerb Köztársaság Népszkupstinája 1998. május 26-án fogadta el *Az egyetemről szóló törvényt*. A törvénytervezetről szóló sajtóvitáról, illetve magáról a törvényről külön számat jelentetett meg a Nova Srpska Politička Misao, lásd Cvetković 1998.

³Még a Nobel-díjra jelölt közgazdász, Branko Horvat is szentelt e témának egy könyvet (*Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus, 1986.). Az egyik legsokoldalúbb többnyelvű tanulmánykötet Ljubljanában (!) jelent meg: szerk.: Slavko Gaber, Tonči Kuzmanić 1989: Kosovo - Srbija - Jugoslavia. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

⁴Szerbiában a már említett Mihailo Marković vagy éppen Mirjana Markovidon, a First Lady-n kívül több „kritikai szociológus” is a politikai pályára lépett: Vesna Pešić, Dušan Janjić, Ognjen Pribičević stb. Az ellenzéki szociológusok többsége viszont leginkább civil szervezetekben hallatta hangját. 1992-ben a Szerbiai Szociológiai Társaságból kizárták Vojislav Šešeljt, a szélsőjobboldali radikális párt vezérét (jelenleg kormányalelnök), „alkotmányos, morális és szakmai normák megsértése miatt is”. Šešelj erre kijelentette, hogy ő sohasem volt tagja a társaságnak.

⁵Idézi Madžgalj-Žakula 1993.

⁶A nyolcvanas évek társadalmi rétegződéséről készült a *Srbija krajem osamdesetih c.* tanulmánykötet, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1991.

A kilencvenes évekről e témakörben fontos munkák:

Mladen Lazić: *Sistem i sloj. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić, 1994.;

szerk. Mladen Lazić: *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić, 1994.;

szerk. Vukašin Pavlović: *Potisnuto civilno društvo*. Beograd: EKO Centar, 1995.

szerk. Silvano Bolčić: *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1995.;

Történeti szempontból vizsgálja a kérdést a "Szerbia a XX. századi modernizációs folyamatokban" elnevezésű történetész-szociológus konferencia, kötetben: Srbija u modernizacijskim procesima XX. veka. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

⁷Amíg a szerbiai könyvtárakban 1990-ben 9816 külföldi folyóirattól 112 volt szociológiai, 1993-ban 2622-ből csupán 32: hét az USA-ból, négy-négy a FÁK-ból, Nagy-Britanniából és Franciaországból, három Lengyelországból, kettő Magyarországról és csupán egy Németországból (Vukotić 1994).

⁸Srpska strana rata - Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. Szerk. Nebojša Popov, Republika, Beograd: 1996.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bačević, Ljiljana J.: Prilog za istorijat za politološka istraživanja i javno mnenje. In Lj. Bačević (szerk.): *Javno mnenje*. Beograd, 1994, Institut društvenih nauka. 267-290.
- Bolčić, Silvano: Sociologija i „unutrašnji rat” u Jugoslaviji. In *Sociološki pregled*, 1993, 1-4.
- Cvetkovic, Vladimir N. (szerk.): Univerzitet u Srbiji. *Nova Srpska Politička Misao*, Posebna izdanja, 1998, 1.
- Čolovic, Ivan: *Politika simbola*. Beograd, 1997, Radio B92.
- Gabrić-Molnár Irén: A szociológia helyzete Vajdaságban. In *Szociológia*, 1996, 2.
- Golubović, Zagorka: Od dijagnoze do objašnjenja „jugoslovenskog slučaja”. In *Sociološki pregled*, 1993, 1-4.
- Golubovic, Zagorka: Društvo u ratu. In *Sociološki pregled*, 1992, 1-4.
- Kostic, Cvetko: Vuk osnivač sociologije sela u srba. In *Jugoslovenska sociologija sela*. Beograd, 1987, SANU - knjiga DLXXVIII, Odeljenje društvenih nauka - knjiga 95.
- Kovács Teréz: A szociológia kialakulása és fejlődése Jugoszláviában. In *Szociológia*, 1983, 3.
- Lazić, Mladen: Sociologija: između iluzija i stvarnosti. In *Sociološki pregled*, 1993, 1-4.
- Madžgalj -Zakula, Sladana: Društvo i rat - društvo u ratu. In *Sociološki pregled*, 1992, 1-4.
- Marković, Mihailo: Politički i socijalno-ekonomski preobražaj u Srbiji 1989-1995. In *Ciljevi iputevi društava u tranziciji*. Beograd, 1996, Institut društvenih nauka. 47-64.
- Milosavljević, Olivera: Zloupotreba autoriteta nauke. In N. Popov (szerk.): *Srpska strana rata*. Beograd, 1996, Republika. 305-338.
- Mitrović, Milovan: Sociologija i današnje srpsko društvo. In *Sociološki pregled*, 1993, 1-4.
- Popov, Nebojša: Univerzitet u ideološkom omotaču. In N. Popov (szerk.): *Srpska strana rata*. Beograd, 1996, Republika. 339-364.
- Stanković, Dorde Dj.: Beogradski univerzitet - političke i istorijske kontroverze. In *Marxistička misao*, 1983, 5.
- Vukotić, Bojana: Strani sociološki časopisi u bibliotekama Srbije 1984-1993. In *Sociološki pregled*, 1994, 1.
- Vukotić, Bojana: Bibliografija jugoslovenskih serijskih publikacija iz oblasti sociologije (1920-1994). In *Sociološki pregled*, 1994a, 3.

LŐRINCZ D. JÓZSEF

A társadalomtudományok helyzete Romániában 1989 után

Az elmúlt tíz évben az újjáalakuló román társadalomtudományok legfőbb problémája nem az volt, hogy „megállja a helyét” egy mintaként szolgáló nyugati piacon. Egyrészt, erre még mindig nincsenek meg az anyagi lehetőségei és azok az intézményes keretek, amelyek a komoly, rendszeres munkát hosszú távon is lehetővé teszik. Másrészt, mert számára sokkal fontosabb probléma, hogy átértékelje a társadalomban elfoglalt helyét, szerepét. A modern román társadalomtudományt kezdetektől fogva meghatározta az a mód, ahogy az értelmiség elképzelte szerepét a friss, intézményeit akkor kialakító román állam keretei között. Az államnak — és kevésbé a „népnek”, a „közösségnek” - szolgáló elit volt mindig a norma. Lojalitása ahhoz köti, illetve az állam keretei körül megjelenő, azaz megjelenített román nemzethez. Ezzel is magyarázható, hogy mind a kelet- és közép-európai vátesz, mind a „frondeur”, mind a „szabadon lebegő” értelmiség modellje hiányzik a modern román társadalomtudomány hagyományainak fő irányából.

1989 után a román politikai és szellemi elit egyik gyötrelmes kérdésének az számított, hogy miért volt a román forradalom és az „átmenet” olyan, amilyen. Ez az elit a modern Romániában ekkor szembesült először komolyan a többi közép- és kelet-európai ország hagyományaival és helyzetével. Az ország sikertelenségeiért pedig sokan az addigi értelmiségi szerepeket is vádolták. Az önmarcangolás akkor tetőzött, amikor egyesek a disszidens megmozdulások teljes hiányára utaltak. A lengyel, cseh, magyar átmenet azért is lehetett sikeres, mondták-mondják sokan, mert volt disszi-

dens hagyományuk. Emiatt 1989 után Romániában a szakma kénytelen volt olyan radikálisan átértelmezni helyzetét, mint kevés más kelet-európai államban.

Előzmények

A román társadalomtudományok - a nyugat-európai szociológiához hasonlóan - tulajdonképpen már múlt századi megjelenésük óta azt látták elsőrendű feladatuknak, hogy szembesüljenek az ország, a nemzet modernizációjának, modernizálásának kérdésével. Ez az igény állott már-például - Ion Ionescu de la Brad, vagy Ștefan Zeletin munkássága mögött.¹ Ezért a célért azonban csak az első világháború után tudott érdemlegesen dolgozni. A húszas évek közepén ennek ellenére már megjelent egy fiatal jó i képzett szakembergárda, amely egyrészt komoly tudással, másrészt pedig a hatalmi körökben befolyással, kapcsolatokkal rendelkező, forrásokat mozgósítani tudó professzor(ok) köré gyülekezve igyekezett az akkori helyzetet feldolgozva jövőprogramokat, cselekvési terveket kidolgozni az ország vezetősége számára. A Bukaresti Monografikus Iskola volt a leghíresebb munkacsoport, amely számos más szakterülettel, csoporttal is sikeresen együttműködött. Tevékenységének a háború, illetve az új rendszer vetett véget.

A társadalomismerő és -irányító szakembernek, mint olyannak, ez a hagyománya a mai napig a román szociológia legfontosabbjellegzetessége. Normális körülmények között a román szociológus mindig igyekezett jó kapcsolatokat fenntartani a hatalmi-döntési ágazat embereivel, vagy legalábbis rendszeresen kommunikálni velük. A radikálisan kritizáló, a hatalommal „rossz” viszonyban lévő társadalomtudós eszerint megfosztja magát és szakmáját ajobbítás lehetőségétől, azaz társadalmi szerepétől, létének erkölcsi alapjától. A társadalomtudós munkájához szükségszerű a hatalommal fenntartott jó kapcsolat. Az „ellenzéki” szociológus tulajdonképpen kóklér, hiszen nem juthat adatokhoz, így tehát elképzelései alaptalanok, és nincsenek eszközei, nem dolgozhat ki konkrét társadalomjobbítási programokat és nem vehet részt bennük.

A második világháború végén ez a munka megszakadt. Az új politikai elit teljesen más nézeteket vallott nemcsak a tudományról és a tudós társadalmi pozíciójáról, hanem magáról az ország jövőjéről és a modernizáció kérdéséről is. A kutatók elvesztették a szakmai és közéletben betöltött pozíciójukat, az ország új vezetősége szemében pedig a presztízsüket. Jelentős részük, mint „a múlt rendszer kiszolgálója”, börtönbe került.

Az 1965 és 1971 között eltelt időszak (több szempontból 1975-ig) a romániai szocializmus „liberális” időszaka volt. Ezzel együttjárt egyfajta ideológiai engedékenység, amelynek következményeként hivatalosan újból polgárjogot nyert egy sor, addig gyakorlatilag illegális tudomány. A szociológia, a pszichológia azonban nemcsak megtűrt fogalom, téma lett (mint 1975 után), hanem hivatalosan is pártolt tudomány: tanszékek, intézetek”, állások, pozíciók jöttek létre. Lehetővé váltak a külföldi ösztöndíjak. El lehetett járni konferenciákra, ápolni lehetett (bizonyos keretek között) a szakmai kapcsolatokat. Az emberhiányt kétféleképpen oldották meg: rehabilitálták egyrészt a még élő és aktív, a két világháború közötti időszakban működő embereit (például Henri H. Stahl, Traian Herseni). Másrészt lehetővé tették, hogy a frissen végzettek vagy a fiatalabb szakemberek - főleg filozófia szakosok - átképezzék magukat szociológussá.

A román szociológiában az akkori időszak legfontosabb problémáinak a következők számítottak:

a) A román szociológia bizonyos szempontból átvette az 1945 előtti időszakra jellemző hivatástudatot: a tudománynak pragmatikusnak, az ország számára „hasznosnak” kellett lennie. Fő szerepe az volt, hogy a végrehajtók számára (bármilyen szinten, a gyártól a legfelsőbb pártvezetésig) használható helyzetleírásokat, cselekvési programokat, alternatívákat nyújtson. A szociológia érdeklődésének középpontjában továbbra is az ország modernizációjának kérdése állt. A problémákat „végső soron” gazdaságiaknak tekintették, a többi általában csak „származéknak” minősült.

b) A szociológus helye a társadalomban. A nagy egyetemi központokban élvezett presztízse ellenére a szociológia képtelen volt megfelelő státust biztosítani végzettsé számára. A remények dacára az adminisztráció, az ipar nem szívesen fogadta a kihelyezett szociológusokat, nem tudott velük mit kezdeni. 1975-ig Romániában kb. 400 szociológust képeztek ki. Az 1980-as évek közepére ebből aktív, rendszeresen kutató, publikáló szociológusnak

számított kb. 15, maximum 20. A többiek lemorzsolódtak, elvesztek a szakma számára, pályát (vagy országot) változtattak (Teodorescu 1991).

Az elméleti-módszertani érdeklődési körökből, témákból most a következőket emelnénk ki:

a) A szociológia és a tudományos szocializmus, illetve a filozófia viszonya. A tét a szociológia függetlensége volt, azaz hogy mennyiben bírálhatja felül a filozófiával sokszor azonosított tudományos szocializmus egy terepmunkára alapozó diszciplína *elméleti* eredményeit (Teodorescu 1991).

b) Az utópia, az alternatív szocializmusok kérdése, amely a hivatalosan megtúrt tartomány határán volt, ugyanakkor - legalábbis az érdeklődők szerint - lehetővé tette az államszocializmus legitimációjának megkérdőjelezését azáltal, hogy felmutatott más, lehetséges (bár meg nem valósult) szocializmusképeket.

c) Az adott rendszer legitimációját akarták burkoltan támadni a szak-szerűen végzett marxológiai kutatások is. A belső, immanens kritika kizárólagossága azt is mutatja, hogy ez a szakmai réteg Romániában (is) teljesen lemondott arról, hogy a rendszer megdőlhessen, és kizárólag az ésszerű, pragmatikus, „technokrata” reformokban bízott.

d) Az ázsiai termelési mód kérdése, mely egyrészt ugyanazért volt fontos, mint más kelet-európai országokban: az éppen uralkodó formáció-elméletet ideológiai konstrukcióként kérdőjelezte meg azt - mégpedig Marxból kiindulva. A legnagyobb hatású szakmunka ebben a kérdésben kétségtelenül Henri H. Stahl könyve volt (Stahl 1980), amely ugyanakkor cáfolta az akkoriban elterjedt nézetet, miszerint a létező szocialista rendszer azért tudott gyökeret verni Közép- és Kelet-Európában, mert itt egy „ázsiai típusú” társadalmat talált, amelyre könnyen rátelepedhetett. A román szerző szerint ezt a hipotézist empirikusan nem bizonyította senki, a tanulmányok megakadtak a hasonlóságok, analógiák felmutatásánál. Az általa „tributálisnak” nevezett rendszer kezdeti gerjesztő szerepének bizonyítása csak úgy lett volna lehetséges, ha sikerült volna a jelenből visszafelé egyenként bemutatni az ok-okozati lánc minden egyes elemét.

Még nagyobb vihart kavart - Stahl könyvével ellentétben nemcsak szakmai körökben - Ilie Bădescu munkája (Bădescu 1984), amely a centrum-periféria kérdéskört (Wallerstein 1974 alapján), a román kultúra régóta vitatott

problémájához, a „szinkronizmus”, illetve „protokronizmus” témájához kapcsolta.³ A szerző alapgondolata szerint Románia mindig egy birodalom perifériája volt, és a román kultúrában a kritikai szellem konzervatív körökben keletkezett, a modernizációs (szinkronizáló) erőfeszítések ellenében. Ennek eredménye viszont az is, hogy olyan eszméket, értékeket termelt ki magából, amelyek tulajdonképpen megelőzték a nyugati kultúra hasonló vagy azonos elemeit, irányzatait. A modern korban a román kultúra nem szolgáiban utánozott, hanem éppenséggel megelőlegezte a nyugati kultúra vívmányait. A román szellemi életet az döbbenette meg igazából Bădescu könyvében, hogy a már régebben is hangoztatott ideológia most komoly elméleti, szellemi fegyverzetben jelent meg egy olyan ember tollából, aki nemcsak a kortárs nyugati elméletekben volt jártas, hanem az elmúlt száz év - a 80-as évekre tulajdonképpen elfelejtett - jobboldali, nacionalista román irodalmában is. Kiderült, hogy a konzervatív nacionalizmus (ne tévesszen meg, hogy Wallersteinre is alapoz) úgy jelenik meg, mint a román szellemtörténet nagyon komoly hagyományvonulata, amely az elmúlt évtizedek alatt nem szerepelhetett a nyilvánosság előtt, pedig nélküle a modern román kultúra nehezen értelmezhető.

e) Az életminőség, a fogyasztói társadalom, a hiány kultúrájának kérdése több embert - gyakorlatilag egy kisebb műhelyt - foglalkoztatott hosszabb időn keresztül.⁴ Kimondatlanul is az volt a fő cél, hogy a nyugati szakirodalom felhasználásával kritikailag elemezzék a nyolcvanas évekre kialakult romániai helyzetet.

A szociológia- és pszichológiaképzést 1975-ben megszüntették. A tanszékek - az éppen létező személyzeti kerettel - megmaradtak, az intézetek esetleg még néhány embert felvehettek, de a szociológia csak tantárgy maradt, az intézetek pedig alig kutathattak. A dogmatikus marxizmustól eltérő társadalomtudomány megtűrt nyelvezetté vált. Nem tiltották, de az egyetemi, szakmai körökön kívül nem volt publikuma. A közéletben betöltött szerepe tulajdonképpen addig is minimális volt - többre nem is törekedett -, de 1975 után esélye sem volt arra, hogy ebből az elzártságból kitörjön és közéleti szerepet vállalva „dolgoztatni” tudja magát. Tulajdonképpen erre a szerepre a román „mainstream” szociológia nem is törekedett. Hatékonyságát nem a közéleti szereplésben látta, hanem a „titkos tanácsosi” pozícióban, amelyet azonban 1975-re szintén elveszített. A

közéletben akkor jelent meg újra, amikor már nem az addigi standard kérdésekkel (a szó szűkebb értelmében vett modernizáció) foglalkozott, hanem olyan témákkal, amelyek egy szélesebb publikum érdeklődésének középpontjában álltak. Vagyis 1989 után.

A közéleti szerep helyett az „ellenállást” az úgynevezett „kulturális ellenállás” (rezistența prin cultură) képviselte. Eszerint a totális hatalomnak nem ellenállni kell (burkoltan vagy nyíltan), mert az nem vezethet semmilyen eredményre. Ilyen magatartással még a legjobb esetben is marginalizálódik az egyén, megfosztja magát a munkalehetőségektől. Tehát a belső, szellemi életben kell ellenállni és értékeket teremteni. Ez pedig egy olyan életformával jár, amely bizonyos fokig felszabadít. Így kezdtek megjelenni Platón összes művei kritikai kiadásának a kötetei, így készültek nagyon magas szakmai szintű Heidegger-fordítások stb.

De a szakmai problémákról szólva meg kell említeni, hogy szinte teljességgel hiányzott néhány olyan kérdés, amely más kelet-európai országban nagyon fontos volt, és amely egy tágabb - nemcsak szakmai, hanem „értelmiségi” - olvasótáborhoz kapcsolta, és így a szakmának fontos közéleti súlyt biztosított: Közép-Európa, az értelmiség (szerepe), a civil társadalom, a polgárosodás, és a népi, illetve „magas” kultúra viszonyának kérdése. A közéletből - nem meglepő módon - gyakorlatilag teljesen hiányzott a politológia, illetve a politikai elemzés. Ilyenjellegű kérdéseket nagyon ritkán, kizárólag kisebb baráti körökben tárgyaltak meg. Kivételként említhető meg legalább két szakember, akiknek sikerült több politológiai írást publikálni nyugaton: Silviu Brucanról és Pavel Câmpeanuról van szó.

A nyolcvanas években a román társadalomtudományok külföldi mozgásteret nagyon beszűkült. Gyakorlatilag lehetetlen volt külföldre jutni (tanulni vagy konferenciákra). A friss szakirodalom nem jutott el a könyvtárakba. A Romániába látogató külföldi kutatókkal a kapcsolatot szigorúan ellenőrizték. Ráadásul a nyugati látogatók is inkább olyanok közül kerültek ki, akik a rendszer számára elfogadhatóbb politikai elveket vallottak. Kivételek persze akadtak. Itt csak kettőt említenék meg: Katherine Verdery és Claude Karnouh. Ok ráadásul hosszú időn keresztül végezhettek terepmunkát Romániában (persze bizonyos „nem szakmai” felügyelet mellett — ez azonban munkájuk eredményét nem befolyásolta).

Az átmeneti időszak (1990-1995)

A szakmai élit

A közéleti, „ellenzéki” értelmiség szerepe iránt mutatott érdektelenséget 1989 után hiányként, szégyellni való lemaradásként értelmezték, amit nem mindig volt könnyű nyugati vagy kelet-közép európai körökben megmagyarázni. A „hiányt”, „lemaradást” 1989 után a román szellemi élet hihetetlen gyorsasággal behozta. Érdekes módon elsősorban nem a szociológusok (bár kivételek voltak), hanem a közírók, a közíróként megjelenő filozófusok, irodalomtudósok, írók és néhány fiatal kutató, aki akkor vált igazán aktívvá a szellemi életben. A román szellemi élet főáramának normájává vált a közéletiség, a román társadalom fő kérdését ekkor pedig nem annyira a modernizáció jelentette, hanem a demokratizálódás, a civil társadalom kialakulása, kialakítása egy új, totalitásra törekvő hatalommal szemben. (Ugyanis sokan így értelmezték az Iliescu-féle rezsimet.) A nemzetközi kapcsolatok megélnékültek. Egymásnak adták a kilincsetjeles kelet- és nyugat-európai értelmiségiek, szakértők, politológusok, Adam Michniktől Alain Finkielkrautig. Ugyanakkor a román értelmiségiek is rendszeresen előadtak nyugat-európai és amerikai konferenciákon, egyetemeken.

A fordulat nemcsak a hivatalos státusok visszanyerését, a képzés és a kutatás újrakezdését jelentette. Már 1990 elején nagyon fontos szakadás következett be a szakmán belül. Az elfoglalt pozíciók szempontjából ez azt jelentette, hogy a fiatalabb, azaz akkor 35-40 éves generáció munkaterét, szakmáját, pályáját már nemcsak a „hivatalos”, állami, még pontosabban adminisztratív intézményekhez kötötte. Ők tehát nem a kormányzati szervezetekhez vándoroltak, másokat viszont magába szippantott a politika.

E mögött a szakmai vagy akár értelmiségi lét újrarendelésére való törekvést kell látnunk. A nyugati származású, akkor nagy népszerűségnek örvendő, a civil társadalom fogalmához kapcsolódó irodalom hatására átértelmeződött az államhoz, annak szerepéhez, intézményeihez fűződő viszony. Az értelmiségiek most már úgy látták, hogy az országon, annak lakosságán nem csak az állam által elfogadott, illetve odaajándékozott pozíciókon keresztül lehet segíteni. Hamarosan egy egész sor - külföldi

vagy hazai forrásokkal rendelkező- nem kormányzati szervezet jelent meg. Ezzel viszont átalakult a hasznosságról, a célszerűségről és a hatékonyságról alkotott kép is. Kiderült, hogy egy nem kormányzati szervezetben legalább olyan hatékony, értelmes, célszerű munkát lehet végezni, mint egy állami intézményben. Ráadásul az így megszerzett pozíció biztonságosabb lehet, mint az állami, és a javadalmazás is magasabb. Akik pedig politizálni kezdtek, azok arra számítottak, hogy a korábbi adminisztratív vagy „tanácsadói” szerepből egy magasabbra kerülnek, ahol a végrehajtás *alapjait* fektethetik le, és kevésbé lesznek kiszolgáltatottak egy szakmailag felkészületlen hatalom irracionális döntéseivel szemben. Am az új helyzetben egy idő múlva kiderült, hogy szociológusi végzettséggel valaki lehet újságíró, politikusok, politikai pártok konzulense, nem kormányzati szervezetek vezetője, tanácsadója, vagy akár PR-szakértő is, nemcsak „szociológus” vagy „politológus”.

Ezzel magyarázható az is, hogy egy egész sor, költségvetésből fenntartott kutatóintézetben, amelyek a Román Tudományos Akadémia égisze alatt működtek, 1989 után oly általános vezetőváltás nem következett be azonnal. A fiatalabb generáció tagjai több esetben is határozottan visszautasították a felajánlott vezetői pozíciókat, egyetemi állásokat, arra hivatkozva, hogy a civil társadalom építésében, illetve a politikában sokkal értelmesebb, hasznosabb, és bizonyos szempontból erkölcsösebb munkát végezhetnek, így sokszor a régi vezetők maradtak a helyükön.

Fontos néhány szóban kitérni a két csoport közti viszonyra. Gyakran megtörtént az 1989 utáni Kelet-Európában, hogy az előző rendszerben vezető pozíciókat betöltött személyeket nyilvánosan támadták, mind erkölcsileg, mind szakmailag. Nemritkán maguk a beosztottak kérték leváltásukat. Romániában viszont több esetben is sokszor a fiatalabb kutatók védtek meg azokat az idősebb vezetőket vagy más szakembereket, akikről tudták, hogy a vállalt kompromisszumok ellenére a múlt rendszerben segítőkész, becsületes emberek voltak. Hiszen csak azok ismerhették főnökeik, kollégáik, ismerőseik valódi véleményét, tevékenységét, akik közvetlen kapcsolatban álltak velük. Így védett meg a szakma a közvélemény támadásai ellen olyan embereket is, akik már az ötvenes években kompromittálódtak. A múlt rendszerbeli pozíciók elmarasztalása ellenére az emberi értékek, a szakmai teljesítmények iránti tisztelet megmaradt, és egyes

személyek elbírálásában utóbbi fontosabb szerepet is töltött be. A szakmán belül nem voltak lejáratási kampányok. Ennek eredményeként egy ideig a szakmát a múlt rendszerben is uraló elit pozícióját az állami intézményrendszeren belül jórészt megtartotta. Ez valószínűleg részben azzal is magyarázható, hogy a gyakorlatilag szűz területnek számító Romániában a társadalomtudományok nagyjából kielégítő anyagi forráshoz jutottak az új intézmények segítségével, így a belső érdekharcok valójában értelmetlennek tűntek.

A zajos belső harcok hiányának valószínűleg az volt az egyik oka, hogy a társadalomtudományok státusa a közvélemény, illetve a döntéshozók szemében továbbra is tisztázatlan maradt. A társadalomtudományi diszciplínák ebben a helyzetben védték magukat, és igyekeztek a bejárattal mellett új szerepeket is kialakítani a maguk számára.

Folyóiratok és könyvkiadók

A folyóiratok nem folytattak semmilyen 1989 előtti hagyományt, vagy legalábbis igyekeznek ezt, amennyire csak lehet, leplezni. Minden folyóirat, amely folyamatosan jelent meg, legalább nevet változtatott. Az új név, ha lehetett, akkor a két világháború közötti hagyományt igyekezett feleleveníteni. Viszont megjelent egy sor teljesen új folyóirat is.

A szigorúbban vett szaklapok mellett megjelent egy egész sor magas színvonalú közéleti lap, amelyben rendszeresen közölnek szociológusok, politológusok, emberjogi szakértők stb. Ezek közül a legfontosabbak a *22* és a *Dilema*. A román értelmiségi olvasótábor ezekben és ehhez hasonló lapokban talál színvonalas eligazítást az aktuális politikai problémákban, itt értelmezik a közelmúlt eseményeit, s itt szembesülhet olyan, eddigi tabutémákkal is, mint Románia modernizációja, a nemzettudat problémái, az identitás kérdése, a kisebbségek stb.

A könyvkiadás is hasonló módon alakult, azzal a különbséggel, hogy a patinás irodalmi, kulturális, művészeti kiadók folytatták munkájukat. Bár anyagilag sokkal nehezebb helyzetben vannak, folytatják a kritikai kiadásokat (például a román irodalom klasszikusainak kritikai kiadását). Egyes kiadók azonban új nevet vettek fel, átalakították munkatársi gárdájukat, profilt változtattak.

1989 után a romániai társadalomtudományok (az 1920-as és az 1960-as évek után) egy újabb, radikális változáson mennek át. Egyrészt újrafogalmazzák a társadalomban elfoglalt helyüket, Románia történelmében páratlan módon vállalják a közéleti szerepet. Lehetségesek a nemzetközi tudományos kapcsolatok, igyekeznek beilleszkedni a nemzetközi életbe. Több kormányzati és nem kormányzati intézmény alakul. De nem biztosított a kutatások anyagi háttere, az egyetemi káderek fizetése 80-150 USD körül mozog. Számptalan diák tanul külföldön, ám nagyon kevesen térnek vissza. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az 1989 utáni román társadalomtudományok helyzete nem egyértelmű: az anyagi háttér hiánya általában megakadályozza a rendszeres, érdembeli munkát, elidegeníti a fiatal kutatókat, oktatókat, és megnehezíti a rendszeres szereplést a nemzetközi szakmai életben.

JEGYZETEK

¹Most eltekintünk egyes baloldali teoretikusoktól, mint Constantin Dobrogeanu-Gherea vagy Ernest Stere. Az általuk vázolt értelmiségi szerep nem vált mérvadóvá a társadalomtudományokon belül.

²Külön ki kell emelni a frissen létrehozott statisztikai hivatalt, amely az amnesztiában részesített vagy rehabilitált filozófusok, szociológusok jelentős részének nyújtott nemcsak megélhetést, hanem munkahelyet, tisztes pozíciót is.

³Az elméletet Edgar Papu fogalmazta meg, először 1974-ben. Eszerint a nemzeti irodalmi hagyomány nem a nyugati formák átvételével jött létre - mint ahogy a szinkronizmus elmélete állította -, hanem teljesen eredeti volt. Sőt, gyakran megelőzte a nyugati irányzatokat (szürrealizmus, dadaizmus). Ez a protokronizmus. Az elmélet egyik bevallott célja, hogy ellensúlyozza a szinkronizmus által (állítólag) táplált kisebbségi érzést. Lásd Papu 1974. Az egész kérdéskörrel, a fogalom kontextusáról lásd Verdery 1991.

⁴Lásd elsősorban a következő gyűjteményes köteteket: Rebedeu és Zamfir 1982; Zamfir 1984, továbbá Zamfir és Rebedeu 1989.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bădescu, Ilie: *Sincronism european și cultură critică românească. Contribuții de sociologie istorică privind cultura modernă românească (Európai szinkronizmus és román kritikai kultúra. Történelmi szociológiai hozzájárulások a román modern kultúra értelmezéséhez)*. București, 1984, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Papu, Edgar: Protocronismul românesc. In *Secolul XX*, 1974. 5-6.
- Rebedeu, Ion-Zamfir, Cătălin (szerk.): *Modul de viață și calitatea vieții (Életmód és életminőség)*. București, 1982, Editura Politică.
- Stahl, Henri H.: *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributare, (Elméletek és hipotézisek a trihutális rendszer szociológiájáról)*. București, 1980, Editura științifică și enciclopedică.
- Teodorescu, Alin: A román szociológia 1965 után. In *Replika*, 1991. 2-3.
- Verdery, Katherine: *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1991, University of California Press. 174-184.
- Wallerstein, Immanuel: *The Modern World System*. 1974, Academic Press, Inc.
- Zamfir, Cătălin (szerk.): *Indicatori și surse de variație a calității vieții (Az életminőség változásának mutatói és forrásai)*. București, 1984, Editura Academiei.
- Zamfir, Cătălin-Rebedeu, Ion (szerk.): *Stiluri de viață. Dinamica lor în societatea contemporană (Életstílusok és változásai a kortárs társadalomban)*. București, 1989, Editura Academiei.

PAPP Z. ATTILA

Budapesti egyetemek és folyóiratok a „szakmában”

– az intézményesült szociológia néhány vonatkozása a 90-es években Magyarországon –

Bevezetés

Az alábbi kísérlet nem „klasszikus” szociológiatörténet kíván lenni, azaz nem a magyarországi szociológiában az utóbbi évtizedben beállt változásokat veszi szemügyre. Különben is tudatában vagyunk annak, hogy a szociológia történetének tárgyát, mint olyat, nem egyszerű meghatározni, vagyis ajánlatos több síkon vizsgálni. Saád József szerint a szociológiatörténet négy dolognak a történetéről szól: a társadalmi gondolkodás elemzéséről, a szociológiai gondolkodás eszmetörténeti áttekintéséről, a szociológiai elméletek történeti elemzéséről és a szociológia mint diszciplína művelésének tudományozsociológiai feldolgozásáról (Saád 1996).

Jelen írás leginkább az utóbbi síkhoz kapcsolódik, ugyanis szándékunk a szociológia elmúlt évtizedekben beállt változásainak figyelembevételével, és egyfajta folytonosság feltételezésével a szakma két kisebb szeletére irányul: egyrészt három olyan budapesti egyetemre koncentrálnunk, ahol szociológus, vagy szociológiához „közel álló” képzés zajlik, e három egyetem a következő: Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia és Szociálpolitikai Intézete (ELTE), Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem (BKE) és a Közép-Európa Egyetem (CEU) - másrészt pedig megvizsgálunk néhány 1990 utáni szociológiai folyóiratot (*Társadalmi Szemle*, *Szo-*

ciológiai Szemle, Társadalomkutatás, Replika, Valóság — ez utóbbi, mint ismeretes, nem szaklap).

Az egyetemi képzés és a folyóiratok áttekintésével azt szeretnénk megtudni, hogy a jelenlegi magyar szociológiában létező diskurzusok milyen mértékben tekinthetők a múlt örökségének, milyen nyugati mintákat követnek (ha követnek), illetve melyek tekinthetők közülük valamilyen belső innováció részének. Az írásunk elején említett folytonosság feltételezése nem valamilyen szakmai evolúciós felfogást takar, pusztán arra utal, hogy a magyar szociológia mégoly szűk szejletére való reflektálás igénye is, mint amelyet célul tűztünk ki, egyrészt szükségessé teszi a múlt néhány vonatkozásának számbavevését, másrészt pedig feltételezi a szociológia mai helyzetének megítélését is.

Pillantás a közelmúltra

Tamás Pál szerint a hatvanas évek első felében intézményesülő magyar szociológia a nyolcvanas évek derekáig a következő főbb eredményeket érte el: 1. a magyar társadalom működéséről olyan ismereteket szerzett és tett a nyilvánosság számára hozzáférhetővé, amelyek nagymértékben elősegítették a társadalom önismeretét; 2. az önismerettel párhuzamosan a társadalom jó részének problémamegoldó képessége javult, ez pedig hozzájárult egy újfajta tudatosság kialakításához; 3. a szakma által a tudomány és a döntéshozó szervek számára gyártott ismeretek nemzetközi összehasonlításban is mérvadóak; 4. a szociológiai szemlélet és módszertan más társtudományokban is elfogadottá vált, illetve meghonosodott; 5. a szociológia elismert szaktudománnyá válását egy újfajta tudományos kultúra kísérte (Tamás 1988).

A szerző szerint azonban a kezdeti radikális társadalomkritikai szerepvállalás kudarcát az „össztársadalomtudományi” program kétségei követték, majd ezt váltotta fel a „szaktudományi program” viszonylagos sikere. A nyolcvanas évek végére a szakma önmagát elsősorban szaktudományként határozta meg, kialakult egyfajta szakmai kánon, azaz azon magyar és nem magyar szerzők, illetve elméletek listája, amelyeket ajánlatos volt idézni (vagy éppenséggel kerülni) az egyes szakmai publikációkban. Természete-

sen nem létezett, nem létezhetett (és ma sem létezik) egységes konszenzuson alapuló megismerési stratégia, azonban a szakmai öntudatra vonatkozó koncepciókjórészt konvergáltak. A szociológia tudományának műveléséhez szükséges intézmények (egyetemek, kutatóintézetek, folyóiratok stb.) már ebben az időszakban is léteztek, egy 1980-as minisztériumi határozat például lehetővé tette a szociológia oktatását a nem szakfakultásokon is. Mindezekkel párhuzamosan létrejöttek olyan nemzetközi szakmai kapcsolatok, amelyek nemcsak a magyar kutatók nyugati jelenlétét biztosították, hanem visszahatottak a „bennszülött” tevékenységre is, hiszen éppen ezek a kapcsolatok erősítették meg az itthoni szakmai professzionalizációt, avagy profizmust (itt elsősorban a nyugati szakirodalom hazai terjesztésére, illetve az amerikaiak bélyegzett kvantitatív módszerek itteni alkalmazására gondolunk).

A szociológia közbeszedévé válása annak ellendiskurzusként való tételezését is jelentette. Kuczi Tibor szerint a hatvanas évek után a szociológia a modernizáció, a társadalom racionális alapokra való helyezésének, illetve az erről szóló nyilvános okoskodás számára fogalmakat gyártott, illetve szállított (Kuczi 1992). Az egyik ilyen alapvető fogalom a mobilitás volt, amelyet ha -weberi ihletéssel - összekötünk az előnyös gazdasági cseréken alapuló társadalmi cselekvésekkel, máris eljutunk az egyén szabadságát, az individuális választás lehetőségét felvállaló, a pártideológiával szemben működő elképzelésekhez. Az egyén szabadságának elismerése pedig az egyetlen „Igazság” megkérdőjelezésével, a társadalmi normalitás voltaképeni plurális jellegének hangsúlyozásával járt együtt. Az államszocialista berendezkedés hivatalos ideológiájának közepette ezek a koncepciók nyilvánvalóan utópisztikusan hatottak, a szociológia azonban hitelességét a tudományos tényekre való hivatkozással és ezek ideológiamentes interpretációja által legitímálta (az más kérdés, hogy a tudásszociológiában már rég megállapították a társadalmi tények konstruált jellegét). A szociológia ellendiskurzusként való tételezése tehát azt jelentette, hogy „tematikája, szóhasználata, érvelésmódja túlterjedt a ... szakmai körön, s keretet adott a modern diskurzus megszerveződésének” (Kuczi 1992:48). Ebben az összefüggésben a szociológia akár a rendszerváltás „elénekese” is tekinthető.

Válságtudat: szakmai önreflexiók a 90-es években

A politikai és gazdasági átalakulások új kihívások elé állították a szociológiát. A korábban kivívott státusát megőrzendő a megváltozott társadalmi kontextusban is újat, hiteleset kellett mondania, szembesülnie kellett olyan újonnan felbukkanó társadalmi problémákkal, amelyek korábban vagy nem léteztek, vagy tabunak számítottak (privatizáció, nagyméretű elszegényedés, kisebbségi csoportok „megmutatkozása”, idegengyűlölet, migráció stb.). A felgyorsult társadalmi változások sajátos paradoxont idéztek elő: miközben a szakma számára a társadalom egyre több oldala kínálta fel önmagát, egyre több szabadon kutatható téma került a szociológusok érdeklődési terébe, a kutatások támogatására korábban kialakult csatornák fokozatosan megszűntek vagy teljesen átalakultak. Az államszocializmus keretei között bevált finanszírozási gyakorlat kemény cenzúrát jelentett, és a monopolhelyzetben lévő tudományos akadémiai apparátust preferálta. Nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatásokhoz új típusú támogatásokat kellett szervezni, illetve találni.

A homogenizáló konnotációkat hordozó keleti (szocialista) tömbből való megszabadulás előtérbe sodorta a hovatartozás kérdését, amely nemcsak mentális jellegű problémaként, hanem a régió szociológiájának sajátosságaként is tétéleződött. Ugyanis ha a magyar szociológusok közép-európaiként definiálják önmagukat, felmerül a kérdés, hogy az általuk gyakorolt szakma hordoz-e olyan elemeket, amelyek ezt a közép-európaiságot hivatottak kifejezni. A témáról a *Magyar Szociológiai Társaság* 1991. évi közgyűlésén Csepeli György és Wessely Anna tartott előadást, majd az újonnan indult *Replika* című folyóiratban erről szakmai vita is zajlott. Csepeli és Wessely amellett érvelt, hogy „kötődünk kell a magyar társadalmi tapasztalat másságához, amely révén oly módon űzhetjük a szociológiát, ahogy senki más, és nem pedig úgy, ahogy akárki is megteheti” (Csepeli-Wessely, 1992:1). Szerintük ez a régió, amely se nem Nyugat, se nem Kelet, de majdnem mind a kettő („Közép-Európa *majdnem* nyugati volt a középkor óta, és a második világháború után *majdnem* keletivé vált”) olyan inherens, eleve adott konfliktusokat hordoz, amelyeknek tolmáccsá kell avatniuk az itteni társadalmi gondolkodókat. A szociológus számára ez azt jelenti, hogy járatosnak kell lennie a nyugati (racionalizált) szaknyelv-

ben, de ugyanolyan magabiztosan használnia kell a keleti szaknyelvek féltve őrzött sajátosságát is: a metaforákat. A metaforákban rejlő kétértelműség, a dolgok megnevezése más dolgok által a szerzőpáros szerint alkalmas a nem nyugati típusú társadalmak és szociális attitűdök leírására.

A vita több irányba gyűrűzött tovább, egyrészt módszertani vitává alakult (kvantitatív versus kvalitatív módszereket alkalmazunk-e), másrészt a közép-európai értelmiség szerepéről szólt (szakember versus elkötelezett közéleti ember legyen-e), harmadrészt pedig a Kelet és Nyugat vélt vagy valós konfliktusairól szólt. A vita természetesen (!) nem zárult szakmai konszenzussal, azonban az mindenképpen örvendetes volt, hogy felszínre kerültek az új társadalmi kontextusban továbbra is szociológiát űző egyének és csoportok sajátos gondjai.

1992-től kezdődően egyre határozottabban már a szociológia válságáról kezdenek beszélni, mondhatni kialakult egy válságtudat is. A *Magyar Tudomány* 1992/5. számában *Fenyegetett helyzetben a szociológia?!* címmel megjelent egy interjúblokk, amely már címében is hordozza a válságállapotra utaló jeleket. Az egyik meginterjúvált, Szelényi Iván itt már kijelentette, hogy a magyar szociológia súlyos intézményi és intellektuális válságban van, „s jobb, ha ezzel szakmánk szembenéz: a szociológia «elefántcsonttorony diszciplína», praktikus haszna csekély, az irodalomhoz, történelemhez, művészettörténethez hasonlóan az általános emberi műveltséghez, a világnézet alakításához fontos, de valóságos piaci kereslet iránta nincs, s nem is lesz”. Szintén a *Magyar Tudományban*, 1993-ban megjelent egy újabb Tamás Pál-elemzés (Tamás 1993), amelyben azt állítja, hogy a szociológia válsága azért vált csak 1991 végén, 1992-ben láthatóvá, mert addig a korábbi évekből származó viszonylag jó ellátottságnak köszönhetően a szakma megélhetett tartalékaiból (fel nem dolgozott anyagokból, meg nem jelentetett szövegekből), majd egy évvel később ugyanő (Tamás 1994) már részletesebben fejti ki a szociológia válságára vonatkozó koncepcióját. Szerinte a szociológia akkori állapotát jellemző feszültségek öt alapanomália köré rendezhetők: 1. a szociológus szerepkészletének zavara; 2. tudományszervezési feszültségek; 3. a szociológia szakmai szerepfelfogásának polarizáltsága; 4. kognitív válság; 5. tudománypolitikai válság.

A tudománynak szélesebb értelemben vett társadalmi környezetbe való beágyazódásán kívül tehát szembe kellett néznie bizonyos belső gon-

dokkal is, mint például a szakmai utánpótlás biztosítása, intézményesülésének megőrzése és bővítése, a szakmai elbírálások tudományos kritériumokra való helyezése. A szociológiával szembeni új kihívásokat Némedi Dénes és Róbert Péter a következőképpen fogalmazták meg: „A politikai támadások elleni folyamatos védekezési kényszer légkörében a tudományos minőség kritériumai nem mindig érvényesülhettek. Ma viszont égető szükség lenne egy olyan tudományos közeg kialakítására, amelyet a kritikai nyilvánosság, a belső kritika, a nyílt vitakultúra jellemez” (Némedi-Róbert 1995:59). Egy 1996-os interjúban Némedi továbbá kifejti azt is, hogy a szociológia azért került válságba, mert a jóléti szociális állam lebontása magával hozza a szociológia veszteségét is, ugyanis ilyen társadalmi környezetben a szociológia által felkínált fogalmi apparátus nem használható (Hovanyecz 1996).

1998-ban szintén a *Replika* oldalain zajlott egy újabb vita, de amely méltán tekinthető az 1991-92 évi folytatásának. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok kapcsán észlelt egyenlőtlenségeket szóvá tevő vitaindítóban (Csepeli-Örkény-Scheppele 1998) a keleti és nyugati kutatók közötti eltérésekről van szó, ám az előbbi vitában ismertetett témák is sorra felbukkanak. A leglényegesebb új állítás az, hogy a nyugatiak valójában gyarmatosítják keleti kollégáikat, hiszen őket jobbra csak adatszolgáltatóként, vagy (az előbbi vitához mintegy ironikusan kapcsolódva) a szó szoros értelmében vett tolmácként használják.

A jelen terepein: az egyetemi tanrendek

A magyar szociológia már az elmúlt évtizedekben is Budapest-centrikus volt, igaz, szakmai képzés más városokban is zajlott, és jelenleg is egyre több helyen zajlik. Az általunk kiválasztott három egyetemre azért esett a választásunk, mert a szakmai diskurzust uraló aktorokat kívántuk beazonosítani. Célunk nem valamilyen reprezentativitás biztosítása, hanem sokkal inkább bizonyos képzési trendek tetten érése, illetve ezen trendek összevetése a korábbiakban vázlatosan ismertetett „szakmai közhangulattal”. A három egyetem más-más előtörténettel rendelkezik, ezen belül pedig a szociológia oktatása is különböző múltra tekint vissza. A

legifjabb intézményben (a budapesti CEU-n) például nincs is külön szociológia tanszék, holott több ismert magyar szociológus és politológus is oktat ott. Az egyes intézményekről szerzett információink különböző dokumentumok elemzéséből, illetve interjúkból származnak.

A tanrendek és bizonyos, az egyes tanszékek által folytatott kutatások listájának elemzésével az a célunk, hogy meg tudjuk állapítani, ezekben az intézetekben létezik-e kialakult szakmai kánon, illetve a kánon kötelezettségén kívül, milyen típusú társadalmi problémákra koncentrálnak az itt oktatók/kutatók. Az egyetemi képzés tanrendekben megjelenő tartalmi oldala érdekel elsősorban, és nem az intézetek strukturális vagy egyéb sajátos gondoljai (amelyekből, mi tagadás jócskán találhatunk).

Ha az egyetemi képzés tartalmi oldala rárimel a társadalom kisebb-nagyobb részében jelentkező gondokra, felmerülhet a kérdés, hogy az egyetem diskurzusformáló tényező-e vagy sem? Az egyetem mint a nyilvánosság egyik része teremt-e diskurzust, vagy „csak” befogadja azt? És ha az egyetemnek köze van egyes fősodorba tartozó diskurzusokhoz, akkor ez a szakmai hagyománynak, vagy nyugati mintakövetésnek köszönhető-e, avagy egy új társadalmi probléma artikulálódása?

Az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző központ „hat részlegről áll. A nappali tagozatosok szociológiát, szociálpolitikát tanulnak (első vagy második főszakként), és szociális munkás képzésben részesülhetnek” - áll az intézet internetes honlapján. Míg a hetvenes években négy tanszék működött (Elmélettörténeti, Szociológiatörténeti, Társadalomkutatások Módszertana és Szociálpszichológiai Tanszékkel), ma az intézetnek hat tanszéke, illetve egy angol nyelvű programja van. A két új tanszék a Történeti Szociológia és a Szociálpolitikai Tanszék, az angol nyelvű program magyar megnevezése pedig Kisebbségsszociológia Tanszék (Ethnic and Minorities Studies Program).

Mint látható, a képzés korábban kialakult struktúrája tovább él és bővítésre is sor került. Az ELTE-n a legnagyobb a szakmai örökség, a szakmai kánon itt érezteti leginkább hatását, az elmúlt évtizedekben felhalmozott tudásmennyiség szervesen beépült a tanrendekbe. A szociológiatörténet azonban mintha megállna Bourdieu-nél, vagy legalábbis a szigorlati tételek között (időben) utána következő szociológusra vonatkozó nem szerepel. A struktúra-, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok a magyar

szociológia nemzetközi viszonylatban is erős oldalának számítottak, e területen a hálózati jellegű megközelítések jelentenek újdonságot (igaz a netwerkelemzés hazai terjesztése már a nyolcvanas évek vége felé beindult).

Egyedülálló törekvés az angol nyelvű kisebbségszociológiai program beindítása. A program keretén belül a kisebbségi kérdés több aspektusát (történeti, jogi, szociálpszichológiai, kulturális stb.) és kutatási módszereit ismertetik, de a program egészének sikerességét nem támassza alá az ezen a szakon végzett hallgatók száma.

A kilencvenes évek hangulatát leginkább a választható tantárgyak és a kutatószemináriumok próbálják visszaadni, ezek között találjuk azokat a tantárgyakat, amelyek *par excellence* e korrall foglalkoznak. Itt gondolunk elsősorban az olyan tantárgycímekre, mint például a posztmodernitás szociálpszichológiája, a diktatúrák lélektana, bevásárlóturizmus, bevásárlóközpontok. Mivel ezeket „csak” választható tárgyként találják a hallgatóknak, semmi esély nincs arra, hogy innen valamelyik alcím szigorlati tétellé izmosodjon. A kánon mintha legyőzné a jelen receptálásának igényét. Ez a látens szándék érvényes az ELTE és BKE közös szervezésében 1993-ban beindult Ph.D. képzésre is. Ezen a posztgraduális szinten a képzési rendszer szinte megismételi önmagát: újra törzstárgyakkal és (Budapesten végzett hallgató szemszögéből nézve) jórészt újra ugyanazokkal a tanárokkal találkozhat a jelentkező. A választható tárgyak ezen a képzési szinten kivétel nélkül a kilencvenes évek társadalmának valamely szegmensét célozzák meg, azonban ezek a területek és kutatási eredményeik szintén nem kerülnek be a szakmai kánonba.

A BKE Társadalomtudományi Kara az egyetemi kari tájékoztató szerint a „megalapozott közgazdasági képzettséget szélesebb társadalomtudományi és politikatudományi ismeretekkel kiegészítve olyan szakembereket képez, akik integrált közgazdasági-társadalomtudományi ismereteket igénylő munkafeladatok ellátására hivatottak”. E képzés során két olyan szak indult, amely témánk szempontjából releváns: a szociálpolitikus-közgazdász szak (társadalombiztosítás és településfejlesztés főszakirányokkal), illetve a szociológus-közgazdász szak (szervezetszociológia, közvéleménykutatás és vállalkozáselemzés főszakirányokkal). A karon belül működő Szociológia és szociálpolitika tanszék főbb kutatási területei a gazdaságszo-

ciológia (elitek, vállalkozók, privatizáció, nagyvállalatok), etnikai kisebbségek, nők a társadalomban, nagyvárosi szegénység, társadalmi devianciák, szociológiai elméletek története, gazdaságpszichológia, döntés és játékelmélet, oktatásszociológia, kultúrszociológia témakörökben zajlanak.

A közgazdaság keblén felnövő szociológusoknak átláthatóbb a helyzetük, mint az ELTE-n tanuló társaiknak. Itt ugyanis szinte a teljes szociológusi potenciál elsősorban a közgazdasági szférához kapcsolódva létezik, hiszen a képzés maga olyan közgazdasági előismeretekkel rendelkező egyéneket céloz meg, akik különböző okok miatt a szociológia vagy szociálpolitika felé sodródtak (zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy a BKE-n a harmadévet befejező és szakválasztás előtt álló hallgatói között kialakult informális listán a szociológia szak a legkevésbé vonzóak közé tartozik). A kutatási témákat tekintve látható, hogy ezen intézmény alkalmazottai bátran és nem föltétlenül csak a szűkebb értelemben vett gazdasági szférához kapcsolódó társadalmi szegmenseket vizsgálják. A szakmai kánon itt is jelen van (a kötelező tárgyak között megtaláljuk például a társadalomszerkezet, módszertan, szociológiai elméletek kurzusokat), de a szakirányok profiljai mintha körvonalazottabbak lennének, és az itt létező kutatói műhelyek hatására az empiria és elmélet összekapcsolása is határozottabb lenne.

A Közép-Európa Egyetem (CEU) sok tekintetben elűt az előbbi kettőtől. Ez egy nagyon fiatal magánegyetem, amelynek angol nyelvű posztgraduális kurzusaira elsősorban a volt szocialista tömbbe tartozó országok fiataljaiból rekrutálnak hallgatókat. Ezért nyilván nem egyértelmű, hogy az intézmény milyen szerepet tölt(het) be a magyar szociológia jelenében, de mivel az egyetem és a hozzá szorosan kapcsolódó kutató- és kutatást támogató intézetek Budapesten működnek, illetve az a tény, hogy az egyetemen több magyarországi (és magyarul is publikáló) oktató tevékenykedik, arra serkentett, hogy figyelmünket ezen intézmény felé is kiterjesszük. Ugyanakkor az egyetemre egyfajta nyitottság jellemző (a magyarországi viszonyok közepette jól ellátott könyvtárat külsősök is igénybe vehetik, az intézetben gyakran szerveznek konferenciákat, nyári egyetemeket stb.), és ez nyilván kihat a magyarországi szociológia életére is.

A budapesti CEU-n nincs külön szociológia szak, de létezik három olyan tanszék, ahol szociológusok is oktatnak: nacionalizmus tanulmányok (Nationalism Studies Program), a politikatudományok (Department of

Political Science), és a nemiség- és kultúratanulmányok tanszéke (Program on Gender&Culture). Ezen intézményi struktúra mellett könnyen megállapítható, hogy a magyar szociológia tudományának szempontjából itt nem létezhet egy konszenzusos kánon, a fiatal egyetem ilyen szempontból akár gyökértelesen is tekinthető. A kánon hiánya azonban kedvez az új típusú megközelítéseknek, ezért az itt tanító magyarországi oktatók zöme vagy az új kelet-európai átalakulások kérdésével foglalkozik, vagy a mai nyugati szociológiában ismeretes témák és problémaérzékelés honosításán fáradozik. Jelen esetben minket csupán az intézmény magyar szociológiában betöltött szerepe érdekel, ezért annak ellenére, hogy tudatában vagyunk, az itt tanítók és tanulók között a magyar ajkúak kisebbségben vannak, az intézmény maga mégiscsak kisugároz két, a tudomány jövőbeni fejlődése szempontjából lényeges elemet: a nemzetköziséghez való hozzá szokást és a (néha fájdalmasan könnyörtelen) szakmai versengést.

A jelen terepein: folyóiratok

Tanulmányunknak ebben a részében áttekintünk néhány 1990 után megjelenő szociológiai folyóiratot, illetve egyfajta „kontrolli-lapként” a *Valóság* című folyóiratot is. Ez utóbbira azért voltunk kíváncsiak, mert köztudott, hogy a magyar szociológiában korábban milyen fontos szerepet töltött be.

A folyóiratok kiválasztásának fő kritériuma az volt, hogy a lap felváltan szociológiaiként adja el magát, tehát méltán lehessen szaklapnak tekinteni. Ebből az áttekintésből azonban kihagyjuk a szakszociológiai folyóiratokat, hiszen ezek témaválasztása eléggé egysíkú, az illető szakhoz szorosan kapcsolódik. Az általános trendként már most megfogalmazható, hogy a szakma professzionalizálódási logikájának köszönhetően a kilencvenes években egyre több szakszociológiai folyóirat jelenik meg, illetve él tovább (például *Esély* - szociálpolitikai lap, *Educatio* - oktatásszociológiai lap, *Tér és társadalom*, *Jel-Kép* — a kommunikáció kutatásának lapja stb.). Ugyanakkor a magyar hagyományokhoz és a kelet-európai értelmiség küldetéstudatként való megéléséhez kapcsolódik az a tény, hogy a létező folyóiratok (például *2000*, *Hitel*, *Kritika*, *Mozgó Világ* stb.) és napilapok

szintén előszeretettel publikálnak ismert szociológusoktól vagy szociológiai írásokat.

Áttekintésünket kezdjük az 1991-ben, az egykori *Szociológia* c. lap helyébe lépő *Szociológiai Szemlével*. A lap tematikáját elsősorban a rendszerváltást kísérő gazdaszociológiai írások (privatizáció, munka világa, osztály/réteg probléma) határozzák meg. A nőkérdés vagy gender probléma 1993 végén jelentkezik, romakérdésről először 1995/3-as számban olvashatunk, 1996-ra tehetjük a rendszerváltás diskurzusának megszűnését (címben az 1996/1. számban szerepel először a „rendszerváltás óta” kifejezés), az EU csatlakozás (mezőgazdasági) dimenzióit feszegető írással csak 1998-ban találkozhatunk, a NATO vagy a hadsereg problémája teljesen hiányzik. A lapban gyakran találhatunk módszertani írásokat is, az elmúlt évek során pedig határozott elmozdulás történt a kvantitatív módszerek szélesebb használata tekintetében. Az elméleti jellegű írások elsősorban a szociológia klasszikusait érintik (Marx, Weber, Mannheim, Habermas), újabb megközelítéseket helyenként a recenziók rovatában láthatunk. Annak ellenére, hogy a lapban közölt szerzők tábora viszonylag könnyen behatárolható, az évek során fokozatosan próbálkoztak fiatalok bevonásával.

Az évi négy alkalommal megjelenő *Társadalomkutatás* című lap témaválasztása árnyaltabb az előbb ismertetett orgánumnénál. A magyar szociológia „nagy” témái (például mobilitás, osztály/réteg probléma) teljesen háttérbe szorulnak vagy nem is léteznek itt, de gyakran olvashatunk a környezetvédelemhez vagy bizonyos célcsoportokhoz kapcsolódó írásokat (például taxisok, a jazz és közönsége, a hadsereg problémái, szakszervezetek, munkanélküliség, áttelepült erdélyiek, idősgondozás, önkormányzatok). A tematikus árnyaltság azonban nem „teljes”, ugyanis például majdnem teljesen hiányzik a máshol gyakrabban felbukkanó gender-kérdés, vagy a kilencvenes években gyakori kutatási (és politikai) téma, a nemzeti identitás. Elméleti írásokat is csak elvétve találunk. A tanulmányok szelekciójára talán rányomja a bélyegét az a tény, hogy a szerzők elsősorban az MTA PTI-ből, illetve az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatásának Központjából kerülnek ki.

A *Társadalmi Szemle*, a Magyar Szocialista Munkáspárt egykori elméleti és politikai folyóirata 1989 augusztusától az MSZMP elméleti folyóirataként, 1991-től szocialista elméleti folyóiratként, 1994 augusztusától

pedig társadalomtudományi folyóiratként definiálta önmagát. A lap havonta jelenik meg, ezért érthető, hogy témaválasztása szétterjedőbb lehet. Gyakran találunk politológiai elemzéseket, gazdasági, banki szférához kapcsolódó írásokat, de kulturális jelenségekkel (esztétikával, zenével, festéssel, filmmel), hajléktalanokkal, devianciával, tömegkommunikációval, egyházzal, oktatással foglalkozó tanulmányokat is olvashatunk. Akárcsak a *Szociológiai Szemlében*, ebben a lapban is 1993-ra datálható a nőkérdés felbukkanása, de csak 1996-tól teljeseedik ki ez a diskurzus. A romakérdés itt is szintén 1995-ben jelenik meg, a rendszerváltás diskurzusa pedig 1994-ben tűnik el. Az előző két ismertetett lappal ellentétben ebben a folyóiratban, főképp 1995 után, már hangsúlyosabban felbukkan a globalizáció, a cyberspace, az információs és tudástársadalom problematikája. A NATO és EU-integrációval foglalkozó írások már a kilencvenes évek elején olvashatók, de a téma igazából csak 1996 után artikulálódik. A lapban megjelenő tanulmányok talán nem törekednek intenzíven szigorú társadalomtudományi módszerek használatára, és ahogy a tematikus gazdaság is éreztetheti, a folyóirat szorosan kíséri a belpolitikai történéseket.

AReplika 1990-es létrehozásakor vitákat, kritikákat, szakmai információkat közlő lapként indult, a magyar szociológiai élet felpozícionálására kívánt hozzájárulni. Mint ahogy azt már tanulmányunk előző részében ismertettük, ez részben sikerült is, hiszen ennek a lapnak az oldalain jelent meg a legtöbb, a szociológia intézményesülésével, jelenlegi állapotával foglalkozó írás. A lap 1993 márciusától új címlappal és formátummal jelenik meg, és ezek, a főszerkesztő akkori bejelentésével ellentétben (az átalakítások „mögött azonban fölösleges alapvető tartalmi és koncepcionális változásokat keresnünk”), valójában lényeges változások beindítását eredményezték. A lap minden szempontból színesebb lett, bátran nyúl a legkülönbözőbb témákhoz, napirenden tart a nyugati szociológiában divatos kérdéseket (posztmodern, gender témák, információs társadalom stb.), nyíltan felvállalja az interdiszciplinaritást, nem törekszik csak a szociológiai szakzsargon használatára. A lap külön sajátossága, hogy életútinterjúkat közöl olyan személyekkel, akiknek története valamilyen aktuális szociológiai problémának a kvintesszenciáját hordozzák, ezáltal a társadalom pedig a szó szoros értelmében is testközelből válik láthatóvá.

Részleges lapismertetőnkbe „kontrolli-lapként” a *Valóságot* is bevesszük, azzal a céllal, hogy megvizsgáljuk: a szakmai periodikákban létrejövő diskurzusok átfolyanak-e egy ismeretterjesztő (de korábban a szociológiát lelkesen népszerűsítő) folyóiratba. 1993-94-ig a *Valóság* még nagyon hasonlít egykori önmagára, ebben az időszakban viszonylag sok szociológiai témájú írás jelenik meg, ezek témaválasztása pedig összecseng a szakfolyóiratokban találhatóéhoz, sőt helyenként meg is előzi amazokat: a posztmodernről, globalizációról már 1990-ben írnak, a romakérdésről, homoszexualitásról, európai integrációról pedig 1991-ben. A szakfolyóiratokban ezek a témák csak később bukkanak fel. Legnagyobb hordereje a rendszerváltás diskurzusának van, ebben a lapban részletesen és sok szempontból taglalják ezt az eseményegyüttest (például „társadalomlélektani tényezők a rendszerváltozásban”, „a rendszerváltás társadalmi kihatásai”, „rendszerváltás az egészségügyben”, „karakter és rendszerváltás”, „a rendszerváltás pszichológiája”, „a rendszerváltás második fordulója”, „rendszerváltás és kriminalitás” stb.). 1994 márciusában szerkesztőségi cserékre kerül sor, a szerkesztőbizottság akkori elnökének beköszöntőjében pedig azt olvashatjuk, hogy a lap az elkövetkező időszakban fokozottabb figyelmet szentel majd a „köztes” Európa sorskérdéseinek. A következő években kevesebb szociológia témájú írás jelenik meg, ezek közül a legtöbb kisebbségi, nyelv- és olvasásszociológiai problematikát tárgyaló tanulmány. Bizonyos témák továbbra is jelen vannak (globalizáció, oktatás, NATO stb.), a politológiai elemzéseknek viszont aktuálpolitikai kicsengésük lett. A szociológia mintha visszavonult volna a lapból, amire íme egy jellegzetes eset: 1996-ban megjelent egy Andorka Rudolf írás „Új elméleti orientációk a világ szociológiájában” címmel, amelyben a szerző egyértelműen felkéri kollégáit, hogy reflektáljanak a felvetett kérdésekre. Az eredmény: egyetlen reflexió sem született.

A szociológia talán visszavonult a lapból, de az általa korábban gerjesztett diskurzusok ott maradtak. Mivel azonban a lap újabb koncepciójába nem vehetett be bármilyen szociologizáló diskurzust, ezért egyfajta „prúd stratégiát” alkalmazott: a jelen társadalmi valóságától nem fordult el, de nem is igyekezett a közelébe. Ennek egyenes következménye az egyre több művelődéstörténeti, illetve kultúrtörténeti írás. Állításunkat alátámasztandó, íme egy újabb példa: Mint korábban jeleztük, a *Valóság* hamarabb

reagált a gendertémára, mint a többi folyóirat. A diskurzus ottmaradásának és a szociológia kivonulásának eredményeképpen 1994 után már csak ilyen témájú írásokat olvashatunk: nők élete a 18. században, művelt muzulmán nők a középkori al-Andalúzban, adalékok a homoszexualitás középkori történetéhez.

Az általunk szemrevételezett folyóiratokban, talán a *Replika* újabb évfolyamait leszámítva, viszonylag kismértékben találhatunk elméleti jellegű írásokat. Ez egyrészt azért lenne szükséges, mert a magyar szociológia általában tíz-tizenöt éves késéssel követte a világ szociológiájában beállt változásokat (Andorka 1996), másrészt pedig a kutatások, hipotézisek mögött meghúzódó elméletek elavultsága az eredmények nemzetközi elfogadtatását is megkérdőjelezheti.

Összegzés

Tanulmányunkban röviden vázoltuk, hogy a szociológia a hatvanas évektől kezdődően hogyan alakult át egyfajta alternatív valóságképző diszciplínává, illetve hogy mi történt ezzel az örökséggel az elmúlt évtizedben.

A felhalmozott társadalomtudományi tudás jó része bevándorolt az egyetemi képzés tanrendjébe, de ezen tudáscsomagnak csak a hetvenes, nyolcvanas évekbeli „nagy” eredményei (például: mobilitásvizsgálatok, társadalmi rétegződésmodellek, gazdasági elitek) horgonyozhattak le az akadémiai kánon világában. Az elmúlt évtized kutatása továbbra is zajlik, az itt született eredmények egyelőre csak választható tantárgyként szivárognak be az egyetemek kapuin. A közelmúlt talán még túlságosan is közel van ahhoz, hogy leülepedett, konszenzusos képpel rendelkezünk róla.

A tanrendek vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy az ELTE-n a legnagyobb a képzési rendszerbe beépülő öröklött tudásanyag, ez azonban mintha nem járna együtt a jelen kellő intenzitású vizsgálódásaival. A kilencvenes évekre való szakmai reflexiókat — paradox módon - strukturálisan gátolja az öröklött tudásanyag átadási kényszere, az új keletű kutatások eredményei ugyanis még nem szerveződtek diskurzusba. A BKE-n, az egyetem profiljából adódóan is szűkebb kánonnal találkozunk, de ezzel

párhuzamosan kialakuló félben van az új paradigmák intézményesülése, amelyet egyrészt az empiria és elmélet nagyon is tudatos összekapcsolása, másrészt talán az itt zajló képzéshez közel álló és egyre nagyobb szakmai tekintélyt kivívó *Replika* című folyóirat megléte magyaráz. A CEU-n zajló oktatásnak csak kismértékben kell számolnia a magyar szociológiában az elmúlt évtizedekben felhalmozott szaktudással, az egyetem létrejötté pillanatában elsősorban a nyugati paradigmák, diskurzusok integrálására, és Közép-Európába való szállítására helyezte a hangsúlyt. Ez az egyetem a magyar szociológia szempontjából azonban mégsem tekinthető idegen testnek, hanem sokkal inkább a nyugati szakirodalom és megközelítési módok helyben történő megismerésének csatornájaként értelmezhető.

Az általunk megvizsgált néhány folyóirat alapján kijelenthetjük, hogy a publikációk fő trendje a szakmaiság, a módszertani szigor felé tolódik el. A szakma életében ez fontos változást idéz elő, de ezzel párhuzamosan számolni kell a szociológia közéleti szerepének csökkenésével, a szélesebb nyilvánosságból való részleges visszavonulásával. A szociológiának egyik társadalomtudománynak kell lennie a többi között, ami magyarországi kontextusban (is) a szakma presztízsének visszaesését jelenti. A professzionalizáción túl, a tudomány jövőjét illetően mindenképp számolni kell az interdiszciplináris megközelítések felértékelődésével. Ezek a megközelítések egyrészt azért szükségesek, mert a társadalmi folyamatok komplex jellege is ezt kívánja meg, másrészt pedig azért, mert a szakma ezáltal újszerűséget építhet önmagába, és így növelheti megkérdőjelezett státusát. Szintén a szociológia megerősödését szolgálja a társadalomtörténeti kutatások elterjedése, amelyre jelenleg szintén látunk jeleket (például az ELTE-n beindult társadalomtörténeti tanszék).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka Rudolf: Új elméleti orientációk a világ szociológiájában. In *Valóság*, 1996. 2.
Csepeli György - Örkény Antal - Scheppele, Kim Lane: A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. In *Replika*, 1998. 33-34.
Csepeli György-Wessely Anna: A közép-európai szociológia kognitív esélye. In *Replika*, 1992. 1-2.

Hovanyecz László: Hol a szociológia mostanában? Beszélgetés Némedi Dénes szociológussal. In *Társadalmi Szemle*, 1996. 3. 22-29.

Kuczi Tibor: Szociológia, ideológia, közbeszéd. In: Kuczi Tibor - Becskeházi Attila (szerk): *Valóság '70*, Budapest, 1992, Scientia Humana.

Némedi Dénes - Róbert Péter: A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. In *Szociológiai Szemle*, 1995. 4. 57-72.

Saad József: Magyar szociológiatörténet: minek a története? Vázlat a magyar társadalomtani-szociológiai gondolkodás 1945 előtti történetéről. In *Replika*, 1996.23-24.

Tamás Pál: Egy szakma „Sturm und Drang” után (A magyar szociológia a nyolcvanas években). In *Szociológia*, 1989. 4. 455-485.

Tamás Pál: Kontinuitás és diszkontinuitás a 90-es évek magyar társadalomkutatásában. A Sturm und Drang emléke. In *Magyar Tudomány* 1993. 3. 301-314.

Tamás Pál: A sündisznó és a sűrölókefe. Szociológia és társadalmi gyakorlat az új Kelet-Európában. In *XXX 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport*. Budapest, 1994. MTA Szociológiai Intézete, MTA TKKK.

Tóth Pál Péter: Fenyegetett helyzetben a szociológia?! Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval, Szelényi Ivánnal, Losonczi Ágnessel, Wessely Annával és Kovács Imrével. In *Magyar Tudomány*, 1992. 5.

*** Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem: *KARI TÁJÉKOZTATÓK a szakokról és a szakirányokról*, Budapest 1999. április.

www.bke.hu/tarskar.html

www.ceu.hu

www.elte.hu/elte/sociology

What's new s in the sociological thinking of the region?

What has happened to sociology in East-Central Europe since the collapse of communism? The five papers in this issue seek answers to this question. Our research hypotheses center around the notions „legacy - imitation - invention”: what has proven viable from scientific knowledge accumulated in the past?; what kind of Western patterns have been borrowed in sociology during the last decade?; and which of the new ideas have been developed from inside? Of course, sociology has changed differently in the individual ex-communist countries of the region. The papers focus, among others, on these differences and on how they can be interpreted.

According to our preliminary results, Poland that had a long tradition in sociology could overcome the difficulties of regime change rather easily: the renewal of sociology took place on the basis of already existing knowledge. Sociology in Slovakia, however, seems to recover slowly from a multiple disease. In that country social sciences were not prepared for the political change; following the divorce with the Czech Republic, sociology could not rely on the help of the „older brother” any longer; and under the authoritarian rule by Meciar, the renewal of the discipline was further delayed. The most dramatic is the plight of the Serbian scholars: it is hard to predict whether or not war-time sociology will ever result in a proper sociology of war. Sociology in Romania still faces the same problem as before 1989: it has to clarify its relations to state power and establish the independence of scientific research. Finally, in Hungary it was primarily the role of intellectuals that had to be redefined during the past decade - a traditional problem of the scientific community. Here scientific discourse has also been shaped to a large degree by marketization/globalization of sociological research.

SZEMLE

Feljegyzések az örökség diskurzusáról

Két konferencia tanulságai

A Collegium Budapest *Humanities and the Concept of National Heritage* (A humán tudományok és a nemzeti örökség fogalma) címmel rendezett konferenciát 2000. január 20-22-én. Ahogy Klaniczay Gábor rektor a bevezetőben elmondta, a Getty Grant Program által támogatott esemény az intézet *Focus Group Workshop* néven futó sorozatához tartozik (az előzőnek a humanizmus kori *respublica litteraria* volt a témája, a következő pedig azzal foglalkozik, hogy milyen szerepe volt az értelmiségnek az egyes történelmi korok társadalmában). A konferenciát szervező Sally Humphreys (Ann-Arbor-Budapest) úgy pontosította a cím tartalmát, hogy az előadások nem az örökségről (*heritage, patrimoine*) szóló diskurzus kézenfekvő pontjain vesztegelnek majd, nem is a benne rejlő „komikus potenciált” aknázzák ki, hanem a kölcsönhatás két formájával foglalkoznak: milyen hatást gyakorol a diskurzus a humán tudományokra, az egyetemi oktatás rendszerére, a tudomány szervezetére, és hogyan kapcsolódik a tágabb nyilvánossághoz.

Michael Fotiadis (Jannina) megnyitó előadása, mely a prehistorikus Macedónia történeti képéről szólt, a régészet ezoterikus belügye maradt volna, ha nem azt - a saját házunk tájáról is jól ismert - témát helyezi előtérbe, hogy egy régió múltját miféle politikai kontextusban, milyen ideológiai előfeltevésekkel konstruálják meg. Hová is tartozott Macedónia, az Egei-világ elhanyagolt peremvidéke, mely a fényes Hellász mellett oly sokáig árnyékban tengődött: a mediterrán civilizációhoz vagy az északi barbarizmus világához? Ha a „népek országútja” volt, milyen népek (kultúrák) vándoroltak rajta, és milyen irányban? A konstruktív tevékenység pikantériáját az adta, hogy az antant csapataihoz kirendelt régészek láttak

hozzá az első világháború alatt: az elméletalkotás gyorsabb és hatásosabb volt az adatgyűjtésnél, még a görögöket is sikerült megelőzniük, akik utoljára kezdtek érdeklődni a terület régészete iránt. Feltűnő, hogy a Vardar folyó völgyének döntő jelentőséget tulajdonítottak a helyi kultúra kialakulásában, még a központi hatalmak támadását is onnan várták.

Az első szekció művészettörténeti előadásai „a nemzeti kontextus meghatározásának” témakörében kerültek egymás mellé. Szilágyi János György a 19. századi magyar régészetnek a nemzeti/univerzális dichotómiával való szembesülésével foglalkozott. Miután bemutatta, hogyan sajátította ki a különben jeles műveltségű Horvát István az ókor egyetemes hagyományát a nemzeti identitásképzés kedvéért - ma már derültséget kelt, hogy a magyar volt a legősibb nyelv, és a pelasgok voltak az elődeink -, két, több ponton kapcsolódó, majd elváló életpálya és gondolkodásmód példájával szemlélte a dilemmát. Mátyus Izidor, az olaszországi magyar légió tagja Horvát szellemében értelmezte amatőr régészként talált itáliai leleteit. Pulszky Ferenc fiatalkorában a művészeti gyűjteményeket még pusztán a nemzeti azonosságtudat erősítésére alkalmas eszköznek tekintette, de érettebben és az emigráció tapasztalataival a háta mögött már úgy gondolkodott, hogy a nemzeti múlt emlékeinek éppen az adja meg valódi értékét, hogy az egyetemes örökséghez járulnak hozzá.

Ki hoz létre műemléket, és mi a célja ezzel? Az örökség önmagában érdemes a védelemre, vagy a jelenkor magának állít emlékművet? Marosi Ernő a századelő osztrák művészettörténészének, Alois Rieglnek erre vonatkozó elméletét idézte fel, aki az „Alterswert” fogalmának bevezetésével az emlékek történetileg adott karakterének a megőrzése mellett állt ki, és úgy vélekedett, hogy a történeti tény tisztelete a múltat kisajátító nemzeti és állami egoizmust mérsékli. Bár az egyetemesség és a tolerancia eszménye akkor nem aratott sikert, a gyakorlati műemlékvédelemben azóta is hivatkozási alap. A hazai praxisban is voltak olyan szakaszok, melyek lényegében Riegl elképzeléseit valósították meg; ezzel szemben a rekonstrukció mai irányvonala az öncélú historizálás felé mutat.

Sármány-Parsons Ilona (Bécs-Budapest) egy értelmiségi karrier példáján mutatta be, hogyan lett a művészeti kritika a nemzeti örökség meghatározásának eszköze a századfordulás Bécsben. Hevesi Lajos a Pester Lloydnál töltött évek után költözött a császárvárosba, ahol kritikai

és politikai babérokot szerzett. Az osztrák műbírálat doyenjének számított, befolyásolta a bécsi közönség ízlését, a művészeti intézményrendszert szervezte, a miniszeriális körök bizalmát élvezte, de elég rugalmasság volt benne ahhoz, hogy felkarolja a szecesszió új irányzatát, azon az áron is, hogy eltávolodik az akadémikus művészettörténettől és az ízlés egyenműsítését pártoló köröktől. Úgy ítélte meg, hogy létezik a bécsi hagyományoknak olyan rétege, melyre a mozgalom szabadsága, fiatalsága, kifejezési bátorsága támaszkodhat. A szecesszió kapóra jött Hevesinek: arra törekedett, hogy a német kultúrához képest definiálja az ausztriai, de ezt nem nemzeti alapon képzelte el, hiszen a birodalom, és főleg Bécs kulturális öröksége már a barokktól kezdve a művészek nemzetközi együttműködésének, újító kísérletezésének köszönhetően jött létre.

Andrei Pippidi (Bukarest) a romániai műemlékvédelem korszakait tekintette át - találoán „örökösödési háborúk” sorozataként jellemezvén őket -, és az egymást követő ideológiák jegyében tönkretett vagy pusztulni hagyott, nemzetiségekhez, társadalmi rétegekhez kötődő emléktípusok fölött tartott szemlét. Bár jelenleg a nemzeti és az egyetemes kultúra védelmét is deklarálják, nem világos, hogy pontosan mit értenek ezek alatt. Angliából nézve másként fest a probléma: túl sok tárgyi emléket nyilvánítanak az örökség részévé, a Brit-szigetekjőformán csak múltból állnak - ironizált a határtalan gyűjtőszennvedélyen Neil Ascherson (London) -, le kellene már állítani a *heritage* masinériáját, de vajon kinek van ehhez joga? Vajon segítene a gondon, vagy ellenkezőleg, bonyolítaná a helyzetet, ha nem elsősorban anyagi, hanem szellemi örökséget próbálnának létrehozni?

Ascherson előadása már az újabb blokk kérdésköréhez csatlakozott: hogyan osztható meg a közös történelem és örökség? Sally Huphreys két problémát kívánt közös nevezőre hozni: mi a klasszika-filológia szerepe az új intellektuális kontextusban, és hogyan kerülhető el annak veszélye, hogy a kulturális értékeket ismét a nem nyugati társadalmakra kényszerítsék? A nyugati kultúra alapjának tartott ókori műveltséggel foglalkozó tudományoknak régi feladata a nem nyugati kultúrákkal való párbeszéd, de agendájuk tételei szaporíthatók, ha megvizsgáljuk, mit mondanak a klasszikus szövegek a „kolonializmusról”, milyen analógiákat találunk a hellenisztikus korban a modernitáshoz. Tapan Raychaudhuri (Oxford) az őshonos visszavágás klasszikus esetéről beszélt: az indiai nacionalizmus részben a

nyugati orientalisták által elősott hagyományok felhasználásával és az ő fogalmaikkal dolgozta ki a nemzeti azonosságtudatot, ezzel támogatta meg az egyenrangúság és a felsőbbrendűség eszméjét, így rajzolta meg a csodás múltat követő hanyatlás ívét, de az alsóbbrendűség érzését is így kompenzálta.

Hofer Tamás azt a folyamatot követte végig, ahogyan a 19. században kialakuló néprajztudomány meghatározza és feltárja a népi kultúrát, és a nemzet, a nemzetállam felhasználja ezt. Az akkori kultúradefiníciók hatása mindmáig érezhető abban, hogy mit tekintünk „népinek”. Beller-Hann Ildikó (Halle) a kilencvenes években végzett terepmunkája során tapasztalta, hogy a kínai ujugrok váratlanul rokonként kezdik emlegetni a magyarokat, holott az előző évtizedben erről egy szót sem ejtettek— tudásukat feltehetőleg a helyi értelmiség hírlapírói munkálkodásának köszönhetik –, s bár az „egyedül vagyunk” élményét újszerű nyugati rokonságukkal enyhíthetnék, egyelőre nem futottak bele a magyar eredetkutatás emezsákcúájába, és az állammal sem konfrontálódtak.

Másnap három szekcióban követték egymást az előadások. Az első központi témája „a szövegek elsajátítása” volt. Penelope Minney (Moszkva) angol-orosz komparatív vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy az irodalomnak mint nemzeti örökségnek is értékes tulajdonsága, hogy kérdéseket provokál, „belső zűrzavart” kelt az olvasóban. A latinhoz és a göröghöz képest elhanyagolt nemzeti irodalom Angliában az első világháború hatására nyert polgárjogot az egyetemi kollégiumokban és a közoktatásban: a nemzeti hevület, a német mintájú filológia elutasítása éppúgy közrejátszott ebben, mint az orosz forradalom, melynek hatására az elit arra törekedett, hogy megtalálja a hangot a munkásosztállyal. Az irodalomtanítás nemcsak a brit kultúrában szocializálta az olvasót, hiszen a humán moralitást, az önismeret és a kitekintés készségét is fokozta. A forradalom előtti orosz oktatásra szintén a klasszikus nyelvek és irodalmak túlsúlya jellemző, de a húszas években mintha az angol helyzet fordítottját látnánk: az elsőpró politikai-társadalmi forradalom ellenére ekkor még a társadalmi missziót nem szorgalmazó formalista irodalomelmélet virágzott. Az irodalom társadalmi funkcióját itt is erkölcsi dimenziókban értelmezték: ahogy Bahtyin írja, Dosztojevszij írói alapállása „a másik énjének elismerése” és a vele folytatott dialógus volt. A kép teljesebb lett volna, ha Minney a kommunista irodalompolitikával is foglalkozott volna.

Szegedy-Maszák Mihály az „imagined community” Benedict Andersontól kölcsönzött fogalmával indította a nemzeti identitást alakító szövegekről szóló előadását: az „elképzelt közösségekben” akkor is megvan az összetartozás érzése, ha tagjai nem mind ismerik egymást közvetlenül. A folytonosságot a „kanonizált” szövegek, a „nagy narratívák” biztosítják bennük; ilyen Kőlcsey értekezése is, a *Nemzeti hagyományok*, melyet Szegedy-Maszák az univerzalizmus/relativizmus filozófiai problémája és az irodalmi toposzok összefüggésében elemzett, azt Széchenyi álláspontjával szembeállította, és Madách, Babits, Kosztolányi nézeteivel is összevetette. Bár ilyen értelemben foglalkozott Kőlcsey recepciójával és a hagyomány kérdésének további sorsával, nem exponálta azt, hogy egy szöveg milyen mechanizmusok révén lesz „kanonizált”, s túl azon a nyilvánvaló tényen, hogy a nyelvben létezik s ezt örökíti, hogyan lesz maga is az örökség része.

Harmadikként Yi Zheng (Tel-Aviv) szerepelt ebben a csoportban; ő sem kimondottan a szövegre vagy a szövegek korpuszára koncentrált. A konfucianizmus húsz évre visszatekintő, világméretű diskurzusának motívumait és perspektíváit tárta fel. A nyolcvanas években a fejlődési modellek, a hagyományok útjánakjárhatósága állt a vita középpontjában, a következő évtizedben pedig az ember méltóságára és jogaira, a demokráciára terelődött a figyelem. Míg a nyugati elemzőket főleg az „ázsiai gazdaság felemelkedése és bukása” miatt érdekelték a kínai hagyományok, valamilyen „alternatív kapitalizmus” esélyeit latolgatták, és mindenféle „ázsiai értéket” egy kalap alá vettek, a kínai értelmiség, érthető módon, sokkal bonyolultabb okokból fordult a konfucianizmus felé. A modernitás száz évvel ezelőtti megjelenésével kezdődött, az ortodox marxizmus nyomása alatt és annak ellenére is erősödött az identitás keresése, mely a jelenlegi posztkoloniális, posztoszocialista kontextusban a kulturális tradíció újragondolásával próbál jelentést adni a modernitásnak, és a kultúra társadalmi struktúráira épít. Nem a múltban keres menedéket, hanem jövőorientált, ám az ajelszava, hogy a kínai hagyománnyal a globális útkeresést támogatja, a birodalmi aspirációk gyanújába keveri; nem kedvez a keresés autonómiájának, amikor a nyugat, a modernitás, a haladás „végzetes, sorsszerű” kihívásainak „traumájára” reflexszerű választ ad.

A második szekció az „előadások” címet kapta, és két médium szerepelt benne, a film és a hanghordozók. Ákos Östör (Middletown) előadása,

mely a filmgyártás és a nemzeti kultúra összefüggéseinek elemzését ígerte, voltaképpen nem jutott el az örökség problémájához, de indiai, afrikai és kelet-európai filmrészleteivel hasznos adalékokat nyújtott a látás, képalkotás, kompozíció esztétikai kategóriáinak viszonylagosságához. Marsha Siefert (Budapest) a zenei előadás élő és közvetített formáit, a kulturális kategóriák és a közönség változó körvonalait kívánta ismertetni: a gyűjtemények viszontagságainak és a lemezcégek stratégiáinak bemutatásával konkrét tényanyagra támaszkodhatott, de a mélyebb elemzés és a konklúzió elmaradt, a zenei örökség más izgalmas témáit pedig csakjelzésszerűen hozta szóba.

Az utolsó négy téma közös eleme a múzeum és az örökség viszonya volt. Irene Maffi (Milano) egy izraeli, jordániai és palesztin múzeumban vizsgálta a nemzeti identitás konstrukciójának módszereit. (Az izraeli egy évtizedes múltra tekint vissza, a másik kettő még nem nyílt meg, de a kiállítási tervek elkészültek.) Mindhárom úgy manipulálja a történelmet, hogy a nemzeti lét régi eredetét, folytonosságát, az elfoglalt terület változatlanóságát, a nép kulturális jellemzőinek állandóságát bizonyíthassa. A múzeumi reprezentációk páronkénti, majd hármas összehasonlításából kiderül, hogy a sajátosnak ítélt jellemzők megvannak a másik népnél is, vagy éppen az ellentét, szembenállás ad nekik értelmet. Az identitás úgy jön létre, hogy feltételezi a „másikat”, amelytől különbözhet és elemeket kölcsönözhet. Nemcsak a három múzeum hasonló, hanem az identitások sem nélkülözhetik egymást.

Tamar Katriel (Haifa) az izraeli múzeumok három típusát különböztette meg, amelyek az állam 20. századi történetének egyes szakaszaiban aktualizálódó problémák hatására jöttek létre. Az első telepések életmódját rekonstruáló kiállításokat a hetvenes-nyolcvanas években, az újabb betelepelési hullám és a gazdasági privatizáció idején rendezték meg, amikor a valóság már annyira eltért a kibucok kooperatív, közösségi praxisától és utópiájától, hogy emlékeztetni kellett rá. A diaszpóramúzeumok megalakulása mögött egyrészt az a betelepülések által felszínre hozott probléma állt, hogy a zsidó identitás nem azonos az izraelivel, másrészt a holokauszt-múzeumok hiányosságait pótolták. Főleg a nem európai országokból származó zsidók bevándorlása nyomán alakultak ki azok a múzeumok, melyekben az egyes csoportok izraeli letelepedése utáni élete tekinthető meg.

Maffi témájához is kapcsolódik, hogy rövidesen megnyílik az a „borderline museum”, melyben egyszerre mutatják be az izraeli és a palesztin történelmet.

A tárgyak kiválogatása, elrendezése, az információs rendszer, a tudományos kutatások szervezése akkor is elegendő szakmai dilemma elé állít egy nemzeti múzeumot, ha a világ aránylag nyugodtabb szegletében van. Peter Jones (Edinburgh) több mint egy évtizeden át elnökkölt a Museum of Scotland történetét, tevékenységét, céljait vitató fórumokon, és az új épület munkálatait is ő irányította. Kellő önironiával közreadott tapasztalatai közül említésre méltó, hogy nem akartak egyetlen, lineáris, mindenre kiterjedő skót történelmet reprezentálni - hiszen a gyűjtemény egyenlensége sem tenné ezt lehetővé —, inkább a sokféle történet, a változó nézőpontok mellett döntöttek. A közvélemény több „skót identitást” várt, de a múzeum nem tágított attól, hogy a kiállított tárgyak közül kevés olyan akad, mely erre lenne predesztinálva. A kurátor, a designer, a látogató különbözőképp látja a tárgyakat, ami a kötelező tárgyak, rögzült jelentéseik, hagyományok alóli felszabadulásra ösztönöz. A múzeum, miközben ellátja a megőrzés funkcióját, nem gondolhatja komolyan, hogy a változással dacolva örök érvényű diktátumként tüntetheti fel kiállításait és egyéb tevékenységeit.

Jones az értetlen és érdektelen turistacsoport profetikus víziójával zárta mondandóját, s ezzel mintha stafétabotot nyomott volna az utolsó előadó kezébe. Claude Karnoouh (Párizs) azt állította, hogy amikor örökségről beszélünk, egy korszakot máris holttá nyilvánítunk. Ehhez járul a másik paradoxon, hogy miközben műemlékeket restaurálunk és ökomúzeumokat létesítünk, az általános műveltség hanyatlásával eltűnik az a befogadó közeg, amely a közös örökséget szellemileg értékelhetné; még az értelmiség is egyre kevésbé tölti be ezt a szerepet. (Tegyük hozzá, hogy a két állítás további paradoxont alkot: hogyan várhatnánk magunktól eleven szellemi érdeklődést a múlt iránt, ha egyszer mi nyilvánítottuk halottnak?)

A szerencsés időzítésnek köszönhetően pár nappal később tartották a CEU (Közép-Európa Egyetem) Középkortudományi Tanszékének *National Heritage, World Heritage, Medievalism (Nemzeti örökség, világörökség, középkortudomány)* című konferenciáját, melynek témája körülhatároltabb volt: először az UNESCO világörökséggel kapcsolatos tevékenysége és a ma-

gyar műemlékvédelem került napirendre - a résztvevők közt volt Visy Zsolt régész, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának államtitkára, és Sarah N. Titchen, aki a világszervezet párizsi központját képviselte -, majd a Laszlovszky József által vezetett tanszék munkatársai és Ph.D.-disszertációt író hallgatói illusztrálták az örökség meghatározásának sokszor ellentmondásos kritériumait és gyakorlatát, rendeltetésének, megőrzésének kérdéses pontjait egy-egy középkori emlék vagy a középkor nyomait őrző táj példájával.

A Collegium Budapest konferenciájára jó pillanatban került sor: egyrészt a magyarországi örökségdiskurzus most kezd kibontakozni - eltekintve a régészettől, művészettörténettől, műemlékvédelemtől, a muzeológiától, vagyis azoktól a területektől, ahol mindig evidens volt, legfeljebb más fogalmi apparátus mellett -, és lehetővé tette a nemzet- és tudományközi szempontrendszer megismerését; másrészt az is láthatóvá vált, hogy az örökség anyagi, tárgyi szinten túlnőhet önmagán (Ascherson), a terminusok bizonytalansága pedig fellazítja a diskurzus határait. Az egyik eredeti célt - hogyan hat a diskurzus a humán tudományokra és intézményes struktúrájukra - csak néhány hozzászóló követte módszeresen, inkább a „tágabb közönséghez” fűződő kapcsolatai felé indultak el. Kétségtelen, hogy a diskurzus nemcsak a népszerűségét köszönheti tág határainak, de lételeme is a szélesebb körű kommunikáció (vö. Karnoouh gondolatait a recepció szűkülésének kockázatairól). A szöveg metaforája kibővíti a témát, és sok irányban csábít kalandozásra. (Kérdés, hogy a konkrét szövegek átadásával foglalkozó filológia és a fennmaradásukat biztosító könyv- és levéltártudomány tartalmasabbá tenné-e a vitát, vagy csak ösztönösen felzárkózna a többiekhez.) Magától értetődik, hogy az örökség diskurzusa az identitás és a tradíció forrásaiból merít, de ha ezeknek a medrében folyik, könnyen elveszítheti önállóságát. Az identitás keresésének, a hagyományok újjáélesztésének és használatának külföldi példái azzal a gyakorlati haszonnal járnak, hogy összevethetők a hazai tapasztalatokkal, de ennél fontosabb az az elméleti tanulság, hogy az „other”, a „más” kultúrantropológiai fogalmának központi szerep jut ebben a beszédmódban (Yi Zheng, Humphreys, Raychaudhuri, Maffi, Katriel és mások). Ez arra készítheti a résztvevőit, hogy tudatosítsák filozófiai, antropológiai pozíciójukat, alapállásukat. A CEU kevésbé szerteágazó előadásai, az aránylag kevés alapté-

mára írt esettanulmányok változatossága arról győzött meg, hogy mindig egy adott szakma, mesterség rutinjával, tudásával érdemes a diskurzus újszerű kérdéseit mérlegelni. Egyik konferencia sem tartotta kimondottan céljának, hogy az örökség és a politika viszonyát elemezze, de ahhoz is hozzájárultak, hogy újabb dimenzióban gondoljuk át az értelmiség a kultúrpolitika problematikus kapcsolatát.

Erdősi Péter

KÖNYVISMERTETÉSEK

Mit jelent a földrajzi honismeret?

Bulla Béla - Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza című művének újabb kiadásáról. Az Országos Köznevelési Tanács 1947-es kiadása alapján kiadja a Lucidus Kiadó, Budapest, 1999.

Ötven éve megjelent könyvekről ritkán írunk recenziót, most mégis erre vállalkozom. Az említett kötet természetesen újra megjelent, s ez adja az alkalmat az ismertetésre. A szerzők már előszavukban leszögezik: „tudományunk szempontjaiban is, módszereiben is, tárgyi ismereteiben is igen gyakran megújul: néhány éves kikapcsolódás már avult szemléletet jelent”. Mi indokolja akkor ezen - a könyv szerzői által is elvetett - ötven évvel ezelőtti szemlélet újbóli közreadását? Nyilvánvalóan politikai, pontosabban ez esetben tudománypolitikai okok játszottak közre. A kiadó célja az, hogy propagálja és ezzel a magyar közoktatásba újra bevezesse a Kárpát-medence egészének földrajzi tárgyalását. Voltaképpen ez szakmailag megállja helyét, és inkább csak azon csodálkozhatunk, hogy erre a rendszer-váltás óta eltelt tíz év alatt még nem került sor. A kommunista diktatúrában ilyen jellegű földrajztanításról szó sem lehetett, mert ez a Horthy-rendszerben volt általános jelenség, amitől a kommunista rezsim igyekezett elhatárolódní. Könyve előszavában a két szerző is érzi, hogy a politikai vonatkozásoktól el kell zárkózni, és téma-, illetve területválasztásukat kizárólag szakmai érvekkel igyekeznek alátámasztani: „világos, indokolt képet csak akkor rajzolhatunk, ha minden tájdarabot a politikai határokon túlnyúló részeivel kiegészítve mutatunk be”. Ezzel a véleménnyel maradéktalanul egyetértek, s itt arra gondolok, szerencse az, hogy ehhez hasonló „államterület-történet” Magyarországon nem alakult ki. (Kialakult viszont egyes környező államokban, anakronisztikusan visszavetítve pl. (Cseh-)Szlovákia történetét olyan korokra, amikor ez az állam még nem is létezett.)

Más kérdés, indokolható-e az, hogy a Kárpát-medence az a legkisebb egység, amelynek területét vizsgálva értelmes egészét tanulmányozhat a földrajztudós és a diák. Szintén töprengésre késztet, hogy vajon alkalmazhatóak-e ezek az érvek az emberföldrajzra, azon belül pedig elsősorban a gazdaságföldrajzra is? Úgy vélem, kétségbevonhatatlan, hogy a Kárpát-medence valóban földrajzi egységet alkot.

Ennek egészét hazánkban akkor is indokolt tanítani, ha a mai magyar államterület nem részesedik a medence valamennyi tájegységéből (pl. Erdély). Ami a másik kérdést illeti, kételyeim már alaposabbak: a hosszú, több évtizedes elkülönülés, sőt (a KGST formális gazdasági kapcsolatai ellenére) Magyarország és szomszédai közti szinte teljes szeparálódás után az emberformálta táj egyik alapvető alakítója az állami hovatarozás lett. A határokon átívelő gazdasági, közlekedési és egyéb szálak, kapcsolatok éppen 1947 után lazultak meg olyannyira, hogy ma a Kárpát-medencéről mint egységes gazdasági térről lehetetlen beszélni. A természeti tájak átnyúlása az államhatárokon tehát kétségtelen tény, de ez ma már nem jelenti azt, hogy gazdasági egységek, illetve 'műtájak' is a határokon átnyúlóak lennének.

A kötet újbóli megjelenését ennek ellenére fontosnak tartom. Remélem, hogy sem belföldön, sem a szomszéd országokban nem érik majd olyan támadások, miszerint a kötet a magyar revíziós törekvések újabb ideológiái előkészítője kívánna lenni. Fontosságát abban látom, hogy a szintén politikai okokból megcsonkított földrajzoktatás és -kutatás egyoldalú államközpontú szemléletét remélhetőleg oldani fogja, és egy új látásmódot alapoz majd meg. Hogy ez az új látásmód az egész medence egységének tárgyalását és a természetföldrajz mellett az emberföldrajz ilyen értelmű elemzését is jelenti-e majd, annak eldöntése a földrajztudósok és tanárok feladata lesz. Ennek nyilvánvaló előnye lehet az, hogy megalapozhatja a szomszédos államok és népek jobb megismerését, ezáltal a köztük lévő ellentétek csökkenését is. Lehetővé válhat, hogy a Kárpát-medence államhatárokkal szabdalt, de korábban gazdasági egységet is képviselő nagytáján belül ismét gazdaságilag is élénkebb kapcsolat alakuljon ki az egyes határ menti tájak közt. Mindez életképe-sebb gazdaságokat eredményezhet a határ mindkét oldalán, s ezzel az érintett államok uniós csatlakozását is elősegítheti.

Hiba lenne azonban e kötetet felhasználni az oktatásban, mivel adatai, sőt helyenként szemlélete is a legtöbb kérdésben elavult. Mivel a szerzők több helyen 1910-es évekből származó statisztikákra alapozták művüket, így az sok területen már első kiadásakor elavult volt. Ezt azonban a beszerezhető újabb adatok hiánya okozta. Az 1999-es kiadás függeléke, amelyet Kocsis Károly írt, röviden utal a mai társadalmi és gazdasági jellemzőkre. Nagy szükség lenne azonban egy korszerű monografikus összefoglalásra is, mert a Kocsis Károly által rendkívül színvonalasan megírt utószó terjedelmi okokból éppen csak utalhatott a legfontosabb tényekre. Még égetőbbnek érzem azonban a természeti-földrajzi elemzés aktualizálását, hiszen az eltelt öt évtized folyamán nemcsak a társadalmi és gazdasági tér alakult át teljesen, hanem a földtudományok is hatalmas fejlődésen mentek keresztül. Az újabb elméletek (különösen a lemeztektonika) természetesen nem szerepelhetnek Bulla és Mendöl könyvében, s ezekre az utószó sem utal, még oly röviden sem,

mint az emberföldrajzi változásokra. Természetesen egy új, a Kárpát-medence földrajzával foglalkozó modern szemléletű kötet kiadása óriási nehézségekbe is ütközne. A természetföldrajzi jellemzők megírására ez talán kevésbé vonatkozik, de a társadalom- és gazdaságföldrajzra annál inkább. Itt csak úgy látok lehetőséget egy színvonalas és korszerű monográfia elkészítésére, ha a Kárpát-medencében érdekelt nyolc állam statisztikai rendelkezésre állnak és összevethetők; de még ez esetben is az egyes államok szakembereinek együttműködése alapozhatná meg a mai kor szintjén álló összefoglalást.

A kötet legfőbb erénye az volt, hogy a természet- és társadalomrajzot egyaránt az akkori világszínvonalon foglalta össze, élvezetes, közérthető nyelven. A fentebb említett politikai okokból a kötet mégis a süllyesztőbe került. Szerzői szerencsére elkerülték a politikai meghurcoltatást, és a későbbiekben is elismert földrajztudósok voltak. Az elsősorban természetföldrajzos Bulla Béla írta a kötet első részét, a magyar emberföldrajz megalapítójának is számító Mendöl Tibor pedig a másodikat. Az emberföldrajzról szóló második fejezet legérdekesebb egységének *Az emberforma-táj története a Kárpát-medencében* című részt tekintem, amely a természeti táj műtájjá változásának krónikáját írja meg. Ez a fajta elemzés általában hiányzik a mai földrajzból. A kötet harmadik része a Kárpát-medence tájainak részletesebb elemzését tartalmazza a két szerző közös munkája révén. Ez a fejezet teszi ki a kötet több mint felét, tehát jóval hangsúlyosabb, mint a Kárpát-medence egészét együtt tárgyaló fejezetek. A tájbeosztás a földrajzban mindig sok vitát váltott ki; véleményem szerint ezen a kötetben közöltekhez képest is módosítani kell. Először is, a Kárpát-medence lehatárolásában is más vonal tűnik indokoltnak: a szerzők azonosítják a történelmi Magyarország (Horvátországgal együttes) területét a Kárpát-medencével, ami nemcsak valamiféle földrajzi determinizmust mutat, hanem politikai értelemben is támadható, miközben földrajzilag sem indokolható. A Kárpát-medence déli határa sokkal bizonytalanabb, mint a nyugati, északi vagy a keleti határ; ennek lehatárolása nem az én feladatom, különösen nem e recenzió keretein belül. Annyi azonban bizonyos, hogy a tengerpart és a szűkebb értelmű Horvátország nem tartozik ide, Szlavónia viszont minden bizonnyal igen, és megfontolandó az is, hogy Bosznia és az 1914 előtti Szerbia északi peremvidéke idesorolható-e. Egy ilyen, földrajzilag megalapozottabb Kárpát-medence-elemzés még kevésbé adhatna alapot arra, hogy célja a történelmi Magyarország visszaállításának propagálása lenne. Mindezek ellenére szerzőink nem illethetők azzal a váddal, hogy politikai okok vezették őket; a kötet hangneme élesen elkülöníthető az 1944 előtti íródott, a revíziót támogató földrajzi tankönyvektől.

A tájbeosztás másik feltűnő eleme Budapest önálló nagytájként való bemutatása. Első pillantásra, bevallom, idegenkedtem ettől a felfogástól, ami azóta egyetlen

magyar tájbeosztásban sem jelent meg. A fejezet végigolvasása ugyanakkor meggyőzőtt a szerzők igazáról, s éppen ezt a részt tartom a kötet legjobban sikerült részének. Bár a magyar főváros három természeti táj találkozásánál terül el, Budapest mégis olyanjellegzetes és önálló műtájjá változott, amelynek sajátosságai már kevésbé tükrözik azokat a természeti tájakat, amelyekre a város ráépült. Mindez elmondható lenne más városokról is, látják be a szerzők, de a méretbeli különbségek és az ország egészére való kisugárzás révén Budapest igazi 'nagytájt', valamennyi más város viszont csak kistájt alkothat. Elképzelhető, hogy mára ez is megváltozott, és azóta a térség más városai is Budapesthez hasonló nagytájjá formálódtak.

Összességében úgy érzem, a kötet figyelemfelhívásnak tekinthető, s a benne foglaltak alapos újragondolására késztetnek, továbbá az éledező magyar politikai földrajznak is újabb lendületet adhat. Az pedig, hogy a Kisebbségkutatás Könyvek sorozatában jelent meg, arra is felhívja a figyelmet, hogy ezen a téren is van lehetőség új kutatási irányok kijelölésére. E kötet tehát csak az első lépést jelentheti, míg a továbbiakat már a mai kor követelményeinek szintjén kell megtenni. Szerencsére úgy tűnik, hogy a kötet újbóli kiadása másutt is érdeklődést keltett; hosszabb cikkben ismerteti pl. a *Magyar Nemzet* 1999. november 1-jei száma is. Tulajdonképpen a kötetről írt recenzióknak tekinthető a könyv előszava is, amelyet szintén Kocsis Károly fogalmazott meg. Remélhető tehát, hogy a kiadvány eléri célját, és a Kárpát-medence földrajzának tanulmányozása végre felválthatja az eddig szinte egyeduralgató államföldrajzi megközelítéseket. A címben feltett kérdésre válaszolva: a földrajzi honismeret magyar szempontból csakis a Kárpát-medence egészére vonatkozhat, ezt kell megvalósítani a tudomány és az oktatás területén is.

Bencsik Péter

Két évszázad nemzeti mitológiája

Lucian Boia, Două Secole de Mitologie Națională, Bukarest: Humanitas, 1999.

Lucian Boia román történész 1944-ben született Bukarestben. Akadémiai pályafutását a Bukaresti Tudományegyetemen kezdi, ahol 1990-ben professzorrá nevezik ki. Főbb kutatási területei az erdélyi románok nemzeti mozgalma és a Habsburg-monarchia népei közötti kapcsolatok; román és egyetemes historiográ-

fia; a történelem elméleti és módszertani problémái; a történelem, a politika és a tudomány mitológiái.

Az utolsó témakörben, 1999-ben megjelent könyvében, a *Két évszázad nemzeti mitológiájában* már túlmegy a román nemzeti mítoszok elemzésén, és egy átfogó képet kíván nyújtani a nemzeti történelem köré szőtt mitológia rendszerről és ennek működési mechanizmusairól. A könyv a nemzet fejlődésének általános modelljét kívánja nyújtani, sajátos szintézist alkotva Ernest Gellner funkcionalizmusa, Anthony Smith etnikai eredetelmélete és Benedict Anderson a nemzetről mint elképzelt kategóriáról szóló elmélete között.

Boia szerint a 18. századtól kezdve az emberiség történelme nagyvonalakban a nemzetek történelmét jelenti. Kialakulása pillanatától kezdve a nemzet meghatározó keretté válik, minden a nemzet keretein belül zajlik, minden embernek tartoznia kell valamely nemzethez. Két évszázados jelenléte ellenére a nemzettel foglalkozó szakirodalomban a mai napig nem találhatjuk meg egy egységesen elfogadott meghatározást a fogalomnak. Számos irányzat, megközelítés, értelmezés létezik, de egyöntetű álláspontra a nemzet mibenlétéről nincs. A célkitűzések szintjén számos hasonlóság van, de a kialakulás menete minden nép esetében sajátos utat követ. A kategóriarendszer, amelyet a nemzetek kialakulásának és fejlődésének tanulmányozására használnak, magában foglal olyan elemeket, mint nyelv, terület, összetartozás tudata, közös történelmi múlt. Viszont ezek az elemek esetről esetre annyira változóak, hogy lehetetlenné teszik egy egységes definíció megfogalmazását.

Lucian Boia sem definíciókkal próbálkozik. E könyve, rövid összefoglalása a nemzeti eszme kialakulásának és történelemformáló befolyásának, kezdve a modernitás megkívánta szükségszerűségétől egy mindent átfogó modern vallás kialakulásáig, egészen napjainkig, amikor úgy tűnik, a nemzet kezd teret veszíteni a szupranacionális struktúrákjavára. A szerző e kétszáz éves folyamatot igyekszik modellbe foglalni, körülírni egy általános működési mechanizmust - nem az egyes nemzetekét, hanem a *nemzetét*. Ez a mechanizmus pedig nem más, mint a nemzeti mitológiák kialakulásának a mechanizmusa. Boianak nem ez az első ilyen témájú könyve. Magyar fordításban is napvilágot látott a román nemzeti mitológiákkal foglalkozó műve, a *Történelem és mítosz a román közjudatban*. Az említett könyvben és a nemrég megjelent *Két évszázad nemzeti mitológiájában* a szerző dekonstruálni szeretné a különböző nemzeti mitológiákat, célja ezeknek a mitológiák létezésére való rávilágítás és működésük elemzése.

Nemzeti történelem nélkül nincs nemzet, mutat rá Boia. A történelem az értelmezések és kombinálások végtelen lehetőségét rejtje magában, és ezt a nemzeti ideológia, pontosabban ennek szóvivői kitűnően használták fel a nemzeti eszme megszilárdítása érdekében. A nemzet a modernitás által létrejött új körülményekre

adott válasz, megmaradása azonban nem volt feltétlenül szükségszerű, hanem hinni és akarni kellett a nemzet létét. A nemzeti történelmek azt sugallják, hogy egy adott nemzet minden fontosabb történelmi eseménye a mai formában ismert nemzeti egységek kialakulásának érdekében történt. Mint ahogyan Boia is rámutat, ez némi szkepticizmusra ad okot az egységes Európát illetően. Európának nincs egységes történelme (a nemzeti történelmekhez hasonlóan), nincsenek hősei, mitológiája is csak épp kialakulóban van. Annyi Európa van, mondja a szerző, ahány nemzeti entitás a kontinensen (56. o.). A történelem ilyen formában való értelmezése azonban csak egy a lehetséges értelmezések közül, bár nyilván a legkézenfekvőbb a nemzeti eszme szempontjából. A közös történelmi tudat ugyanolyan mesterséges képződmény, mint a fentebbi értelmezés. A nemzet léte megkívánta az összetartozástudatnak ezt az elemét, tehát kialakították egy egységesített iskolarendszerrel, egységesített és uniformizált történelemoktatással. Minden nemzeti historiográfia úgy értelmezi történelmét, hogy az a legmegfelelőbb és a leghatékonyabb módon szolgálja az egység eszméjét. Ezen nemzeti történelmek szempontjából alapvető fontossággal bír a nemzet kontinuitásának megteremtése. Annak ellenére, hogy modern nemzetekről csak a 18. századtól kezdve beszélhetünk, a legtöbb nemzeti történelem a nemzet eredetét jóval távolabbi időkre vezeti vissza. Teljesen mindegy, hogy a gallok még nem sejtették, hogy ők a francia nemzet vagy a dákok, hogy ők a román nemzet, vagy a normann varégek, hogy ők az orosz (esetleg ukrán és belorusz is) nemzet; visszafele a dolog működik, értelmezés kérdése és a történelem lehetőséget ad ezekre az értelmezésekre.

Boia nem osztja egyik álláspontot sem a nemzet kialakulását tekintve: a modernisták és perennialisták³ között, szerinte akkor van ellentét, ha azt akarjuk. A nemzet megjelenését a modernitás követelményeivel és következményeivel magyarázza, de ez nem zárja ki, hogy magukba foglaljanak már létező elemeket. Ezen a ponton a szerző Anthony Smith-re hivatkozik, aki szerint minden nemzetnek sajátos etnikai eredete van, mely köré később a nemzet szerveződik. Boia éppen abban látja a nemzet fontosságát, hogy egyfajta, összetartó erőként nyilvánul meg akkor, amikor a tradicionális életformák fellazultak, továbbá képes volt vallások jellegűvé alakulni, amikor a történelmi vallások befolyása csökkent. Az állam intézményrendszere erre egymagában képtelen lett volna. Az emberek szabadabbá váltak, de ugyanakkor bizonytalanabbá is, s „mindenekfelett szükségük volt egy érzelemre, egy hitre” (11. o.). A nemzet a szolidaritás és az identitás új formáját nyújtja. A nemzeti ideológia vallásként való felfogása a nemzeti konfliktusokra is magyarázatul szolgál. Vannak hívők és hitetlenek, a keresztes háborúk helyét a nemzeti konfliktusok veszik át. Azonban az új kor keresztes háborúi már nem az emberek megtérítését célozzák, hiszen a szembenálló felek ugyanabban hisznek: a saját nemzetük létében. És ez a lenni

akarás minden eddigi hitnél erősebb. Boia szerint a „lenni akarás” (voința de a fi) tulajdonképpen az egyetlen elengedhetetlen feltétele a nemzet létének.

A nemzet egységét szolgáló elemek közül a szerző csak a nyelvel foglalkozik részletesebben. Boia szerint ez az egyedüli kritérium a nemzetek megkülönböztetésére. Működési mechanizmusa azonban változó. Az, amit ma nemzetnek nevezünk és nemzetnek látunk, két évszázad fejlődési folyamatának eredménye, hiba lenne tehát a nemzetek jelenlegi állapota alapján következtetéseket levonni. A francia forradalom idején nem minden francia beszélt franciául, a francia nyelv elterjedését többek között egy Párizs-központú, centralizált oktatási rendszernek köszönheti, mint ezt Eugen Weber is tárgyalja Franciaország nemzetállammá való átalakulásáról szóló könyvében. Tehát ebben az esetben a nyelv nem alapfeltétele a nemzet kifermálódásának. Nagy-Britanniában, az angol nyelv térhódítása tagadhatatlan, a regionális identitástudatok azonban túléltek az eredeti nyelv eltűnését a közhasználatból. Ezen identitástudatok megmaradásában - a szerző szerint - nagymértékben közrejátszik a vallás. Ugyanakkor viszont Németország esetében a német nyelv a protestáns és katolikus németeket összekötő elem.

A közös terület elvét a szerző nem tartja magától értetődő feltételnek a nemzet létrejötte szempontjából. A példa, amelyet a szerző említ: a Kelet-Európában kialakuló nemzetek nem rendelkeztek kizárólagosan birtokolt területekkel. A hosszú - többé vagy kevésbé erőszakos - homogenizációs tendenciák ellenére sem alakultak ki ilyen területek. Majd minden kelet-európai nemzet területén élnek más nemzetekhez tartozó kisebbségek. De meg kell jegyezni, hogy a nemzetépítés szempontjából a terület alapvető fontosságú volt. A nemzet tagjainak területi elhelyezkedése és ezen területek egysítése jelentős összetevője a nemzeti mitológiának és a nemzetállami politikának is.

Boia értékítéletektől mentesen kezeli a nemzet és a nacionalizmus fogalmát. Azonban számos történelmi esemény, amit két évszázad „nemzeti történelme” során a nemzeti eszme rovására írtak, ezt eléggé megnehezíti. A nemzeti konfliktusok, az erőszakos homogenizációs folyamatok, a tömegmészárlások, a lakosságáttelepítések mind egy negatív megítélés mellett szólnak. Ezek azonban következmények, melyeket a nemzetek megalakulásánál nem lehetett előre látni. Az eszmék soha nem követik azt az utat, melyet születésükkor szántak nekik. Továbbá nincs rá semmilyen bizonyíték, hogy a nemzeti kereteken kívül a fent említett események nem következtek volna be. Nincs jó és rossz nacionalizmus - mondja a szerző - csak különböző fokozatok, a nemzet nem válhatott jobbá vagy rosszabbá mint az emberek, akik kitalálták. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról - figyelmeztet Boia -, hogy a modernitás megkövetelte valamilyen egység létrehozását, és az új egység, ami létrejött, a nemzet, az emberek közötti egyenlőség elvére épült,

viszont egyformán magában hordozza a tekintélyelvűség és a szabadság gondolatát is. Az állam és a nemzet összeolvadása a tekintélyelvűséget helyezte előtérbe. Az egyén érdeke - mutat rá a szerző - ott ér véget, ahol a nemzet érdeke kezdődik. Az egyén nem önálló entitás többé, hanem a közösségi sors részese. Boia a hadsereg példáját hozza fel. A háborúkat többé nem zsoldosok vívják, a haza mindenkit hadba hív. Az új vallás oltárán is áldozatokat kell bemutatni.

A könyv utolsó fejezetei a merre tovább kérdésre keresik a választ. A 20. század vége egyidejűleg a nemzeti mitológiák elavulásának és újraéledésének lehetett a szemtanúja. Míg Nyugat-Európa egy nemzetek feletti egység létrehozásán fáradozik, addig Kelet-Európában - bár számos állam szeretne a nyugati egységhez csatlakozni - a nemzeti mitológiák népszerűségének és népszerűsítésének vagyunk tanúi. Ezen országokban a nemzeti eszme még mindig a legerősebb mobilizációs tényező.

Tagadhatatlan azonban, hogy számos jel mutat arra, hogy a nemzet fontossága veszt a népszerűségéből. Nő az egyén fontossága és a helyi közösségek szerepe. A két nagy állammodell közül a centralizációs modell nyilvánvalóan teret veszít a federációs modell javára, nem világos azonban, hogy a két modell milyen kihatásokkal lesz a nemzet jövőjére, hiszen jelen pillanatban mind a központosított, mind pedig a federációs modell nemzeti kereteken belül működik.

Boia nem bocsátokijóslatokba a jövőt illetően. A „mi lesz ezután”? kérdésre a szerző a „nem tudom” választ adja. Az emberiség jövőjének előrejelzésére számos kísérlet történt, ugyanakkor viszont a történelem meglepetéseinek száma is végtelen. Nem lehet előre megmondani, hogy megmaradnak-e a nemzeti entitások, és ha igen, meddig, s hogy Európa egységes lesz-e vagy sem, arra csak a jövő tud majd választ adni. Az ajövő, amely talán majd kiegyensúlyozottabban képes megítélni a két utolsó évszázad nemzeti történelmét.

Novák Andrea

JEGYZETEK

¹Boia, Lucian, *Istorie și mit în conștiința românească*, Bukarest: Humanitas, 1997.

²„... a perennialisták a nemzeteket 'állandó létezőknek', a történelem alaptényezőinek tekintik annak első nyomaitól kezdve.”; „(A modernisták) szerint a nemzet szilárdan a modern világban gyökerezik, és megjelenése a 'modernizációval' magyarázható.” - lásd Smith, Anthony, *A nacionalizmusról alkotott elméletek*, Eszmék a politikában, A nacionalizmusról, Tanulmány Kiadó: Pécs, 1995, 12-13.

³Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986.

⁴Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914*, London: Chatto and Windus, 1979.

Kárpátalja-történet: látószögek egymás mellett

Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében 1920-1945. Politika-történeti füzetek X. -Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 160. o.

A Kárpátalja (ma Ukrajna Kárpáton túli területe) történetével foglalkozó tanulmányok száma az utóbbi években öröndetesen megszorodott. Ezek egyike Zseliczky Bélának a terület legbonyolultabb korszakával, a századi eseményekkel foglalkozó kötete. A mű szerzője kárpátaljai születésű, ám évtizedek óta Moszkvában dolgozó történész, aki Magyarország legújabbkori történetének ismert kutatója.

Rövid bevezetőjében a szerző felvázolja munkájának főbb irányvonalait, különös hangsúlyt fektetve az ún. *újraegyesítésre*, azaz Kárpátalja Ukrajnához csatolására. Zseliczky megjegyzi, hogy a témáról nagyon sokat írtak eddig, ám ennek a kérdésnek az elemzése külön tanulmányt igényelne. A kutató eme megállapításával akár egyet is érthetnénk, ha könyvével nem elsősorban a magyarországi olvasót célozná meg. Így azonban kívánatos lett volna legalább vázlatosan megismertetni az olvasót mások kutatási eredményeivel és véleményével. Az; pedig már egyenesen megmagyarázhatatlan, hogy kötete megírásához Zseliczky Béla nem használt fel az utóbbi évek ukrán történelmi munkáiból egyetlenegy sem. A könyvek beszerzésének nehézségére való hivatkozás az ő esetében teljesen komolytalan.

A kötet hat fejezetből áll. Az elsöben a szerző a mai Kárpátalja területével etnikai viszonyaival, történelmével foglalkozik az első világháború végéig. A kutató helyesen látja, hogy az említett régió 20. századi történetének formálásában a döntő szerepet a térség számbelileg domináns népessége, az ukránok (ruszinok) játszották. A 18-19. században a ruszinok történetéről kialakult mítoszokat végigkövetve (pl. a Korjatovics Tódor herceg 40 ezer fős bevándorlóiról szólót), és teljesen figyelmen kívül hagyva a kérdésre vonatkozó tudományos szakirodalmat (lásd Hodinka Antal, Lehoczky Tivadar, Szabó István, Bonkáló Sándor és mások munkáit), továbbá a kárpátaljai ruszinok úgymond csaknem teljes izoláltságára hivatkozva, ami különböző akkulturációs hatásokkal járt együtt, a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a ruszinok egy önálló szláv nép, amelyekre az ukrán etnonimát mesterségesen, politikai okokból erőszakolták rá a 20. század folyamán.

Kétségtelen tény, hogy az ún. *ruszinkérdés* kulcsfontosságú Kárpátalja legújabbkori történetének megítélésében és megértésében. Sajnos azonban a probléma

megoldását gyakran az éppen aktuális politikai megfontolásoktól és aktualitásoktól teszik függővé, ami jelentősen deformálja a hiteles képet. A szakirodalmat megvizsgálva kiderül, hogy a történelmi, néprajzi, nyelvészeti és más adatok egyöntetűen bizonyítják, hogy a kárpátaljai ukránok (ruszinok) különböző időben (a 13–18. század folyamán), más-más néprajzi csoportokból (bojokók, lemők, huculok stb.), a Kárpátoktól északra fekvő szintén ruszin etnikai területtől (Galícia, Bukovina, Podólia) elszakítva telepítették be a mai Kárpátalja hegyvidéki részét. (A huculoknak például csak körülbelül 10 százaléka él Kárpátalján, 90 százalékuk viszont a Kárpátoktól északra.) Azt, hogy a Kárpátok mindkét oldalán egy és ugyanaz a nép élt, a múltban mindenki tudta. „A magyarországi ruthenek nyelvét, szokásait, s vallását tekintve lehetetlen észre nem venni, hogy a gallicziai, s kisoroszlági (értsd ukrainai - K. J.) népek nyelvétől, szokásaitól, vallásától lényegileg mibensem különbözik” - írta Mészáros Károly, a ruszinkérdés egyik nagy ismerője. „Félreértések kikerülése végett hangsúlyozzuk, hogy rutén, kisorosz, rusznák és ukrainai egy és ugyanazon népnek négyféle neve...” - fogalmazott már a 20. század elején egy másik ruszinszakértő, Sztripszky Hiador, majd így folytatta: „Magának (...) a népnek saját nemzeti neve csak egy van: a ruszin s ennek egy változata a rusznák. Így hívja magát ez a nép mind Déloroszországban (azaz Ukrajnában - K. J.), mind Bukovinában, Galicziában és nálunk.” Vagyis a ruszin név alatt az összes mai ukránt értették, és ők maguk is évszázadokon keresztül így nevezték magukat. Akkor hát hol kell keresnünk a külön ruszin nép koncepciójának gyökereit? Nos, nem is olyan mélyen, mint azt az ismertett mű szerzője gondolja.

A 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben a magyarországi ruszinok kérdése egyre élesebben vetődik fel (lásd a hegyvidéki vagy rutén akciót). Az első világháború közeledtével az orosz és a párhuzamosan erősödő ukrán befolyással szemben Magyarország megpróbálja megóvni a helyi ruszin (ukrán) lakosságot a veszélyes külhoni politikai befolyástól, aspirációktól, hogy továbbra is hű maradjon a szentistváni eszmékhez (lásd a gregoriánus naptár és a latin betűs ábécé bevezetését a munkácsi görögkatolikus egyházmegyében). Ennek az eseménysorozatnak a szerves részét képezte a külön ruszin nyelv, majd nép létrehozása. „A rusznákok intelligenciáját nem kell félteni (az ukrán és orosz befolyástól - K. J.). Az ma annyira magyar, hogy nem lehet belőle többet - még ha akarna is - se rusznák, se muszka. Tehát csakis a köznépről van szó... Ámde az ő szívéhez csakis az ő paraszt nyelvéen lehet szólani. Minthogy pedig ez a parasztnyelv sajátosságosan önálló, hungáro-ruthén alakká fejlődött ki (...) semmi egyebet nem kell tenni, mint e népnelvből (...) egy különleges magyarországi rusznák paraszti nyelvet megállapítani” - írta Sztripszky Hiador idézett cikkében. Ettől kezdve pedig az események már ismertek.

Tehát leszögezhetjük, hogy a Zseliczky Béla által alapul vett tétel a külön ruszin nép létezéséről alapvetően hibás. Ez pedig azt jelenti, hogy Kárpátalja 20. századi történetének főbb mozzanatai egészen más megközelítést igényelnek, mint ahogyan az a moszkvai történész munkájában megfigyelhetők.

A könyv második fejezete Kárpátalja két világháború közötti történetével foglalkozik, kiemelt hangsúlyt fektetve a terület autonóm státusa körül kialakult politikai harcokra. A szerző rávilágít azokra a neat ív tendenciákra, amelyek Csehszlovákia kárpátaljai politikáját jellemezték a 20-as, 30-as években. Leszögezi, hogy a nemzetközi szerződések kötelezettségei alól kibújva Csehszlovákia hosszú éveken át halogatta Kárpátalja (hivatalosan Podkarpatszka Rusz) autonómiájának megadását, és csak kényszerkörülmények hatására (1938) oldotta meg ezt a kérdést. Érdekes, hogy Zseliczky következtetései teljesen megegyeznek a kárpátaljai szovjet történetírás hasonló passzusaival. Néha még a terminológia is azonos (pl. *kolonizációs politika*). A mai ukrán történetírás ennél árnyaltabban ítéli meg a csehszlovák korszakot. Elismerve a negatív tendenciák létét (az autonómia kérdése, nyelvhasználati viták, egyházi problémák, pl. a pravoszláv egyház támogatása stb.) az ukrán történészek túlnyomó része összességében pozitívan ítéli meg az ún. cseh érárt Kárpátalja, és ezen belül az itt élő ukránok (ruszinok) történetét. Kétségtelen tény, hogy a húszas és harmincas évek folyamán a kárpátaljai ukránok (ruszinok) helyzete ahhoz képest, ami az Osztrák-Magyar Monarchiában volt tapasztalható, gyökeresen megváltozott. Ez megmutatkozott az oktatás, a közművelődés, a politikai élet, a társadalmi struktúra és nem utolsósorban a gazdaság terén. Viszont az is igaz, hogy a kisebbségi helyzetbe került kárpátaljai magyarság számos esetben hátrányos megkülönböztetésben részesült, s így számukra ez a korszak egészen mást jelent, mint a többséget alkotó ukránok (ruszinok) számára.

A fentiekhez hasonlóan közelíti meg a szerző az 1938. október végétől 1939. március közepéig létező, a Volosin Ágoston görögkatolikus kanonok nevével fémjelzett államalakulat, Kárpátukrajna problémáját. Zseliczky alapján véve ebben a kérdésben is követi a szovjet történetírás megállapításait, amelyek annak idején Volosint fasiszta, burzsoá nacionalista, klerikális bérencnek titulálták, aki végül is elnyerte méltó büntetését (Volosint a szovjet belügyi szervek 1945-ben Prágában letartóztatták és Moszkvába vitették, ahol még az év július 11-én meghalt az egyik börtön kórházában). A moszkvai kutató helyesen világít rá azokra az antidemokratikus jelenségekre, amelyek a Volosin-kormány egyes intézkedéseit kísérték (az 1939-es februári választások lebonyolítása, az ellenzéki sajtó elhallgatása, az ún. Szics-gárda túlkapásai, a német befolyás erősödése stb.), ám eközben teljesen elhallgatja, hogy milyen bel- és külpolitikai helyzetben került erre sor. Erdemes lett volna megemlíteni az összehangolt magyar-lengyel szabotázs- és

terrortámadásokat, a Kozma Miklós volt belügyminiszter által irányított akciókat, Stefán Fencsik ún. feketeingeseinek tevékenységét, a hatalmas lélektani nyomást, és nem utolsósorban a folyamatosan éleződő nemzetközi helyzetet, ami nemhogy a Volosin-kormány mozgási lehetőségeit, hanem pl. Magyarországot és más államokat is kényszerpályára állított. Másként közelítik meg az ukrán történészek a nagyon rövid időt megélt kárpátukrán államot. Bár ők is elfogadják, hogy a Volosin-kormány nem mindig demokratikus úton oldotta meg a problémákat, a független kárpátukrán állam kikiáltását jelentős történelmi eseményként könyvelik el.

Az ismertetett mű legnagyobb része a szovjet-csehszlovák diplomáciai kapcsolatok tükrében vizsgálja Kárpátalja történetét. A szerző aprólékosan végigkíséri a kapcsolatok alakulását 1939-től 1945-ig, amikor aláírták a szovjet-csehszlovák szerződést, melyben Kárpátalja sorsáról, hovatartozásáról is döntöttek. Bár Zseliczky Béla gyakran hivatkozik a moszkvai levéltárak anyagaira, sok újdonsággal ebben a témakörben mégsem szolgál, ugyanis az idézett dokumentumok egy része már Magyarországon is megjelent, másik részük pedig csekély forrásértékkel bír (pl. a kárpátaljai kommunista vezetők életrajzi adatai vagy az újságcikk-kivágások stb.). Lényegében ezek a fejezetek néhány könyv anyagain alapulnak, ami távolról sem elég ahhoz, hogy elfogulatlan, objektív képet nyerjünk az egész kérdéskörről. Az pedig, hogy a kutató nem használt fel egyetlenegy ukrán munkát sem, ahhoz vezet, hogy több kérdésben is nyitott kapukat döngtet. Ma már ugyanis gyakorlatilag minden történész elismeri, hogy a szovjet-csehszlovák kapcsolatok nem éppen voltak partneri jellegűek, és hogy a szovjet vezetés diktatórikus módszereket használt céljai elérése érdekében, valamint hogy az 1944–45-ben Kárpátalján végbement események távol álltak a demokráciától. (Például mindenki elítéli a magyar férfifilakosság 1944. novemberi deportálását.) Sőt, vannak olyan kérdések, amelyekben az ukrán történészek továbbmennek, mint Zseliczky Béla. Szerintük a szovjet fél sohasem kapott a csehszlovák vezetőktől Kárpátalja átadásáról szóló felajánlást, holott a kötetből kiderül ennek az ellenkezője. 1939-től kezdve a csehszlovák vezetők (Benes) többször felajánlották Kárpátalja területét a szovjeteknek. Az már egy másik kérdés, hogy a Szovjetunió akkor fogadta el Kárpátalját, amikor erre szüksége volt.

Különösen nagy figyelmet szentel a szerző az ún. újraegyesítésnek, vagyis Kárpátalja Ukrajnához csatolásának és az ezzel kapcsolatos eseményeknek. Végkövetkeztetése: az 1944. november 26-án Munkácson megtartott kongresszus a Moszkva által kidolgozott és a helyi kommunisták révén véghezvitt terv alapján a nép akarata ellenére döntött Kárpátalja Ukrajnához, a Szovjetunióhoz való csatolásáról. Bár abban alig lehet kételkedni, hogy a szovjet politikai vezetés valamilyen formában ne befolyásolta volna a Kárpátalján zajló eseményeket, a szerző mégsem

Moszkvában kutat az erre vonatkozó konkrét bizonyítékok után. Ezzel szemben Zseliczky megmosolyogtató módon egy 1997-ben megjelent magyar nyelvű cikkre és egy volt NKVD-s tiszt vallomására támaszkodik. Nos, ma is él még a kongresszus néhány résztvevője, s néhányan többször írásban is kifejtették, hogy többségük őszintén szavazott az Ukrajnához való csatlakozásról. A történelmi események úgy hozták, hogy a kárpátaljaiak nagy részének (a magyarokat, németeket leszámítva és természetesen az ukránok/ruszinok egy részének kivételével) akarata egybeesett a szovjet politika stratégiai célkitűzéseivel. Persze fel lehetne tenni azt a kérdést is, hogy Munkácson hányan szavaztak volna a Szovjetunióhoz való csatlakozásra, ha tudják: mi vár rájuk a szovjet rendszerben. A valóság azonban az, hogy a kárpátaljai ukránok (ruszinok) valóban egyesültek az etnikai anyaországgal. És ebben az értelemben lehet újraegyesülésről beszélni.

Az ismertetett könyv szerzője bármennyire is elkötelezte magát a tárgyilagosságra, az objektivitásra és a pártatlanságra, összességében véve a fő problémák megítélésében egy egészen tisztán kivehető irányvonalat követ, melynek lényege a csehszlovák, és különösen az ukrán politikai törekvések létjogosultságának megkérdőjelezése a magyar(országi) orientációval szemben.

Kobály József

JEGYZETEK

¹Hodinka A., A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp., 1909. Lehoczky T. Bercgovármegye monográphiája I—III. Ungvár, 1881. Szabó I. Ugocsamegye. BNp., 1937., Bonkáló S., A ruthének (ruszinok). Bp., 1941.

²Mészáros K., A magyarországi oroszok. - Pest, 1850, 18.

³Sztripszky H., Moszkvophilizmus, ukránizmus és a hazai ruszinok. - Budapesti Szemle 1911, 153. sz., 278.

⁴Sztripszky H., i. m., 294.

⁵A ruszin kérdés legújabbkori felszínre kerülése úgyszólván mesterséges és politikai indítatású volt. 1990-ben az ukrániai társadalmi és politikai változások veszélyeztették a kommunista pártot és a szovjet rendszert. A nemzeti ellenzéki erők színrelépésével (RUPÍ) a kárpátaljai pártvezetés ideológiai osztálya létrehozta az úgymond idegen, galíciai nacionalistákkal szemben a helyi, kárpátaljai ruszinok szövetségét, amely rögtön sikraszállt Kárpátalja autonómiájáért, majd később egy külön, a mai Magyarország, Szlovákia és Románia egy részét is magában foglalandó független állam: Ruténia megteremtéséért. A környező országok (elsősorban Magyarország, Szlovákia és Oroszország) közvéleménye és egyes politikai tényezői felkarolták e mozgalmat, és széles nemzetközi publicitást biztosítottak a ruszin kérdésnek. Ám mivel ez a

mozgalom sem a múltban, sem ma nem rendelkezik tömegbázissal, idővel több apró, gyakran a külföldi segélyek, utazások miatt egymással is rivalizáló társaságra szakadt.

⁶Lásd *A boldogság felé. Kárpáton túl vázlatos története*. Uzshorod, 1975, 100-102.

⁷Boldizsar, Zakarpattyja mizs dvoma szvitovimi vijjami. Uzshorod, 1993 (ukrán nyelven).

⁸A boldogság felé, 126.

⁹Volosin halálának körülményeire lásd Veges és mások Szmerty prezidenta. Uzshorod, 1995.

¹⁰Vö. Karpatszka Ukraina i Karpatszka Szics. Uzshorod, 1999.

¹¹A szerző legtöbbször Zdenek Firlinger Csehszlovákia volt moszkvai nagykövetének a visszaemlékezéseire hivatkozik.

¹²Az irodalomban leggyakrabban a 40 ezres szám szerepel, s ebből különböző becslések alapján állapítják meg, hogy az elhurcoltak harmada, fele, mások szerint kétharmada veszett oda. A levéltári adatok ennél kisebb számot mutatnak, kb. 16 ezer áldozatról szólnak, míg a KMKSZ által a szemtanúk elmondása alapján összeállított listán körülbelül 10 és fél ezer elhurcolt neve szerepel.

¹³Lásd Makara M., Zakarpatszka Ukraina: sljah do vozjednannya, doszvid rozvitku. Uzshorod, 1995, 29-41. és Boldizsar M., Grin O. Zakarpatszka Ukraina: derzsavnovovij sztatusz i gyijalynyiszty. Uzshorod, 1999. 13-37.

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely

Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon postai átutalással a Teleki László Alapítvány számlaszámán: OTP és Kereskedelmi Bank Rt. Pest Megyei Igazgatóság 11742001-20004628, illetve a szerkesztőségben. Magyarországról külföldre előfizethető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 149 Lap-export. Az Egyesült Államokban a Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

TERJESZTŐK

HÍRKER Rt., NH Rt. és alternatív terjesztők. Az egyes lapszámok Budapesten és a vidéki városok hírlapboltjában, valamint az alábbi budapesti könyvesboltokban kaphatók: Árkádia, Balassi, Írók Könyvesboltja, LITEA, Magiszter, Pont, Püski Könyvesbolt, Stúdium, Osiris Könyvesbolt.

ÁRA

280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1100 Ft, 32 USD, 48 DM (Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 0865 557X

Számunk szerzői

BENCSIK PÉTER történész, Szegedi Tudományegyetem, Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék

BOND, ROSS Ph.D.-hallgató, Edinburghi Egyetem szociológia tanszéke

BOTTONI, STEFANO történészhallgató, Bolognai Egyetem

DEÁK ANDRÁS külpolitikai szakértő, Teleki László Intézet - Külügyi Tanulmányok Központja

ERDOSI PÉTER történész, Teleki László Intézet - Közép-Európai Kutatások Központja

GOMBOS GYULA kultúrakutató, a Wroclawi Egyetem Ph.D.-hallgatója

GREVERUS, INA-MARIA antropológus, a Frankfurti (a.M.) Egyetem Kultúrantropológiai és Európai Etnológia Intézete

GYERTYÁNFY ANDRÁS jogász doktorandusz és történészhallgató, ELTE és Láthatatlan Kollégium, Budapest

GYURGYIK LÁSZLÓ szociológus, Teleki László Intézet - Közép-Európai Kutatások Központja

HORVÁTH GYÖRGY szociológus, Teleki László Intézet - Közép-Európai Kutatások Központja

KOBÁLY JÓZSEF történész, Kárpátaljai Területi Honismereti Múzeum (Ungvár), Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola - LIMES Társadalomkutató Intézet (Beregszász)

KOVÁCS ÉVA szociológus, Teleki László Intézet - Közép-Európai Kutatások Központja

KÖPF ESZTER MÁRIA Ph.D.-hallgató, ELTE AJK Alkotmányjogi Tanszék

LŐRINCZ D.JÓZSEF szociológus, BBTE Politológia Tanszék, Kolozsvár

MacCORMICK, NEIL jogprofesszor, Edinburghi Egyetem

McCRONE, DAVID szociológus, Edinburghi Egyetem

NOVÁK ANDREA szociológus, a CEU Nacionalizmus Tanszék hallgatója
PAPP Z. ATTILA szociológus, Teleki László Intézet - Közép-Európai Kutatások
Központja
ROSIE, MICHAEL Ph.D.-hallgató, Edinburghi Egyetem szociológia tanszéke
SISELINA, LJUBA történész, Moszkva
THOMSEN, ROBERT CHRISTIAN kutató, a dániai Aarhus-i Egyetem angol
tanszéke

REGIO

A Review of Studies on Minorities, Politics and Society
Volume 11, 2000, No 1.

INA-MARIA GREVERUS

Culture: Creation - Captivity - Collage, A Plea for a
Controversial Term 5

INTERVIEW

A Discussion with Henrik Lax and Christian Brandt,
Representatives of the Swedish Minority in Finland
(Eszter Köpf) 4

3

ROBERT CHRISTIAN THOMSEN

The Start of a New Song
The Road to Devolution and the Early Days of the New
Scottish Parliament 5

5

DAVID McCRONE

What is Scotland? 6

5

NEIL MacCORMICK

The English Constitution, the British State, and the Scottish
Anomaly 8

6

ROSS BOND - MICHAEL ROSIE

Politics and National Identity in Scotland 10

6

STEFANO BOTTONI

On the Voting Rights of Italian Living Abroad 12 9

ANDRÁS GYERTYÁNFY

The Legal Status of Cross-Border Germans in Light of the
Hungarian Schengen Problem 14

0

ANDRÁS DEÁK	
Russian Diaspora Policy in the Post-Soviet Region	158
LJUBA SISELINA	
Russian Policy Toward Neighboring States	167
GYULA GOMBOS	
Sociology in Post-1989 Poland	189
LÁSZLÓ GYURGYÍK	
Slovakian Sociology in the Nineties	205
GYÖRGY HORVÁTH	
Sociology in Serbia During the War Years	222
JÓZSEF LŐRINCZ D.	
The State of Social Sciences in Romania Since 1989	238
ATTILA PAPP Z.	
Budapest Universities and Journals in the "Discipline"	249

REVIEWS